

श्रीः

श्रीमन्महर्षिवरयास्कीय—

निरुक्तलघुविवृतिः ।

सप्तपादिका ।

सेयं

विविधविरुदावलीविराजमानमानोज्ञतमहाराजाधिराजमिथिलेन

श्री ५ मल्लक्ष्मीश्वरसिंहवहादुर-श्री-सी-आइ-ई. महोदयातां

ज्येष्ठधर्मपत्न्याः श्री ५ मल्लक्ष्मीवतीत्यन्वर्थाख्यावि-

भूषिताया धर्माधिकारिपदवीमनुसंधत्ता

मैथिलज्ञोपाख्यपण्डितवर-

श्रीमुकुन्दशर्मणा

प्रणीता परिष्कृता संशोधिता च

(द्वितीयावृत्तिः)

मुम्बय्यां

पांडुरंग जायजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये रामचंद्र येसू

शेडगेद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

संवत् १९७४ सन १९१८.

मल्ल (१) प्रकाशः ।

[All rights reserved by the publisher.]

Published by Pandurang Jawari and Printed by Ramchandra Yesu Bhide, Co.,
at the 'Nirnaya sagar' Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

अथान्न निरुक्तोपोद्धातग्रन्थे आदितः सप्तपादात्मके समासतो विषयसंदर्भ उच्यते—

- १ तत्रादौ नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् ।
- २ भावविकारलक्षणम् ।
- ३ नामान्त्राख्यातजाति सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणम् ॥
- ४ सर्वोप्याख्यात चानि, कानिचिद्देशानेकधातुजन्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्त्वावधारणम् ॥
- ५ पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बिप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोकैकदैवतलिङ्गसङ्केतेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ॥
- ६ अर्थज्ञप्रससा ॥
- ७ अनर्थज्ञावधीरणम् ॥
- ८ वेदवेदान्नव्यूह ॥
- ९ सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायविरचनम् ॥
१०. प्रकरणत्रयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवतामिधानप्रविभागलक्षणम् ॥
- ११ निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेश ॥
- १२ अर्थप्राधान्यालोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोद्गाहरणचिन्ता
- १३ अन्तस्यान्तर्धातुनिमित्तेन सप्रसार्गोसप्रसार्गोभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेश ॥
- १४ भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धि ॥
- १५ नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धि ॥
- १६ देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेश ॥
- १७ तद्धितसमासनामनिर्वचनलक्षणम् ॥
- १८ शिष्यलक्षणम् ॥

॥ इति ॥

कलिवरसरा ५०१८
शक्रवत्सरा २४९२
विक्रमवत्सरा १९७४
शालिवाहनवत्सरा १८३९
लक्ष्मणसेनवत्सरा ७५७
ईसवीयवत्सरास्तु १९१८

शरतकंरत्नवृथिवी-१९६५ ।
मितवैक्रमवत्सरे तपसि सुदिके ।
करसाहावशाम्नुधि-
चन्द्रो व्यलितन्मुकु-दोऽद ॥ १ ॥
शुभ भूयात् ॥

अथ निरुक्तलघुविवृत्युपोद्धातः ॥

अथ-सर्वकामप्राप्त्यादिर्मोक्षान्तःपुरुषार्थो धेदप्रतिपाद्यः। तत्परिज्ञानाय शिक्षा छन्दः कर्त्तव्यो ज्यातिर्पञ्चाकरणं-निरुक्तमिति अङ्गानि प्रवृ-

१ अतएवैषामपरविद्यात्वं मुण्डकोपनिषदाथर्वणिना आममन्ति “द्वि विधे वेदितव्ये इति ह्रस्व षट् ब्रह्मविदो षडस्ति परा चैवाऽपरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्ववेद शिक्षा कर्त्तव्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यातिर्पञ्चमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” इति । साधनमूलधर्मज्ञानहेतुत्वान्पङ्कजसहितानां कर्म-काण्डानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदा परविद्यात्वम् ॥ तत्र-वर्णस्त्राद्युच्चारणप्रवारे यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा तथाच तैत्तिरीया उप-निषदादिभ्यो समामनन्ति “शिक्षा व्याख्यास्याम । वर्णं स्त्रमात्रां षष्ठं साम सन्तानं इत्युक्तं शिक्षाध्यायः” इति (ते० आ० ७ म प्र०) वर्णोऽकारादि तत्तद्भूतशिक्षाम-थे स्पष्टमुदीरित “त्रिपटिष्वनु पठिष्वं वर्णां सर्गवर्तौ मता । प्राकृते सङ्कृते चाऽपि ख्यं प्रोक्ता स्वयमुवा ॥ १ ॥” इत्यादिना (पा० शि० ३ श्लो०) स्त्र उदात्तादि । सोऽपि तत्रोक्त “उदात्तधानुदात्तश्च स्वरितश्च स्त्रास्त्रयः” इति ॥ मात्रा ह्रस्वादि । सापि तत्रोक्ता ‘ह्रस्वो दीर्घं धृत् इति बालतो नियमा असीति” ॥ षष्ठं स्थानप्रयत्नी ॥ तत्र अष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थानमुक्तम् । अचोऽस्तृण यणक्षुषीपरित्यादिना प्रयत्न उक्तः । सामशब्देन साम्यमुक्तम् । अतिष्ठतानिबिलम्बि-तगीत्यादिदोषाहित्येन-माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेन चोच्चारण साम्यम् । तत्र गीती क्षीप्री शिरः कम्पीत्यादिना, उपाशु दष्ट लरितमित्यादिना च दोषा उक्ताः । माधुर्य-मधुरव्यक्तिरित्यादिना गुणा उक्ताः । सन्तानं संहिता साच “परं सति कर्षं संहि-से”ति (१-४-१०९) पाणिन्युक्तहृषा । सा यथा “वायवायाही” (ऋ० सु० १-१-३) स्यनावादेशः । “इन्द्राग्नी आगत-” (ऋ० सु० ३-१-१०) मिलन प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितम् । शिक्षमाणवर्णो-द्विवैकस्ये वाधस्तत्रोदाहृतः । यथा—“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा सिध्याप्रयुक्तो

१ अत्र क्षीप्रेति दीर्घमध्यः पाठः सायणेन कर्त्तव्यभूमिनाया धृतः ॥

२ शम्भुमते मता इति प्रचुरः पाठः । प्राकृत इति लोकोक्तिमभिप्रेत्य ननु काल्या-यनाशुके प्राकृतभाषारूपे । तत्र चत्वारिंशदशरैरेव सप्तप्रयोगनिर्दिष्टकः । यथाङ्गुली-धरार्वा, प्राकृतपञ्चमाषाचन्दिक्तात्वात् । सिद्धिं स्वरुतप्रदाना भवेत्पञ्चासदशुरैः । प्राकृतानान्तु सिद्धिं स्यात्तैश्चत्वारिंशदशुरैः । ऋग्वर्णो विनैकारेतेतत्तत्पञ्च दष्ट स्वरः । साधवस्युक्तञ्चो विनैवान्य इत्ये मता.” इति ॥

३ सेलनेनात्र तत्कार्यं “संहिताया”-(पा० ६-१-७२) मिलविकारोक्तमुच्यते ॥

न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः खरतोऽपराधात् ॥१॥” इति ॥ इन्द्रशत्रुवर्षस्त्रेहस्त्रिन्मन्त्रे इन्द्रस्य शत्रुर्धातक इत्यस्मिन्निवक्षितेऽर्थे तत्पु-
रुषसमासे “समासस्ये” (पा० ६।१।२२३) ति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादन्तो-
दात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्य प्रयुक्तः । तथासति बहुव्रीह्या “द्वहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपद” मिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन इन्द्र शत्रुर्धातको यस्येत्यर्थः सपञ्चतत्त्व
यत्र उदभूदित्याद्युपरिष्ठाद्यक्षीभविष्यति । तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षा-
ग्रन्थोऽपेक्षितः ॥ १ ॥ कल्पस्तत्त्वाध्वजायनापस्तम्बवायनादिसूत्रं, कल्प्यते
समर्थ्यते यागप्रयोगोऽनति व्युत्पत्तेः । स यथा-इत्येतेति छिनत्ति, ऊजत्वेत्यनुमा-
र्ष्टीत्यादि । नहि कल्पानभिज्ञ प्रयोगान्विज्ञानीयादतः करसूत्रं मन्त्रविनियोगेन
ब्रह्मनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तस्माच्छिञ्जेव कल्पोऽप्यपेक्षितः ॥ २ ॥ व्याक-
रणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते । तथाचेन्द्रवा-
यवग्रहप्राप्तये समाजायते “वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमनुवन् इमा नो
वाच व्याकुर्वन्ति । सोऽयवीद्वरं गृणे मत्तं चैवैष वायवे च सह गृह्यता इति तस्मा-
दैन्द्रवायव सह गृह्यन्ते तामिन्द्रो मध्यतोऽनवम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागु-
द्यते” (तै० सं० ६-४-७) ति । अस्यार्थः । अग्निमीडे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्व-
स्मिन्काले पराची-समुद्रादिध्वनिपदेकात्मिका सती अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्यय पद-
वाक्यमित्यादिविभागभारिमन्त्रस्यरहिताऽऽसीत् । तदानीं देवे प्राथित इन्द्र
एकस्मिन्नेव पात्रे वायो स्वस्य च सोमसग्रहरूपेण वरेण तुष्टस्तामखण्डा वाच
मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सवप्राकरोत् । तस्मादियं वाग्विज्ञानीमपि
पाणिन्यादिमुनिमिर्व्याकृता सर्वे पठ्यन्त इति ॥ ३ ॥ निरुक्तं तु “पदविभागमन्त्रार्थ-
देवतानिरूपणार्थं शास्त्रं निरुक्त” मिति शौनकीयबह्वृक्षप्रतिशाख्यद्वितीयवृत्तिकारो
देवमित्रपुत्रो विष्णुमित्रः प्राह । एतच्च (तथाविधशास्त्रत्वं) प्रवृत्तिनिमित्तभूत
लक्षणं निरुक्तम् । तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं तु “एवैकस्य पदस्य सभावित्वा अवयवार्था-

१ अयं क्रमोऽनोपदेशितस्तुक्तवशेन व्याख्यातः । मूले त्वध्ययनक्रमेण क्रमो दक्षितः ।
शिक्षाच्छन्दसो पाठसहभावनियमाग्राह्यनिरुक्तयोरपि क्रमेण शब्दार्थज्ञानायोपयुज्य-
मानयोः सहभावस्य वास्वेनैव (नि० १-५-१) बोधनाद्यत्र निरुक्तस्य सवमूर्धन्य-
त्वेन सर्वान्ते प्रतिज्ञानमर्थज्ञान (फल) पर्यवसायित्वाद्विज्ञानमिति वक्ष्यन्तीतिपयोः क्रमेण
ययोपयोगं मध्ये सन्निवेशनम् । अयमर्थः । पूर्वमुपनीतेन स्वाध्यायोऽप्येतस्य कथमित्यु-
च्चारणनियमनाय शिक्षाऽपेक्षिता, वर्णादीनां स्थानादिनेषत्वे शास्त्रेऽपि वक्तव्येन छन्दसा
प्रयोज्यमिति छन्दः । कथं प्रयोज्यमिति वक्ष्यः । नदा क्रमोदत्तया प्रयोज्यमिति ज्योति-
षम् । तदेवप्रयोगे समनुशिष्टेऽध्ययनस्याधेनानफलकत्वात्तदतरा क्रमोत्पद्यदेकत्वाद्या-
वरणेन शब्देऽर्थे चाज्ञातोऽज्ञातं तस्य वात्वर्यं निरुक्तेनेत्यादि (नि० १-अ० ५-६
पा०) द्रष्टव्यमिति ॥

२ प्रयोजनविशेषोऽभ्यः कालावधेन दक्षितं पतञ्जलिना स्पष्टीकृतं (महाभा० १-
१-१ आ०) द्रष्टव्यम् ॥

स्तत्र नि शेषेणोच्यन्त" इति सायणः प्राह । निरूपेण व्याकरणानुशिष्टेन, वर्णागमादिनिरुक्तलक्षणलक्षितेन वर्तमाने विशदीकरणेन । तथा च प्राणिनिमूनम् । "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" (६-३-१०९) इति । अनेन हि वर्णागमादि ५ सर्वमपि सक्षेपेण विहितं तदेव निरुक्ते विशदीकृत्य प्रदर्शितम् । तथाच तत्र (५० सू०) महाभाष्यम्-पृषोदरादीनीत्युच्यन्ते कानि पृषोदरादीनि ? पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते नचोच्यन्ते (६ अ० ३ पा० ३ आ०) इति । ते घात्र (यास्कीये निरुक्ते) विशेषेणोच्यन्त इति निरुक्तलक्षणापि । यथाह हरि—“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ॥ घातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥” इति ॥ एतन्निरुक्तलक्षणलक्षितं वेदाङ्गान्तं पाल्यन्यदपि शाकपूष्पादिप्रणीतं शास्त्रं वर्तते यत्तल्लक्षणमुपक्रमे विष्णुमित्रोक्तमुपवर्णितम् ॥ एतन्मूलरूपं चतुर्दशधा निरुक्तमिति लेशो दुर्गाचार्यस्य निरुक्तव्याख्यायाः सृज्यते-व्याख्या वेदाङ्गानि च—(नि० १-६-६) सप्त व्याख्याने दृष्टोऽस्ति । यास्कैनापि “नैरुक्तसमयः । नैरुक्ताः १” इत्येव तत्रतत्र प्रदर्शनेनोक्तार्थं सूचित एव ॥ एतन्मूलं सूत्रभूते पञ्चाध्यायीशास्त्रसमूहे निषण्डपरनामके गवादिदेवपत्न्य-ते शब्दसमुदाये “अर्थावयोधनिरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तं” इति सायणोक्तनिरुक्तत्वं तु

१ निर्वचनलक्षणसाक्षात्प्राप्त्यै वेदाङ्गत्वमपि तथैव । नक्षत्राणां नामादिभूतिचोदिने पूर्वा-कापर्वणिकवाक्येऽर्वाचीनानामुल्लेख उपपद्यते । अतएव च छान्दोग्योपनिषदि श्रूयते “स वा एव आत्मा हृदि तस्य तदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माददयम्” (८-३-१) इति । एव गोपधनाक्षणेऽपि “ओंकारं पृच्छामः * * तन्निरुक्तम् १ * * अपरे ओंकारः तवमा-मोतीत्यर्थः (१-१-१४-३०) एवमन्यत्रापि । नक्षेपा हृदयोऽंकारादीनां सप्तपि प्रसङ्गे निर्वचनमत्र (या० नि०) समस्ति । एवमेव पण्णामप्यङ्गानां तत्तल्लक्षणलक्षितानां क्षतिनाक्षणादियुः सज्जङ्गनादनादित्वम् ।

२. एतत्समन्वयप्रकारश्च तेनैव (सायणेन क्रमभाष्यभूमिकाया) दर्शितः । योऽयं गौरित्यादिपदानां समाश्चायः समाश्चातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते—एतावन्ति पृथिवीनामवेषयानि—एतावन्ति हिरण्यनामवेषयानि—इत्येव तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम् । तत्र—एकार्थवाचिना पदार्थावबोधनां सधो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निषण्डशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरमिह—वैजयन्ती—इत्याद्युपादियुः दशनिषण्डव इति न्यूनकारात् । एवमत्रापि पदार्थावबोधसधोपदेशादायकाण्डस्य नैषण्डकत्वम् । तस्मिन्काण्डे त्रयोपधायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिकालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये सज्जङ्गमवयवगततनुबहुत्वहस्त्वादिधर्मविषयाणि । निगमशब्दो वेदवाचां यास्केन तत्रतत्रापि निगमो भवतीत्येव वेदवाक्यानामवतारितत्वात् । तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थोपधायकुरे द्वितीयस्मिन्काण्डे उपदिष्टत्वाच्चस्य काण्डस्य निगमत्वम् । पञ्चमाध्यायरूपतृतीयकाण्डस्य

तादार्थ्यात्ताच्छब्दमिति न्यायेन द्रष्टव्यम् । यथाऽणादिप्रत्याहारमूलसूत्रभूते
 “अइउण् ऋलृक्” इत्यादिवर्णसमाभ्राये प्रत्याहारपदप्रयोगः “प्रत्याहारेऽनुबन्धानां
 वधमजग्रहणेण न । आचारादप्रधानत्वाद्धोषश्च यत्त्वत्तर” इति श्लोकवार्तिके
 कात्यायनोक्ते तन्महाभाष्ये च दर्शित इति तस्यापि प्रत्याहारत्वम् । प्रत्याहिवन्ते
 सक्षिप्य बोध्यन्ते वर्णा यत्रेति तैर्निर्वचनात् । प्रत्याहारे (प्रत्याहारार्थे) वर्णम-
 भाभाये वान्येतान्यजग्रहणानि अजग्राहकाणि “अइउण् ऋलृक् एओऽ् ऐऔऽ्”
 इत्येतानि चतु सूत्राणि तेष्वनुबन्धानां णकारादीनां चतुर्णामितिसङ्गणनां वर्णानां
 ग्रहणं कथं नेत्येव हि तदर्थं ॥ एतन्मूलिकैश्च च “एवं निष्पष्टवोऽपि वैदिकद्रव्य-
 देवतारमरूपदार्थपर्यावशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एवेति” प्रम्भानभेदीया
 नपुसूदनतरलसुप्तिरपि इति प्रतीभाति । एनं सिद्धान्ताकरणाभावात् वर्णोच्चारण-
 पदराश्रित्ये प्राप्ते वैदिकमन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्क्येन
 “समाभ्राय समाभ्रातः स व्याप्यातव्य इत्यादि त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तसार-
 चित-” गिलादि तद्विधोपक्रमोक्ते । तथा चैतन्मूलरूपेण दुर्गाचार्यस्यापि निरुक्त-
 प्रथमाध्यायान्ते “इति निरुक्तविवृत्यां पष्ठोऽध्यायः” इति प्राचीनपुस्तके लिखनं
 सुप्रतिपुस्तकेषूपलब्धं द्रष्टव्यम् ॥ इत्येव तस्याश्चतुर्दशसूत्राणां वेदप्रतिपादकवर्ण-
 गसुदामत्येन वर्णव्यमात्रायत्ननदम्या अपि पदार्थाप्या व्याप्याय- (समुदायत्वेन)
 नमाभ्रायत्व छन्दोवर्मित्वं च वक्ष्यते व्याप्यायाम्ने । एवंचाम्य निषर्गोर्न
 वेदाङ्गत्वमपि तु वेदत्वमेव । आभ्रायसमाभ्रायसम्बन्धोपदे एव प्रसिद्धेति चतुर्दश-
 सूत्रीव्याख्यायां नागेशभट्टा प्राहुः । तथा सात्यापिज्ञाने चतुर्वेदपाठयणजन्यमुप्यक-
 टावाप्तिर्भवतीत्यपि तत्रैव (सं० श्लो०) द्रष्टव्यम् । अस्य (यास्कीयस्य) निरुक्तत्वं न
 केवलं निर्वचनलक्षणोपदेशमात्रेण । यथाच वक्ष्यति द्वितीयाध्यायायाम्ने “अथ
 निर्वचनम्-” इत्यादि “नैरुपदानि निर्द्भूयादि-” सन्तेन ग्रन्थसारभूतेन सदर्थेण ।
 अपि तु भगवता कात्यायनेनाप्युक्तं भ्राजानामष्टौकग्रन्थे—“बाहुल्यं प्रकृतेस्तु-

देनन्त्य निरपष्टम् ॥ एवं पञ्चाध्यायरूपकाण्डनवारमते एतस्मिन्ग्रन्थे परनिरवेक्षणवा पदार्थ-
 स्तोक्तावात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् ॥ २॥ ॥

१. अथच निर्वचनप्रकारे योगावसकव्यवस्थेन प्रत्याहारपदस्याय केवल्यौगिरत्वमि-
 त्येतद्वोधनाय । यथा निरुक्तपदस्य निष्पष्टावपि सायणेन दर्शितो योगार्थसम्बन्धः । निरु-
 क्तितु यथा प्रत्याहारपदस्य “नादिरन्त्येने-” (पा० १-३-७१) त्येत सूत्रेण कृताः
 सदा प्रत्याहारशब्देन व्यबोध्यन्त-” इति दैर्घ्यित्तेर्कादिशाऽणादिष्वेव । एवं निरुक्तपद-
 स्वापि ज्ञानपुनिरावराधुक्ते निर्वचनलक्षणलक्षिते सात्यण्य निरुक्तिरीतीभौ (प्रत्याहारनिरुक्त-
 शब्दौ) योगरूढीभवत इति तत्त्वम् ।

२. अन् गृह्यते पमिरिति वरणे गृह्यते: “वरणाधिहरणयोश्च” (पा० १-३-११७)
 नि श्रुद् ॥

३. याकेनापि निष्पष्टोर्वेदाङ्गात्प्राग्वान एव दर्शितः (निरु० १-६-५) ॥

दृष्टेर्नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च
 तोकम् ॥ १ ॥” इति ॥ एतद्याटयानावसरे भगवान्प्रतन्त्रिरप्याह “नाम खल्वपि
 धातुजमेवमाहुर्नैरुक्ता.” (३ अ० २ पा० ३ अ०) इत्यादि । एतद्यानैः
 (नि० १-४-१) प्राधान्येन चिन्तितमस्त्रीस्य निरुक्तत्वमाभ्यामभ्यनूक्तमित्यलं
 पल्लवितेन । नच निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयमेतत्पुनरप्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्-
 चनानां केपाचिदुक्तत्वात् ‘तदाहुतीनामाहुतिरिति, तमिर्दन्त्रं सन्तमिन्द्रमित्या-
 चक्षत’ इति । ‘यदप्रथयत्तत्पृथिव्या पृथिवीजमि’ति चैवमादि । ग्रन्थकारोऽपि तत्र
 तत्र श्लोक्तनिर्वचनमूजभूतब्राह्मणानि उदाहरिष्यति । केपाचिद्विर्वचनानां व्याकरणेन
 सिद्धावपि न सर्वेषां तेन सिद्धिरस्तीति ग्रन्थकारो (यास्को) वक्ष्यति “तदिदं
 विद्यास्थान व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्मार्थमाधर चेति” (नि० १-५-१) तस्माद्वे-
 दार्थावधोधायोपयुक्त निरुक्तम् ॥ ४ ॥ तथा छन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते छन्दो-
 विशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । “तस्मात्तत्रचतुस्ताराणि च्छन्दाणि प्रातरनु-
 षाकेऽनूच्यन्त” इति द्वात्रातं गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्नुहतीरद्विनिष्टुज्जगतीत्येतानि सप्त
 छन्दाणि । चतुर्निसत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरपि सप्ताविंशत्यक्षरीणिह ।
 एवमुक्तोत्तराधिरा अनुष्टुवादयोऽवगन्तव्याः । तथा चान्यत्रापि श्रूयते “गायत्री-
 मिर्नाक्षगम्यादध्यात्रिष्टुप्ती राजन्यस्य जगतीमिर्वक्ष्यसे”ति । तत्र मगणयणगादिताभ्यो
 गायत्र्यादिविचैरुक्तश्चो ग्रन्थमन्तरेण न सुविज्ञेयः । तस्मात्तद्वेदनाय च्छन्दोग्रन्थ
 उपयुज्यते ॥ ५ ॥ उपोत्तिपक्ष प्रयोगनं तु तस्मिन्नेव (वेदाङ्गज्योतिर्निबन्धे)

१. भग्नशब्दार्थः । यत्पुनर्यावन्नेषान्निवेशनयेत्यादिनिरुक्तशृङ्खलाप्रसङ्गः (समन्वयः) “ यथाऽप्यवस्थाप्य कण्ठप्रवातमेव डम्बि-मध्ये परान्निवेशयत्वा यदार्थस्योक्तत्वात्तस्य मन्वस्य निरुक्तत्वमिति । तस्मादयान च समास्याय समासात् इत्याख्य-तस्यासत्तात्ताद्वाच्यमनुभवतनुभवनीत्यन्तैर्दादशभिरप्यादेर्वाशो निमित्ते तदपि निरुक्तमित्युच्यते । ध्वेकस्य यदस्य संभावितो अवयवाधीनस्य निरसपेक्षीभ्यन्त इति श्रुत्युत्ते ” इत्येव वचनभङ्गा यदस्य गौणनिरुक्तत्वं निष्पद्येतु मुख्यमिति सायणकम्भाभ्यभूमिकायामभिदधौ तदस्य निष्पद्ये देव कण्ठप्रवातमेकैव तपसिगिष्टेन पूवपदकोत्तरपदकात्मन्यदादशप्यावायेन व्याख्यानाया दयेयस्य च (व्याख्यानार्थेऽप्युया) मुख्यत्वात्तनैव निरुक्तत्वमस्य च तद्वाच्यभूयत्वादिति कथयित्वनिरुक्तत्वमित्यभिगत्यावयवार्थमपि निरुक्तशब्दस्य कथयित्वान्वयितवान्परमस्य भाष्य-भूतस्य निर्वचनप्रसङ्गस्यैव निरुक्तशृङ्खलापिण्डस्य श्रुत्यादिसंयममिति स नारदित्तानिपि तस्याभिमतैरनिदिताभ्यामिनिरुक्ताद्येननवद्वि १६ ॥

2. स्वोपेक्षितव्यमात्रम् ॥

3. एतत्त्वमनुष्यं निहस्तमृशुषकमे सृष्टमविध्यति ॥

4. દેવ. મા. વપ્રસાધ્યાવપ્રતીવત્સજે ॥

5. तै० सा० १-३-३ ॥

G. सै० आ० १-१-९॥

त्तानि ॥ तत्र तावत्-यथाचदध्ययनपरिष्ठानाय शिक्षाऽपेक्ष्यते,

ग्रन्थेऽभिहितम् “यज्ञशालार्थसिद्धय” इति । कालविशेषविषयश्च श्रूयन्ते “सर्वत्सर-
मेतद्गतं चरेत् ।” “सर्वत्सरमुरय मृत्वे” त्वेवमादय सर्वत्सरविषय । “वसन्ते
मौद्गण्योऽग्नीनादर्थात् भीष्मे राजन्यं शरदि वैश्य” इत्याद्या ऋतुविषय ॥ “मासि-
मासि सत्रपृष्ठान्युपयन्ति” “मासिमास्यतिमाह्वा गृह्यन्त” इत्याद्या मासविषय ॥
“य कामयेत वशीयान्स्यादिनि त पूर्वपक्षे याजयेत्” इत्याद्या पक्षविषय ॥
“एसाष्टकाया दीक्षेत्फलपुनीपूर्णमासे दीक्षेत्” इत्याद्यास्तिथिप्रियम् ॥ “कृत्तिका-
स्त्रिमादधीते-” इत्याद्या नक्षत्रविषय ॥ “प्रातर्जुहोति सायं जुहोती” इत्याद्या
प्रातः कालादिविषय ॥ अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥ एतेषां च
वेदाधोपकारिणां यन्त्राणां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामप्युक्तम्—

“छन्द पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽयं पठ्यते ।

ज्योतिषामयमचक्षुर्निरुक्तं ध्येयमुच्यते ॥ १ ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ २ ॥”

इति । वेदाङ्गानां पदत्वपरिच्छेदान् तु गोपधादिवचनवलादवगतम्—तथाच गोप-
धव्राह्मणम्—“पठन्नविदस्तत्तथाभीमहे” (१-१-२७) इति । पातञ्जलमहाभाष्यादौ
स्मर्यते च “आगमं स्वल्पं ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मं पठन्नो वेदोऽप्येवो ज्ञेयश्चेति”
(१-४० १ पा० ३ भा०) । प्रस्थानभेदे मधुसूदनसरस्वतीमिरप्युक्तं “वेदाङ्गानि
पठि”ति ॥ एवं (वेदावयव) वेदोपादानामपि पुराणेतिहाससाक्षात्प्राणा लौकिकानां
ग्रन्थविस्तररचनानां च वेदार्थज्ञानायाध्ययनोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

“पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राङ्गमिधित्ता ।

वेदा स्थानानि विधाना धर्मस्य च चतुर्दश ॥ १ ॥” इति ॥

(१ अ० श्लो० ३) अन्यत्रापि स्मर्यते—

“इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृहयेत् ॥

विभेदलक्ष्युताद्वेदो मामयं प्रहरेदिति ॥ १ ॥” इत्यादि ॥

१ तै० भा० प्रथमप्रपाठके ॥

२ तै० स० ५-६-१ ॥

३ तै० मा० १-१-२ ॥

४ अत्र—इत्येतेषु उक्त्या—स्ताध्यागोऽप्येतन्व इत्याध्ययनस्याश्रयमद्विष्टात्तवेऽप्येवमवि-
हितं स्यादिति वेपानिदुक्तिः पराहता । अत्रच निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं
निर्वाप्यते । यथा चार्थज्ञाने पुरुषवृत्तिरूपं वचनद्वयं शास्त्रान्तरगतं निरुक्तकारो भार-
तप्रबोधनद्वार—अथापि ज्ञानप्रशमा भवत्यज्ञाननिन्दा च “स्याश्रुरयं भारद्वाजः किञ्चिद्
भीलं वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थं श्रुत्वा भद्रमश्नुते नारुमेति विदूतपाप्मा” ॥ २ ॥

कोशोपादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने छन्दोविचित्रिराद्रियते । सम्यग्-
धीतस्य परिज्ञातच्छन्दसोऽमुष्मिन्कर्मणि विनियोग इति कल्प
आद्रियते । श्रुतिचोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषम् ॥
व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एवं ह्याह “प्रयाजाः सविभक्तिकाः
कर्तव्याः” तथाचेदं दर्शयति “संख्यादयो न विवर्धन्त”-इति ।
एवमादि । नच व्याकरणानभिज्ञो विभक्तिर्जानीयात् । ऊहितुं वा
मन्त्रान् ॥ इतएव चानुपद्गतो लोके लौकिकलक्षणपरिज्ञानमेवं छन्द-
स्येवं भाषायामिति प्रविभागो नान्तरीयकोऽनन्तरेण व्यवस्थितः ।
अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तछन्दःप्रविभागस्योपलक्षितकर्माङ्गभूतकाल-
स्योपलक्षितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्बेदाध्ययनपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमङ्ग-
मारभ्यते । प्रधानं चेदमितरेभ्योऽङ्गैर्भ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञाना-
मिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानं । तदुक्तः शब्दः सचेतरेषु व्याकरणा-
दिषु चिन्त्यते । कल्पे खल्वपि विनियोगश्चिन्त्यते । सच पुनरर्थो-
ऽभिधानवशेन मन्त्राणाम् । योयमर्थमभिधानेन संस्कृतुं समर्थो
मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तम् “अर्थमभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु
शेषभाष्यः स्यादिति”- (ज० ३.२.१) इति । तस्यैवा गवाद्या देवपक्ष्यन्ता
पञ्चाध्यायी सूत्रसंग्रहः । तन्निर्विवक्षया समारम्भमिदं समाज्ञायः
समाज्ञात इत्यारभ्य य ऋतुः कौलो जायानाम् २ इत्यन्तैर्द्वादशभिर-

१ कोशो राक्षिः । इयताक्षरकोशेनेवद्भिः पादैर्गायत्री इयद्विहित्विवृत्येषम् ।
नक्षत्रिज्ञातच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मण्यार्थकः स्यात् । एवं हि श्रूयते “यो
ह वा अभिदितायेमच्छन्दोदैवतमाङ्गणेन मन्त्रेण याजयति वाप्यापयति वा,
स्थातुं वर्धति गते वा पयति प्रवागीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य च्छन्दांसि
भवन्ति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति” ॥ अनुपद्गततथातो वषादिच्छन्दोल-
क्षणपरिज्ञानपरिज्ञानं लोकेऽत्र लौकिकमितिह्याह ॥

२ अनुपद्गततथातः प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलविपाक-काल-परिज्ञानमित्याह ॥

३ अत्र तस्यास्तस्यास्याद्वाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैरिति ऋग्-
मिकाया सायण आह । तस्य सपरिशिष्टैरित्येवमाद्योऽवगन्तव्यः । तस्यास्तस्या
इत्याद्युक्तेष्वध्यायैर्दशमपादान्ते दर्शनात् । तदन्तग्रन्थसन्दर्भेणैव निरुक्त-
वक्तव्यार्थपरिसमाप्तेः तदप्रेतनेन व्याख्यातं दैवतमित्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण तथा-
वगमात् । अतएव च निरुक्तवृत्तिकृता दुर्गेण तावानेव ग्रन्थसंदर्भो निरुक्तव्याख्या-
रूपतया व्याख्यातः । तेन हि ग्रन्थारम्भे निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वमुपस्थाप्य अन्ते
सपादद्वादशाध्यायीत्वमुक्तं फलतस्तद्विद्वादशाध्यायीत्वमेव स्वीकृतम् । एतदेव चानुपद्गतं
प्रस्थानमेदनामग्रन्थे मधुसूदनसरस्वतीभिः । एवं च वृत्तिकृन्तेऽतिशुतिरुपत्रयो-

केन शिष्यलक्षणान्तग्रन्थसंदर्भेण विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिभेदे-
न चतुर्विधमनुबन्धं निर्हुवता तत्रभवता भगवता यास्केन मुनिनोपो-
द्धातोऽस्य निरुक्तशास्त्रस्य दर्शितः । सचातिगहनोऽनल्पमतिकैरपि
दुर्विशेष्यमग्रां नार्वाग्दशां प्रतिपत्तिसोकर्णाय स्यादिति कात्त्ययन
व्याख्याशुद्धिर्व्याख्यातमपि नाधुनिकानां सुकुमारमतीनां व्युत्पि-
त्सूनां प्रवृत्त्यै प्रभवतीति यत्न आस्थितोऽस्माभिरस्य विशदव्याख्याने,

लादेव चेदं ससवन्धिक निरुक्तमेव कथञ्चिदुगोच- (१३-१-१) दिशा स्वप्रसङ्गि-
नमाकाहुतीति प्रमत्तानुप्रसक्त्यास्याभ्यायद्वयस्य निरुक्तशेषे पाठः । यत्पुनश्चत्वारि-
शुषेत्वादिति (ऋ० सु० १-८-१०-३) मन्त्रस्य यास्कादवरजेन महाभाष्यकारेण
व्याकरणाभ्ययनप्रयोजनान्वाह्यानपरकात्यायनवार्तिकव्याख्याभावसरे परिशिष्टोक्त-
व्याख्यातोऽन्यथा व्याख्यानं द्वादशाध्यायानामेव यास्कीयत्वसाधकं तेनोक्तं तदस्य
सर्वतश्चत्वारिभ्यः भगवनोऽन्यव्याख्याऽनवलम्बनं न तस्याधुनिकोत्प्रेक्षितलक्षणा-
कलङ्कमाविर्भावयितुमीष्टे । तत्रापरिशिष्टे वाऽन्यथा तेन व्याख्यातं स्यादिति कृतं
यास्कान्यकृतलक्षणनया ॥ यस्तुतत्तथैवा मन्त्राणां व्याख्यानं यथा प्रसङ्गमनेकविधं
भवतीति “चत्वारि वाकपरिमिता पदानीति” (ऋ० सु० २-३-२२-५)
मन्त्रव्याख्याने “कृतमानि तानि चत्वारि पदान्योक्तानि महाव्याहृतयध्वार्प-
नामाद्याते चोपसर्गनिरातायेति वैयाकरणा । मन्त्रं कृत्यो ब्राह्मणं चतुर्थी व्याव-
हारिकीति नैरुक्ता । सर्वाणां वाग्वयसा धुदग्ग गरीश्वरस्य चतुर्थी व्यावहारिकीः येके,
पशुषु तृणेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रपादा’ इत्येव (१३-१-१) परिशिष्ट-
यत्नेनायमन्यते । व्याख्यातश्च चत्वारिंशत्तेन मन्त्रोऽनेकधानैकसंप्रदायविद्विरिति
नोष्ठाध्यायनमन्यथा व्याख्यानमस्य भाष्यकृदुक्तं भवितुमर्हति । यदपि “बहवोऽपि
छन्दा वेपामर्षा न विज्ञायन्ते जर्भरी-तुर्करीतु” इत्यादि (२ अ० पा० १ आ० १)
गद्याभाष्यद्वचनं, तत्रत्यप्यत्रातिश्रुतिप्रकरणे “जर्भरीत्यस्य गतांती, तुर्करीतु
इत्यस्य हन्तारि ।’ इत्येकमर्थमिदं, नोष्ठाध्यायकं भवितुमर्हति, न विज्ञायन्त इत्यस्य
प्रमादालस्यादिनेयादिः । तथाच गीमाणासूत्रे (अ० १-पा० १) जैमिनि ।
सत परमदर्श (विज्ञा) मम् १३ इति । तदेतस्यायण इत्यमृगभाष्यमूनेनायां
राश्यत्वं विद्यमानएवार्थं प्रमादालस्यादिनिर्नश्यते । तेषां णिगमोदकव्याकरण-
वशान् पातुनोऽप्यपरिकल्पयितव्यं । तत्रावा जर्भरी तुर्करीतु-इत्येवमार्थान्वयिनो
रभिधाता, तेषु द्वि द्विवचनान्तरं लक्ष्यते । आदिन चैव सूक्ष्मं (यमिन्
गुण्यव जर्भरी-इति मन्त्रो (ऋ० सु० ८-६-२) वर्तते) “जर्भरीतो कामश”
इति एवमाह । एतदेवामिदं लक्षणकारो ज्ञातये-इत्येवम् । एवं च एतद्विद
सायनोऽपि परिशिष्टकारो दाहक एवेति । तत्रैव यथा ज्ञातानामृत्तत्राणी च
सामान्यं समुद्धृतं महाभाष्ये इति संभाव्यते “यतोऽधरे न क्षरति न क्षीयते
पा-” (१३-१-१२) इत्येव परिशिष्टोक्तार्थस्य प्रवाहारादिकान्ते-भारं न क्षर-
तिर्दृश्यते पदस्यैव सारपदनिर्धरणेन दर्शनादि यत्नमत्यसंशयनेन ॥

अनेन परिज्ञातनिरुक्तोपोद्घातस्य च ग्रन्थमर्मान्याख्यानशैली सुरतं परिशीलिता स्यात्तथाचोत्तरग्रन्थसंलापनं प्राचीनव्याख्याभिरपि क्रञ्चार्थाख्यादिभिः मुख्यमेव संपत्स्यत इति न तत्र मिष्टपेपणावकाशोऽस्ति ॥ तदेतां सप्तपदिकां यास्कनिरुक्त-लघुविवृतिमष्टनवत्यधि-

१ विशदव्याख्यानेन, निरुक्तसप्तपटीव्याख्या-लघुविवृति-नामकेन ॥

२ अस्यैतन्निरुक्तवर्तुत्वे ऐतिह्यम् (प्रवाद) एव गमकम् । यतो ह्येतस्य ग्रन्थ-स्वारम्भे मध्येऽन्ते वा न क्वचिदपि तथाप्रश्लायक वाक्यादिकमस्ति । नास्ति च मन्वादाविष कथाप्रसङ्गोऽपि ग्रन्थकृतमावगमक । परमसूयेय प्रवाद । एत-निरुक्तं यास्ककृतम् । एतन्मूलसूत्रं पञ्चाध्यायात्मको निषण्डस्तु ब्राह्मणग्रन्थादपि किञ्चित् निरुक्तात्प्राक् महर्षिणा काश्यपेन समाम्नात इति । तदानीन्तनस्यैव काश्यपस्य प्रजापतितत्त्ववचनात् निषण्डतृप्तिज्ञापकस्य यास्कानुक्तवचनस्यापि तत्रैव तात्पर्योद्-बोधकम् । तथाच यास्कानुक्तं पुराकल्पश्रुतवचनम् । “साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः (मन्त्रकाले मन्त्रद्रष्टार) तेष्वरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः (शास्त्रावबक्तृभ्यः) उपदेशेन मन्त्रान्सप्रादु । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे (निषण्ड-ब्राह्मण-वेदाङ्गकारा) विष्मप्रहणायेन ग्रन्थं (निषण्डं) समाम्नासिषु । वेदं च (ब्राह्मणं च) वेदाङ्गानि च” (निह० १-६-५) एतस्माच्च समासत इमानि पञ्च ज्ञायन्ते । पुरास्त्वेष्वपि मन्त्राणामुपतिरनिर्णीतैव । कदाकस्मादभवन्निगे मन्त्रा इति । पर-धीनत्वं-रूपवृत्तत्वं, बहुपुरुषकृतत्वं च बहूना मन्त्राणा वैशेषिक-न्याय-साहच्य-पातञ्जल-दर्शनानां निरुक्तस्य चास्य समालोचनादवगम्यते । ते चर्पयोऽनद्युगीवा आधि-कारिकतत्त्वनामभाभौ वा मनुष्या एव वैर्दृष्टं आम्नातो वायं मन्त्रभाग इति मीमा-

१. मङ्गलाचरणे (देवताप्रणामादौ) ग्रन्थसमाप्ति वा स्वारस्याव्यापन ग्रन्थकृष्टेर्नी-परिशीलितमिह नाश्लेव । नापि मध्ये प्रकरणसमाप्तावपि । इति यास्कीये० इत्येवम् ॥

२. उपपत्तिरिह निषण्डसमारयायाः । समाहृतपदानां तु निगमसिद्धानामनादित्व-मेवैतस्य समाज्ञायत्वोपपत्तिः । “सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोऽभिमित्येव चनायथापकास्ता नौगोधर्मा” इत्येव दुर्गोच्चारणे कृता ॥ मन्त्रार्थो व्यास्वारम्भे द्रष्टव्यः ॥

३. विश्वामित्रऋषिर्नदीस्तुष्टाव गाथा भवतेति, ऋषिपुत्र्या विलपित वेदय-ते, गृत्तम-दमर्षमन्युतिष्ठ कपिजलोऽभिववाये तदभिषागिन्येगर्भवतीलेवमादितु यास्ववचनेषु सप्त-मन्त्राणामृषिकृतत्वं सुव्यक्तमुपलभ्यते । ब्राह्मणग्रन्थेऽपि “सर्पकपिमज्जह् (ऐ० भा० ६-१-१)” इत्यादिषु स्पष्टमेवैतत् ॥

४. आद्यानमन्यासः द्वा अभ्यासे (भा० प०) प्रवचन वासान तत्र (मीमांस केषु) वादरायणीये “शास्त्रयोनित्वाद् (१-१-३)” इति सूत्रेणवेदादिशास्त्रकारणत्व ब्रह्मण एव दिवताधिष्ठानभूतत्वादीकृतम् । जैमिनीयेषु “वेदाधिके सत्रिकर्षं पुरुषारया” “अनित्यदर्शनाये” इत्येव पुरुषकृतत्वमाश्रित्य “उक्तं नम्रपूर्वत्वम् आख्या प्रवचना-” दित्वादिनाऽकृतकत्वमेव वेदानां व्यवस्थापितम् ॥ (जै० सू० १-१-२७+३३) एत-त्तत्त्व शास्त्रदीपिकादौ द्रष्टव्यम्

काष्ठादशशततमे स्त्रीष्टशकेऽधिधारणावते वेदोज्जीविनीसमाख्यसं-
स्कृतपाठशालां प्रधानाध्यापकतयाधितिष्ठिरस्वाभिर्निर्मातुं कृतसं-
विदामप्यन्तरायतिरस्कृतैर्नापारि पूरयितुम् ।

सकाः प्राहुः । अतएव चैवामार्यत्वमिति प्रथमम् ॥ १ ॥ पूर्वं मन्त्रा विश्वकीर्णा एव
स्थितास्ततो प्रन्यीभूतानामतिमहद्गुणानामेवामध्ययनाध्यापनतः शाखाः समुद्भूताः ।
ततः सर्वशाखागतानां नैषण्डुकादिपदानां सुखचोद्यार्थं निषण्डुनामको ग्रन्थः समा-
ग्रातः । ततस्त्वन्मात्रेण मन्त्रार्थज्ञानेऽकृतकृत्यतां संलक्ष्य मन्त्रभागीयदुरवबोधपदादीनां
तात्पर्यादिवेदनाय ब्राह्मणग्रन्थाः समाग्राताः । ततउत्तरं ब्राह्मणग्रन्थैरपि मन्त्रार्थ-
बोधो न पर्याप्त इति निरुक्तादीन्यज्ञाने समाग्रातानीति द्वितीयम् ॥ २ ॥ यथाचेद
मन्त्राणां पृथक्पृथक्वेदशब्देन मन्त्रातिरिक्तानां ब्राह्मणानां बोध उपलभ्यते तथैव
वेदाज्ञानां पृथक्पृथक्वाद्वाज्ञेष्वपि वेदाज्ञेतरवाक्यानामेव ग्रहणीयतेति तृतीयम् ॥ ३ ॥
निरुक्तादिवेदाज्ञानां सर्वेषामेव पण्णो बीजातिरूपतया एतन्निष्कृतोऽपि प्रागस्तित-
मिति तुरीयम् ॥ ४ ॥ मन्त्राणामर्थज्ञानसौकर्यार्थं यथाश्रानं निषण्डोः, यथाच
वेदाज्ञानां निरुक्तादीनां, तथैव तदानीमपि स्वीकृतमासीद्देव इति प्रतिज्ञानां
ब्राह्मणानां च, ततः कालभूयस्तानुसारत एव ब्राह्मणानां मन्त्रग्रन्थं जातमिति
पञ्चमम् ॥ ५ ॥ सर्वं चैतन्निरुक्तालोचनकृन्मतमनुसृत्यामिहितम् । परगृपयस्त
आधिकारिकसृष्टिविधौ तत्तन्नामभाजोऽनियतास्तत्कल्पे सृष्टिकाले मन्त्रद्रष्टारः
श्रुतप्रमुद्वन्त्यायेन पूर्वकल्पाधीतमन्त्रान्सृजन्तः समाधिबलेनार्थतो दृष्टवन्तश्च ।
तन्प्रान्तर्यामितया बुद्धिप्रवर्तकायेनेश्वरः कारणमिति शास्त्रयोनिरत्वं तस्य बुद्धिप्रति-

१ अत्र-पौराणिकाः समष्टिभूतस्वातिमहती वेदश्रुतगुणस्वास्यायुधौ जनाजनिभूताना-
नशृणोर्न तपोविद्यानेनापेक्ष्य तदनुविष्टश्रुत्या तन्मन्त्रा मन्त्रना वेदभ्यागेन (इन्द्रोपाप-
नेन) अतनात् (शाखाप्रशारारूपेण विभागकरणेन) शाखासमुद्भवं मन्त्रं । अत्रयस्या
वेदभ्याससंगालोपपत्तिरिति नेयमभिनविः । तत्र शाखाभेदः पञ्चश्रुतिः ११११ इति
महाभाष्ये “च वारो वेदाः साक्षाः परहस्ता पुरुषमन्त्रवृत्तानाः सहास्रतां नामादः
पुरुषिशिषा वादृष्यं, नवधाधर्षणी वेद” इत्येवम् ॥ परमेष्ठनभ्युपगमे शाखापञ्चनस्य
वेदभ्यासपरमस्य येन निराकिरेत । प्रतिपन्नं क्षापरान्ते वेदभ्यासमाधुर्भाव मन्त्रा कल्प-
परिचरणादिपरम्परावर्तिगत्वाद्वा । यथापूर्वंगकल्पपरिचि न्यायेन संभवदनादिसारपरि-
कल्पं शाखापञ्चनस्येति स्पष्टेन (पौराणिकानां) अभिप्रायः ॥ परमेष्ठनेऽपि अविज्ञान-
रूपनिष्ठम नानाद्विज्ञानमन्त्रादोद्भिः ॥

समुपजोपमद्यदरमद्गाराजधान्यां विविधविहदावलीविराजमान-
मानोन्नतमहाराजाधिराजद्विजराजमहोपप्रतापश्रीमहृक्ष्मीश्वरसिंह-
प्रवर्तन्तयोपपद्यते । यथाहु “प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती” इत्यादि (धीमद्भा०
स्क० २ अ० ४ श्लो० २२) । “तेने व्रज हृदा य आदिरुचये” इत्यादि च । (धीम०
स्क० ११०१ श्लो० १) नस्तु तस्तु—तत्तन्नामकल्पनाऽनादिसिद्धैव सृष्टेरप्यनादित्वादानादि-
सृष्टिप्रवाहे च परिवर्तमानानामर्थाणां नित्यमिदं नष्टं च भ्रमं (वेदे) उपन्यासो
न विहङ्गते । अतीतान्नागतार्थभेदोऽनित्यज्ञानेष्वेवेति वेदा अनादिसृष्ट्यावनादय एवेति
जैमिनीयाणां मतमवदातम् । तदेतद्ब्रह्मवार्तिकं सुव्यक्तं दृष्टव्यम् ॥

एतदेव चानुष्ठुभ सायणाचार्यदेवराजयजुर्वाचाचार्यादिभिः ॥

“अयान् महाभारतीये मोक्षधमपर्वणि शिपिविष्टनामनिर्वचनप्रसङ्गे चे नय
श्लोका (३४२ अ० ६९-७०-७१ श्लोक०) दृश्यन्ते तैश्च ह्यायते यास्ककृतमे
वैतमिदं क्तम् । तथाहि—

“शिपिविष्टेति बाह्याया हीनरोमा च योऽभवेत् ।

सेनाविष्ट तु यत्किञ्चित्शिपिविष्टेति च स्पृत ॥

यास्को मामृषिरव्यग्रोऽनेकयज्ञेषु गीतवान् ।

शिपिविष्ट इति ह्यस्माद्गुह्यनामधरो ह्यहम् ॥

स्तुत्वा मा शिपिविष्टेति यास्कऋषिदशरथी ।

मत्प्रसादादभो नष्ट निरुक्तमभिजगिमवान् ॥” इति ॥

अस्त्येव ह्यत्र निषण्डभाष्ये (यास्कीये) शिपिविष्टनिर्वचनं च (निष०
५-२-३) । तत्रैव किञ्चिदुत्तरं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां निषण्डकतुं नाम च प्रकटितम् ।
तथाहि—

“वृषो हि भगवान्धमे स्यातो लोकेषु भारत ।

नैषण्डकपदाह्याने विदि मा उपमुत्तमम् ॥

अपि वीराह धेष्ठश्च धर्मश्च नृप उच्यते ।

तस्मादुपावर्षिं प्राह वश्यो मा प्रजापति ॥” इति ॥

अस्त्येव ह्यत्र निषण्डी देवताकाण्डे युस्थानदेवताह्याने वृषाकपिरिति पदपाठश्च”
(५-६) इत्येव केपायिद्वचनमुपलभ्यमानमहामाभारतपुस्तकेषु प्रदर्शितश्लोकानाम-
दर्शनात्संशयितमेव । अस्य बालनिर्णयस्तु निरुक्तालोचनकृद्भिः धीमत्यन्तसामर्थ्यमभि-
भिरित्य सिद्धमिति । चलेर्द्वादशतममशताब्द्यां लौघजनमतस्योपविशशताब्दीतोऽपि
प्राक् समभवदयं यास्क इति । सचायं पाणिनिकात्यायनाभ्यां परम्परा पतञ्जलेषु
पूर्वजन्मेषुपि तैरेव सोपपत्तिकं तत्र (निरुक्तालोचने) व्यवस्थापितम् । पाणिनिसमयस्तु
चलेरष्टमशताब्दीरूपं ततो द्विजनाब्दीपरभूतस्तु कात्यायनसमय इत्यपि तैरेव तत्र
मुच्यक्तमुक्तम् । परं कलिसमय एवास्ति विवादास्पदम् ॥ अत्र (कलिसमये)
तावत्केचिदेवमाहुः । “यदेव भगवद्विष्णोरंशो यातो दिव द्विजः । वसुदेवकुलो-
द्भूतस्तस्यैव कलिरागतः ॥ यस्मिन्कृष्णे शतस्यसिमेव तदाहनि । प्रतिपन्न

अ० २४ श्लो० ३२) इति ॥ एतच्चाखिन्या सप्तर्षिचारे कलिप्रवृत्त्यभ्युपगम एव
 समञ्जते । एतदुत्तरं हि सप्तर्षीणां चेत्तादि पूर्वोक्तवचनं मधामुगसप्तर्षिचारे
 परीक्षितमिति बोधकं, “प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्वापाठा महर्षयः । तदा नन्दा-
 त्प्रवृत्त्येव कलिर्गृहिं गमिष्यती”ति च नन्दस्थितिवोधकम् ॥ यत्तु द्विगद्वेधेति
 निर्णयने सप्तमी द्विसहस्रनर्पमध्ये दशाधिकशतत्रये स्थिते सति (अर्थात्तद्व्यधि-
 कषोऽदशशतवर्षात्मके कला) इति केषाञ्चिद्व्याख्यानं श्रीमद्भागवतटीकायामम्बि-
 तार्यप्रकाशिकाया द्वादशस्कन्धे द्वितीयाध्यायेऽष्टाविंशतितमश्लोकव्याख्याने उक्त-
 पचनमुपक्रम्यान्वितं तत्तर्धव “यदा मधाम्यो यास्यन्ति पूर्वापाठा महर्षयः । तदा
 नन्दप्रवृत्तिरिति कलिर्गृहिं गमिष्यती”त्युत्तरश्लोकनिरोधादुपेक्षितमपीत्यलं कैदर्थनादि-

धिकारि (दानाध्यक्ष-) पदवीमनुसंदधद्विधिरसेवकैर्वंशपरम्परातो-
ऽस्य सण्डबलाकुलस्य, यत्र च—

शयेन ॥ श्रीकृष्णस्य दिवि प्रस्थानसमनन्तरमेव कलिप्रवृत्तिरिति कथयता मूलभूतस्य
“यदैवे”त्याद्युपममोक्तविष्णुपुराणादिवचनप्रातस्त्य लयमेवाभिप्राय उन्नीयते

आयमपि ज्योतिर्विशभरणइदिव शुषिष्ठिरादेव कलिप्रवृत्तिमभ्युपैतीति प्रतीयते । युक्तं च
तत्तस्य समसमयवदिकरानससदि नवरत्नेषु परिसंख्यातत्वाच्च । अस्य निरुमार्ककालिक
त्वे मानान्तरमपि ।

“आसृज्यामभवद्भराहमिहितो ज्योतिर्विदामप्रणी
राजा भर्तुहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् ।
दैवयायां हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च शङ्खः कृत्ती
शुद्धायाममरः पठेव शशरस्यामिद्विजस्यारमजाः ॥ १ ॥”

इति प्रामाणिकश्लोकः । (अयं च श्वरो जैमिनीयमीमांसाभाष्यकृत् । यद्विषये इयं सुप्रमि-
द्विरस्ति “सहस्रं शाखां हर्षेतो वेद श्वरः” इति । अत्र शाखाः सामवेदीयाः । “सहस्रवर्मा
सामवेद” इति महाभाष्यादिति केचित् । वस्तुतः सहस्रं शाखा आसन्नितिवदसत्याता-
नेकवचनोऽत्र सहस्रशब्दस्तथा च चतुर्णां वेदानामेकत्रिशदधिकैकादशशतमिताः शाखा
महाभाष्यपरिसंख्यायां ॥ निश्चयेनार्थतः श्वरो वेदेति तस्य चतुर्वेदत्वाच्चतुर्षु वर्णेषु मध्याकम
विनाह उपपद्यते इत्यपि कश्चित् ॥) सप्रति चायं शब्दशब्दो राजकीयनियतसमवायुपात्रे
वर्णपूने वर्तते यथा स्त्रीष्टशकः शालिवाहनशकः । अयं प्रचारस्तदार्थान्तर्गतैर्गोतिर्वि-
दाभरणद्विरेव प्रचारितः । यथायाहुः “शाकप्रवृत्तिः कृता” “शाकवत्सरः” “षट् शक
कारकाः कलावि” इति । परमिमेमिर्विक्रमार्कहस्तान् शकान्द्रिपद्मिरेव तेषां शको नपरि-
संख्यातोऽथवा निरुमार्कपर्यन्तं युषिष्ठिरशकमेव वेदयुगाभ्यामिदं प्रसूतत्वा ततो विक्रमशक
ततश्च शालिवाहनत्रिजयाभिनन्दननागार्जुनबलीत्येव षट् शककारकाः परिसंख्याताः द्वा-
त्रिंशदधिकचतुर्लक्षवर्षात्मककलिसमयविज्ञानार्थमिति कश्मलपते नादिशकान्तरपञ्चकानामपि
स मुख्यः शक एवोपेक्षित इति वदन् प्रदीयते । परमेवदम्पूहच तेषां नोपपद्यत इति मूलेऽस्य
सम्भक्तमुपपादितमेव । यच्च संहितावचनव्याख्यायां भट्टोत्पलैरुद्धृत—

“कलिद्वारसन्धीं तु शितालं पितृदैवतम् (मयाः) ।

मुनयो भर्भनिरताः प्रजानां पालने रताः ॥ १ ॥”

इति वृद्धान्वयवचनं तद्यदि समूलं तदा—

“अत्रायौहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छब्दी सन्ध्या संध्याश्च तयाविष ॥ ६९ ॥

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्याशेषेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शताब्दे च ॥ ७० ॥”

इति प्रथमाध्यायस्यमनुवचनाभ्यां दैवमानेन द्वादशशतवर्षात्मके कृतमदिचतुर्थेने
द्वादशशतवर्षमोक्षस्य कलेराद्योशो गगलानानुसारेण लयलेखमितः मानुषं सहस्रवर्षात्मको

श्रीमान्गोकुलपालनार्चिततरुः सत्यभामादृतः
सहृन्दावनकौतुकी द्विजपतिप्रीतिं समुदीपयन् ।

यत्पूर्वमेव प्रवृत्तोऽपि कलिर्मगवन्महिम्ना प्रतिरुद्धप्रसरस्तद्गमनप्रतीक्ष एवासीदिति यदैव भगवद्विष्णोरंशो दिवं यातः तदैव कलिरागतः । अर्थाद्भवम् । यल्लोकः पापे रमते इति । सवदति चामुमर्थं पूर्वोक्तो यदैवेत्यादिविष्णुपुराणीयवचनोत्तरश्लोकः । “यावत्स पादपद्माब्जां पस्पशेमा वसुन्धराम् । तावत्पृथ्वीपरिष्कंगे समर्थो नाभवरकलिः ॥ ३६ ॥ इति अन्यदपि युधिष्ठिरराज्यादपि पूर्वं कलिस्थितिबोधकम्—

अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥ १ ॥ इति—

मासमीमासादृतमहापुराणवचनम् । एवंवचनान्तरमपि पुराणान्तरे द्रष्टव्यं सुधी-
भिरिति ॥

१ श्रीरमन्यसाधारणसप्तलक्ष्मीश्च । तद्वान् । यथा कुलस्य—गोकुलस्य च पालने-
नार्चिततराऽतिपूजिता धी सप्त । ऐश्वर्यं (मीश्वरस्य-) यस्य सः । सत्यं च भाष्य

द्वापरसंभवाश्लेष इत्यभिमत्य द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु सन्ध्याश्रातिक्रमणान्तरमेव युगा-
न्तरप्रवृत्तिरभ्युपेयाऽन्यथा युगमाह्वयोद्वादशसहस्रवर्षयोगो मनूक्तश्चतुर्णां युगानां नोपपद्येत ।
तस्यादुपपन्नमेतत्तत् कलेनेवरातवर्षयोगानन्तर मयासु सप्तर्षिचारे युधिष्ठिरराज्यमासीदिति ।
द्वापरसन्धिस्तु धर्मकृतएव । अयमावः । “श्रीणि लक्ष्माणि वर्षाणां द्विन्मानुषसंख्यया । षष्टि
चैव सहस्राणि भविष्यत्लेष ने वलिः इति” त्रिष्णुपुराणीयवचने । शतानि तानि दिव्यानि सप्त
पद्म (१२) च संख्ययेति तदुत्तरवचनानुसारेण पूर्वोक्तमनुवचनेन च सन्ध्याशाब्ध्या
सहेति योज्य तथा च द्वाप्तप्रतिहस्रवर्षात्मकमनुष्यपालरूपसन्ध्याश्रेण सह षष्टपक्षिक-
लक्षप्रवस्य योगे (४३२०००) द्वात्रिंशत्सहस्रापिकचतुर्लक्षवर्षभोग्यस्य कलेः प्रथममहत्या-
ब्ध्या सद्योजातरूपतयाऽप्रकटधर्मत्वारुणावतारपर्यन्त प्रतिरुद्धप्रसरत्वाच्चेति प्राग्वोचाम ।
यश्चिद् “द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये । जातः पराशरायोगी वासव्यां कलया हरेः” ।
इति वचन व्यासोत्पत्तिरपि यत्तदपि धर्मकृतमेव कलावति द्वापरे समनुप्राप्ते समनुगते ।
भगवत्प्रादुर्भावमदिता ततः पूर्वमपि द्वापरधर्मसौव युचिरानुवृत्तस्य वर्तमानत्वादेवमन्य-
त्राप्युक्तम् । केचिद्वैविध्यवचनानां युगान्तरविषयतया समादप्ये इत्यल पक्षत्रिणेन ॥

१ यथा च हरिवंशे श्रीमङ्गावते च कालव्यवनवधायादिशुद्धामुपसंक्रान्तेन श्रीरुणेन
स्वपीताम्बर विरज्यते मान्धातुतनवे मुजुकुन्दे राजनि मित्रिष्य (तेन तमाच्छात्र) निली-
नेन चिरपुत्रित्वाल्लघवनपदाऽभिहृष्टिप्रवृत्तेन तेन देवद्वन्द्वेण राज्ञा निजदेकाग्रिमरीच्या
तस्मिन्वालयवने मसीटने सति भगवतामिष्टनो राजा परस्परपरिचयान्ते पुना राज्य-
परिमदाय युद्धातो निर्ममिनः शुल्लरान्मनुजान्ममन्ततो विचरतोऽवलोक्य क रम इति भग-
वन्त पृष्टवान् । सच निहत्याय वन्निमय इति कोचितवान्तश्चन्य एव स विमनात्पस-
य्य टनशो विषयगणनएव निवृत्ते “नायमराज राजसमय” इति वदन् । तथाच भारत-
मुद्यानन्तर कश्चिदपि वदतिः सन्तोष्यमिन्त्यल पक्षत्रिणेन ।

धुन्वञ्जिह्वगचित्तमञ्चितबलो वंशं वहद्बुज्ज्वलम्
 कुर्वन्नर्जुनकीर्तिमुद्धतधरो लक्ष्मीश्वरोऽराजत ॥ १ ॥
 यस्याशानतिवर्तिनो हि मिथिलोपान्तेऽपि भूमीश्वराः
 सद्भावं गमिताः परे क्षितिभुजो मन्त्रप्रतीक्षा भृशम् ।
 सम्राट् संसदि संविभावितमतौ प्रौढं परामीयुषो
 वाचोयुक्तिपटोरद्वयकक्षणागारस्य नैष्टापरं ॥ २ ॥
 तस्याशेषगुणाकरस्य मिथिलाधीशस्य सर्वेश्वरी-
 पत्यव्वाहितसन्मतेरवरजः श्रीभमाग्रमेशामिधः ।
 भासैवाजनि मेदभाग्वसुमतीविख्यातसत्कीर्तिमान्
 शास्त्रिणामां मिथिलामगाधमतिमान्सद्धर्मवद्धादरः ॥ ३ ॥

संप्रवर्तमाने चात्र नवाधिकैकोनविंशतिशततमे स्त्रीष्टशके उक्त-
 श्रीभमस्याः समनुकम्पया समाप्याणि जगदिवेदपुस्तकानि निरुक्त-
 पुस्तके चासाद्य समाकलय्य च तत्तन्मन्त्रार्थान्द्रष्टव्यार्थानन्यानपि
 प्रमाणयितव्यान्समाधीर्द् प्रस्तुतं कार्यम् । ततश्च तत्परणानुकम्प-
 यैव साहाय्यमप्यासाद्य मुद्रापयितुं प्रस्तुतेयं-सप्तपदिका-यास्कनि-
 रकलघुविद्युतिः । तामेतामग्रधानेनाफलयितुमनुगृह्णन्तु सहृदयवरा
 निपश्चितो येनात्मनः सफलोद्योगात्मन्यामहे । दुर्यगादध्यायं वेदम-
 मांवापको निरुक्तग्रन्थः । यतो हि मह्यम् निर्वचनान्येव प्रददयं
 पारकमुनिरात्मनः कृतकृत्यतां मेने, अपितु मन्त्रार्थज्ञानाय यथायथा
 यतितव्यं तत्सर्वमेवेदोपदिष्टवान् । यथाचात्र (निरु २-१) दिग्दर्श-

माच ताभिः, सत्यमामया चाऽऽत । सता सुविद्या वृन्दस्य अवने (पालने)
 सति (समीचीने) वृन्दावने च क्रीतुमी । द्विवपतीना ब्राह्मणानां (श्रीत्रियाणां)
 द्वित्रपतेर्गण्डस्य च प्रीतिम् समुदीपयन्सर्वर्धयन् । जिज्ञास्य विद्युनस्य, कालियस्य
 च चित्तं परममविभिराया धुन्वन्तिस्त्कुर्वन् । अधितं पूजितं बलं सामर्थ्यं यस्य स ।
 अधितः पूजितो बलो बलभरो (ज्येष्ठत्वात्) येन सः । उम्बल सर्वदोषरहितं नाना-
 गुणरत्न वंशं रण्डबलाहय कुल, वेणु वा वहन् धारयन् । अर्जुना शुभा कीर्ति, मनु-
 जस्य वा कीर्ति कुर्वन् सम्पादयन् । उदधिक भृता पोषिता धरा येन गः । उद्धृष्टः
 भृतो धरो गोवर्द्धनो येन सः । लक्ष्मीश्वरो महाराजो विष्णुधेनि श्रेष्ठः । अत्र रावप्र
 “धातुगम्यग्ये प्रत्यया ” (१-४-१ पा) इति भूतेलट सताबोधः ।

१ अत्रोऽन्धो महासन्नादि तन्नादुक्तदि उक्तभूतस्य सत्यकेऽ इत्यो कामवद् ।
 यमीशितुमतिवर्तिनु नाजकरिति यावत् । अत्र हि “अधोपधंद्येतांमणि (२-१-
 ६२-पा.)” इति कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ॥

नेन प्रदर्शयिष्यतेऽपि ॥ तदत्रास्मादृशात्पक्षजनसुलभेन मतिदोषेण
जनितानि स्वलितानि सुविमृश्य प्रबोधयन्तु विचक्षणवरा येन
श्रुतशताप्रकाशनपुरस्सरं यतेमहि द्वितीयसंस्करणेऽस्या निर्दोषता-
संपादनाय । क्षन्तारश्च शुणैकपक्षपातिनो दूषणवाचंयमाः सुधियः
शीमकाक्षरयोजकदोषेणास्मदीयदृष्टिदोषेण चोपनता अशुद्धीरिति
निश्चिन्वन्तो निरमामो निरर्थकाहिस्तरादिति निगदति-

विदुषामाश्रयो-

मुकुन्दशर्मा वस्वशी ।

एवम् “निरुक्तलघुविवृत्ति” नामको ग्रन्थोऽस्मामिमुंम्यापुरवाग्निने तुकाराम
जायजीतिसमाख्याय ससर्वाधिकारं मुद्राप्य प्रकाशयितुमर्पित इति तमन्तरा
नान्यस्यैतत्पुनर्मुद्रणेऽधिकार इति विदाकुर्वन्तु विदन्त इति च निगदति ग्रन्थद्वयम् ।

पं० श्रीमुकुन्दशर्मा ।

निरुक्तम् ।

सप्तपादी ।

हरिः ॐ ॥ समाग्रायः समाग्रातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाग्रायं
निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति च्छन्दोभ्यः
समाहृत्य समाहृत्य समाग्रातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनाभि-
घण्टव उच्यन्ते इत्यौपमन्यवोऽपि बाह्यनादेव स्युः समाहृता भवन्ति
यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं
प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं तत्त्वप्रधानानि नामानि सद्यश्रोमे भा-
वप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे ब्रजति पचतीत्युप-
क्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्न्या पक्तिरित्यद्
इति सत्त्वनामुपदेशः (१) गौरवः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते
श्रोते ब्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः—॥ १ ॥

तत्र चतुष्टु नोपपद्यतेऽयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोप-
देशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्याणीयत्त्वाच्च शब्देन
संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवदेवतामिधानं पुरुषविद्या-
नित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ (२) पदभावविकारा भवन्तीति वा-
र्ष्पायणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत
इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य
सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य सत्त्वाद्विकारं वर्धेत
इति स्वाज्ञाभ्युच्यं सांयौगिकानां चार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते
शरीरेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यती-
त्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति (३) ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति हस्माद् ते
यथावचनमभ्यूहितव्या न निर्वह्या उपसर्गो अर्थाजिरादुरिति शाक-

नेन प्रदर्शयिष्यतेऽपि ॥ तदत्रास्मादृशास्पक्षजनसुलभेन मतिदोषेण
जनितानि स्खलितानि सुविनृश्य प्रबोधयन्तु विचक्षणवरा येन
कृतकताप्रकाशनपुरस्सरं यतेमहि द्वितीयसंस्करणेऽस्या निर्दोषता-
संपादनाय । क्षन्तारश्च गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाच्यमाः सुधियः
शीतकाक्षरयोजकदोषेणासदीयदृष्टिदोषेण चोपनता अशुद्धीरिति
निश्चिन्वन्तो विरमामो निरर्थकाद्विस्तरादिति निगदति-

विदुषामाश्रयो-

मुकुन्दशर्मा वत्सशी ।

एष च "निरुक्तलघुविवृति" नामको ग्रन्थोऽस्मान्निर्मुखापुरवातिने तुकाराम
आयजीतिसमाख्याय ससर्वाधिकारं मुद्राप्य प्रकाशयितुमर्पित इति तमन्तरा
नान्यस्यैतत्पुनर्मुद्रणेऽधिकार इति विदाङ्कुर्वन्तु विदन्त इति च निगदति ग्रन्थकृत् ।

पं० श्रीमुकुन्दशर्मा ।

निरुक्तम् ।

सप्तपादी ।

हरिः ॐ ॥ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः कस्यान्निगमा इमे भवन्ति षष्ठन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्ते इत्यौपमन्यवोऽपि याहननादेव स्युः समाहृता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं तत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे ब्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं भूतं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ग्रेया पक्तिरित्यद् इति सत्त्वानामुपदेशः (१) गौरवः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शेते ब्रजति निघृतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्परायणः—॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयं नोपपद्यतेऽयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवदेवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसप्तत्तिर्मद्यो वेदे ॥ (२) पदभावविकारा भवन्तीति वार्ध्यायणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्वस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्य सायौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति (३) ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति हस्माद् ते यथावचनमभ्युहितव्या न निर्नद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाक-

(१) एवमादितण्डसूत्रमोऽत्र क्षीरस्वाम्यादिभिर्निर्दिष्टव्याख्यातुर्भिर्भूत ॥

टायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः प-
दार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तत्र एषु पदार्थाः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थ-
विकरणम् (४) आ इत्यर्वागर्थे प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं
प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमति मु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं
न्यवेति विनिग्रहार्थाया उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपे-
त्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं
परीति सर्वतोभायमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान्प्राहुस्त उपे-
क्षितव्याः ॥३॥ (५) ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥*॥१॥१॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थे-
ऽपि पदपूरणास्तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीवेति भाषायां चान्व-
ध्यायं चाग्निरिवेन्द्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्व-
ध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्र-
तिषेधति दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थाय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य
येनोपमिमीते (१) चिदित्येपोऽनेककर्माचार्यश्चिदिवं ब्रूयादिति पूजा-
यामाचार्यः (कस्मादाचार्य) आचारं ब्राह्मण्याचिनोत्यर्थानाचिनोति
बुद्धिमिति वादधि चिदित्युपमार्थं कुल्मापांश्चिदाहरेत्यवकुलित कु-
ल्मापाः कुलेषु सीदन्ति नु इत्येपोऽनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्यप-
देशे कथं नु करिष्यतीत्यनुष्ठे नन्वेतदंकार्पीदिति चाधाप्युपमार्थे भ-
वति (२) ॥ वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ॥ वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा
वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखाः खशयाः शक्नोतेर्वाथ यस्या-
गमादर्धपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्वौदेशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्सक-
र्मोपसंग्रहश्चेति समुच्चयार्थं उभाभ्यां संग्रयुज्यतेऽहं च त्वं च वृत्रह-
न्नित्येतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारो वेति विचारणार्थं
हन्ताहं पृथिवीमिमां निर्दधानीह वेहर्वेत्यथापि समुच्चयार्थं भवति ॥४॥

वायुर्वा त्वामर्नुर्वा त्वेति (३) । अह इति च ह इति च विनिग्रहा-
र्थीयौ पूर्वेण संग्रयुज्येते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न
करिष्यतीत्यधाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण मृपेमे वदन्ति सत्यमु ते
वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु हीत्येपोऽनेककर्मेदं हि करिष्यतीति

द्वैत्वपदेशो कथं हि करिष्यतीत्यनुष्टुप्ते कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायां
 विलेति विद्याप्रकर्ष एवं विलेत्यपि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्य-
 तेऽनुष्टुप्ते न मिलैवं ननु मिलैवं मेति प्रतिषेधे माकार्पीर्माहार्परिति च
 खल्विति च खलुष्टत्वा खलुष्टतमयापि पदपूरण एव खलु तद्वभूवेति
 शब्दवदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां शब्ददेवमित्यनुष्टुप्ते एवं शब्ददि-
 त्यस्यप्यं पृष्टे नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्त्रध्यायं वि-
 चिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्चागस्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्र-
 दित्सांचकार स इन्द्र एव परिदेवयांचके (४) ॥ ५ ॥ ॥ इति
 प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ * ॥ १ ॥ २ ॥

न नूनमस्ति नो यः कस्तद्वेदं यदद्भुतम् । अन्यस्तच्चित्तमभिसंचरेष्य-
 मुत्तार्थीतुं विनश्यति ॥ न नूनमस्त्यद्यत्नं नो एव श्वस्तनमद्यास्मि-
 न्यपि दुरित्यहो नामधेयं द्योतत इति सतः श्व उपाशंसनीयः कालो
 होहीनः कालः ॥ कस्तद्वेदं यदद्भुतम् ॥ कस्तद्वेदं यदभूतमिदमपी-
 तरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसंचरेष्यमभिसंचार्यन्यो नानेय-
 श्चित्तं येततेऽमुत्तार्थीतुं विनश्यती (त्यध्याध्यातं विनश्य) त्याध्यातमभिप्रे-
 तमथापि पदपूरणः (१) ॥ ६ ॥

नूनं साते प्रतिवरं जरित्रे दुह्मीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी । शिक्षा
 स्तोत्रभ्यो मातिधुग्भगो नो बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥ सा ते प्रति-
 दुग्धां परं जरित्रे वरो वरयितव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा
 मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं मंहनेर्दानकर्मणो दक्षिणा
 दक्षतेः समर्पयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्पयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमना-
 दिदमभिप्रेत्य दिग्धस्यप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाश-
 तेर्वा स्यादानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हन्ते देहि स्तोत्रभ्यः कामा-
 न्मास्मानतिदंहीर्मास्मानतिहाय वा भगो नोऽस्तु बृहद्वदेम श्वे वेदने भगो
 भजतेर्बृहदिति मद्भतो नामधेयं परिकृष्टं भवति वीरवन्तः चत्याण-
 वीरा वा वीरो वीरयत्यभिप्रायान्वेतेर्वा स्वाद्रतिकर्मणो वीरयतेर्वा स्त्री-
 निति परिग्राहार्थीयो वा पदपूरणो वा । प्रसीमादित्यो अस्तृजन् ।
 आस्तृजदिति वा आस्तृजत्सर्वत इति वा विसीमतः सुरुचो येन आवरिति

च व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनादपि
वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणं सीम्रः सीमतः
सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा विधीन्यति देशाविति त्व इति
विनिग्रहार्थायं सर्वनामानुदात्तमर्धनामेत्येके (२) ॥ ७ ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शकरीपु । ब्रह्मा त्वो
वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ॥ इत्यृत्विक्कर्मणां विनि-
योगमाचष्ट ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी गायत्रमेको गायति
शकरीपूद्वाता गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शकर्थ ऋचः शक्नोतेस्तद्यदा-
मिर्धुत्रमशकद्वन्तुं तच्छकरीणां शकरोत्वमिति विज्ञायते ब्रह्मैको जातेजाते
विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्व वेदितुमर्हति ब्रह्मा परिवृढः धृततो ब्रह्म
परिवृढं सर्वतो यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं
युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति यापि धाधीयानेयुक्तपत्रन्धोऽध्वर
इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निषान इत्येके तत्कथ-
मनुदात्तप्रकृतिनामस्यादृष्टव्यं तु भवत्युत त्वं सग्न्ये स्थिरपीतमाहुरिति
द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं १ विसृज्य इति चतुर्ध्यामथापि प्रथमा-
यद्वयचने (१) ॥ ८ ॥

अक्षुण्यवन्तः कर्णवन्तः सप्तारयो मनोजवेऽसमा वभूयुः । आद-
प्रासं उपकक्षाम उ त्वे हृदा ईव स्रात्वा उ त्वे दहन्ते ॥ अक्षिमन्तः
कर्णवन्तः सप्तारयोऽक्षि चष्टेरनकेरित्याप्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इय
भवत इति ह विज्ञायते कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्या-
प्रायण ऋच्छन्तीव रे उदगन्तामिति ह विज्ञायते मनसां प्रजवेऽस-
मा वभूयुरास्यदत्रा अपर उपकक्षदत्रा अपर आभ्यमग्यतेरास्यन्त
एनदभ्रमिति वा दभ्रं दध्यतेः स्रवतिरभ्रमणो दस्यतेर्ना म्याद्विदन्ततरं
भवति प्रस्नेया हन्त इवैके प्रस्नेया ददृशिरे गानार्हा हदो हादतेः शन्द-
कर्मणो हादतेर्वा स्याच्छीतीभायकर्मणोऽप्यापि समुषयार्थे भवति (४)
पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्वेन्यथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिता-
क्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणान्ने मिताक्षरेऽनर्थकाः
कर्ममिद्विति ॥ ९ ॥

निष्प्रकासश्चिदिन्नरो भूरि लोका प्रकादिव । विभ्यस्यन्तो ववाशिरे
शिशिर जीवनायकम् ॥ शिशिर जीवनाय शिशिर गृणाते शम्भा-
तेर्वा । एमेन सृजता सुते । आसृजतैन सुते । तमिर्द्धन्तु नो
गिर ॥ त वर्धयन्तु नो गिर स्तुतयो गिरो गृणाते । अयमु
ते समतसि । अय ते समतसीवोऽपि दृश्यते (५) सुविदुरिव सुवि-
ज्ञायेते इवापि नेत्येष इदित्येतेन सप्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

द्वुविभिरेके स्वरित संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेपु सोमान् । शची-
मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वार्यन्त्यो नरक पतामेति नरक न्यरक
नीचैर्गमन नास्मिन्नमण स्थानमल्पमप्यस्तीति वायापि न चेत्येष इदि-
त्येतेन सप्रयुज्यतेऽनु पृष्ठे नचेमुरा पिबन्तीति मुरा मुनोतेरेवमुष्ठा
वचेप्यर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्या (६) ॥ ११ ॥ * ॥ इति प्रथ-
माध्यायस्य तृतीय पाद ॥ * ॥ १ ॥ ३ ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्ग-
निपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न
सर्वाणीति गान्धो वैयाकरणाना चैके तद्यत्र खरसस्कारौ समर्थौ
प्रादेशिकेन गुणेनान्विनी स्याता सविज्ञातानि तानि यथा गौरश्च
पुरुषो हस्तीत्यथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्य कश्च तत्कर्म
कुर्यात्सर्व तत्सत्य तथा चक्षीरन्य कश्चाध्वानमभुवीताश्च स बध-
नीय स्याद्यत्किंचित्पृच्छाचृण तदथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि ना-
मानि स्युर्यावद्भिर्भावै सप्रयुज्येत तावज्ज्ञो नामधेयप्रतिलम्भ स्यात्त
त्रैव स्यूणादरक्षयावासचनी च स्यात् (१) ॥ १२ ॥

अथापि य प्या न्यायवान्वार्मनामिक सस्कारो यथा चापि
प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनायाचक्षीरन्पुरुष पुरिशय इत्याचक्षीरन्नप्रेत्य
श्च नर्दनमिति चृणमथापि निष्पन्नऽभिध्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथ-
मात्युधिवीत्याहु क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादे-
शिके विकारे पदेभ्य पदतरार्धान्तसचस्कार शाकटायन एते वा-
रित च यकारादि चातकरणमस्ते शुद्ध च सकारादि चाथापि स-

स्वपूर्वां भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति तदे-
तन्नोपपद्यते (२) ॥ १३ ॥

यथो हिनुया एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेना-
न्वितौ स्यातां सर्व प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति यथो
एतद्यः फश्च सत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समा-
नकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिध्राजको जीवनो
भूमिज इत्येतेनैयोत्तरः प्रत्युक्तो यथो एतद्यथाचापि प्रतीतार्थानि
स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिका यथा
प्रततिर्दमूना जाट्य आट्ठारो जागरुको दर्विहोमीति यथो एतन्निष्पन्ने-
ऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगप-
रीष्टिः प्रधानावृथिवीत्याहुः क एनामप्रययिष्यत्किमाधारश्चेत्यय वैदर्शनेन
पृथुरप्रयिता चेदप्यन्यैः (३) अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते
यथो एतत्प्रदेभ्यः पदेतरार्थान्तसंचस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स
तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा (न शास्त्रगर्हा इति) यथो एतदपरस्माद्भावात्पू-
र्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्वानामपरस्मा-
द्भावानामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा विल्वाद्दो लम्बचूडक इति
वित्त्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा (५) ॥ १४ ॥ * ॥ इति प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ * ॥ १ ॥ ४ ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतियतो ना-
त्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्तव्यं स्वार्थ-
साधकं च यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि
मन्त्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यं नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि
ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त उरुप्रथस्वेति प्रथयति प्रोहाणीति प्रो-
ह्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्त्योपधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह
हिंसन्नथापि विप्रतिपिद्वार्था भवन्ति । एक एव रुद्रोऽर्न्तस्थे न द्वि-
तीयः । असंख्याता सुहस्ताणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् ॥ अश्वारिन्द्र
जज्ञिषे, शतं सेना अजयत्सुाकमिन्द्र इत्यथापि जानन्तं संप्रेष्यत्यमये
समिव्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादितिः सर्वमित्यादितिर्योरदितिरन्तरि-

क्षमिति तदुपरिष्ठाद्वारयास्यामोऽथाप्यविस्पष्टार्थो भवन्त्यम्यग्याद-
श्मिन्जारयायि षाणुवेति ॥ १५ ॥

अर्थवन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म
नियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणं (१) त्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिरिति
यथो एतन्नियतयाचोयुक्त्यो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्ये-
तद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति यथो एतद्ब्राह्मणेन रूपसपन्ना विधीयन्त
इत्युदितानुवादः स भवति यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नाय-
वचनादहिंसा प्रतीयेत यथोऽएतद्विप्रतिपिद्धार्था भवन्तीति लौकिके-
ष्वप्येतद्यथाऽसपन्नोऽय ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति यथो एतज्ज्ञानन्तं
संप्रेष्यतीति ज्ञानन्तमभिवादयते जानते मधुपर्कं प्राह यथो एतद-
द्वितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति
यथो एतद्विस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न
पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदीषु विद्यातः पुरु(पवि-
शे)पो भवति पारोवर्षवित्सु तु रल्लु पेदिरुषु भूयोविधः प्रशस्यो भवति
(५) ॥ १६ ॥ * ॥ इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ * ॥ १॥५॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । अवसार्य पद्धते रद्र मृळेति
पदपदस गावः पध्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासौनामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्त्यु-
वसार्याश्चानिति स्वतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति दूतो निर्गत्या
इदमज्जगामेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा पष्ठमर्थप्रेक्षा वाः कारान्त पुरो नि-
र्गत्या आचक्ष्वेति चतुर्थ्यर्थप्रेक्षेकारान्तं परः सनिकर्षः सहिता पदप्रकृ-
तिः सहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणाना पार्यदान्यथापि याज्ञे दैवतेन घट्टवः
प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद्भूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र एव इति ।
इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायु पृणन्तीति वायुलिङ्ग चेन्द्रलिङ्गं
चाम्रेये मन्त्रेऽग्निरिव मन्त्रो त्विपितः सहस्वेति तथाग्निर्मोन्यवे मन्त्रे
त्विपितो ज्वलितस्त्विपिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवत्यथापि ज्ञानप्रशसा
भवत्यज्ञाननिन्दा च (१) ॥ १७ ॥

स्थाणुरयं भारह्वारः किल्भाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽयं । यो-
र्थेऽ इत्सुक्लं भुद्रभभते नार्कमेति ज्ञानविधूतपाप्मा । यद्गृहीतमविज्ञातं

निगदेनैव शब्दयते । अनन्ताविधं शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिन् ।
स्थाणुस्तिष्ठतेरथोऽर्त्तेरणस्थो वा (२) ॥ १८ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो
त्वस्मै तन्वं ॥ विसर्गं जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ अप्येकः प-
श्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्ध-
मप्येकस्मै तन्वं विसरन् इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थ-
स्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा
ऋतुकालेषु सुवासाः कत्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स
एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशसा तस्योत्तरा भूयसे निर्धचनाय
(३) ॥ १९ ॥

उत त्वं सुख्ये स्थिरपीतमाहुर्ननं हिन्वन्त्यपि वार्जिनेषु । अधेन्वा
चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ अप्येक वाक्सख्ये
स्थिरपीतमाहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा
विज्ञातार्थं यं नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्सख्येचेन्वा शेष चरति मायया
वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाच
श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किंचि-
त्पुष्पफलेति वार्थं वाचः पुष्पफलमाह-याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे
वा (४) साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य
उपदेशेन मन्त्रान्तसंप्रादुरपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विस्मप्रहणायेमं ग्रन्थं
समाम्नासिपुर्वेष्ट च वेदाङ्गानि च विस्मं मिस्मं भासनमिति धै तावन्तः
समानकर्माणो धातवो धातुर्द्धातेरेतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्ये-
तावतामर्थानामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानाम प्राधान्येनेद-
मिति तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् । (५) अश्व न त्वा वार-
वन्तम् । अश्वमिदं त्वा बालवन्तं बाला दंशनिवारणार्था भवन्ति दंशो
दशतेः । मृगो न भीमः कुचुरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचुरो
गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव
कुचुर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेदेवताभिधानं कायं न चरतीति
गिरिष्ठा गिरिस्वायी गिरिः पर्वतः समुद्रीणो भवति पर्वचान्पर्वतः पर्व

पुनः पृणातेः श्रीणातेर्वाधमासपर्व देवानस्मिन्प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतर-
त्संधिसामान्यान्मेघस्थायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्ठाद्याख्यास्यामो
नैघण्टुकानि नैगमानीहेह (६) ॥ २० ॥ * ॥ इति प्रथमाध्यायस्य
पञ्चः पादः ॥ १ ॥ ६ ॥

(समाग्रायस्तत्र चतुष्टमैतोऽन्येऽर्थे निपाता वैयाकरणैः नूतनं नूतनं
सा त ईर्यां त्वोक्षेप्यन्तो निर्घृङ्गसो हविर्भिरितोमान्यथापि यो यंधो
हिन्यथापीदमर्थवन्तोऽर्थापीदं र्याणुरयमुत त्वः पत्रयमुत त्वं सख्ये
विंशतिः) ॥ इति निरुक्तपूर्वपदे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणे-
नान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्भ्रूयादधानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे-
ऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरव-
र्णसामान्यान्निर्भ्रूयान्नत्वेव न निर्भ्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत विशयवत्यो हि
वृत्तयो भवन्ति यथार्थ विभक्तीः संनमयेत्प्रसन्नमवत्तमिति धात्वादी एव
क्षिप्येते (१) अथाप्यस्तेर्निगृत्तिस्थानेष्वविलोपो भवति सः सन्तीत्य-
थाप्यन्तलोपो भवति गत्या गतमित्यथाप्युपधालोपो भवति अगमतुर्ज-
ग्युरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि घर्णलोपो
भवति तत्त्वां यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्ययो
भवति ज्योतिर्घनो विन्दुर्वाद्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति श्लोका
रज्जुः सिकतास्तर्कित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति (२) ॥ १ ॥

ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्वित्यथापि वर्णोपजन आस्थद्वारो भ-
रुजेति तद्यत्र स्वरानन्तरान्तस्यान्तर्धातुभवति तद्विप्रकृतीनां स्थानमिति
अदिशन्ति तत्र सिद्धस्यनुपपन्नमनसामितरयोपपिपादयिवेत्तत्राप्ये-
केऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतद्वृत्तिर्गुदुः प्रयुः प्रपतः कुणारुमित्यथापि
भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो आप्यन्ते दमूनाः क्षेत्रसाधा इत्य

थापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमित्यथापि प्रकृतय एवैकेषु
 भाष्यन्ते विकृतय एकेषु (३) श्रवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते
 कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा कम्बलः कमनीयो
 भवति विकारमस्वार्येषु भाष्यन्ते शय इति दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु
 दात्रमुदीच्येष्वेवमेकपदानि निर्भूयादय तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु
 चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्भूयादण्ड्यः पु-
 रुषो (दण्डपुरुषो) दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा दण्डो
 ददतेर्धारयतिकर्मणोऽङ्गूरो ददते मणिमित्यभिभाष्यन्ते दमनादित्यौ-
 पमन्यवो दण्डमस्याकर्पतेति गर्हायां (४) कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते
 कक्षो गाहतेः कस इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किम-
 स्मिन्ख्यानमिति कपतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामा-
 न्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिपादः पुरिशयः
 पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य । यस्मात्परं नार्परुमस्ति
 किञ्चिद्यस्मान्नार्णीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्षश्च स्तब्धो दिवि
 तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यपि निगमो भवति (५) विश्व-
 कद्राकर्पो वीति च कद्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना
 कद्रातीति द्राति कुत्सना चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यास-
 स्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः । कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्येवास्य
 रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोते रूपं रोचतेरेवं तद्धितस-
 मासान्निर्भूयान्नैकपदानि निर्भूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायाऽनिदं-
 यिदे वा नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽस्योपसन्नाय तु निर्भूयाद्यो धातुं
 विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा (६) ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाज्ञगाम् गोपाय मा शेवधिष्टेहमस्मि । अ-
 स्यकृयानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ य आ-
 तृणायवितर्धेन कर्णावर्दुःखं कुर्यन्नमृतं संप्रयच्छम् । तं मन्येत पितरं
 मातरं च तस्मै न हृष्टेत्कृतमबनाह ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते

विप्रो वाचा मर्नसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न
 मुनक्ति श्रुतं तत् ॥ यमेव विद्या शुचिर्मप्रमत्तं मेघाविनं ब्रह्मचर्यो-
 पपन्नम् । यस्तेन द्रुष्टेत्कृतमचनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्म-
 (निधिपाय ब्रह्म)न्निति निधिः शेषधिरिति (७) ॥ ४ ॥ * ॥ इति
 द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥ शुभमस्तु ॥

निरुक्तविवृतिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

धीमदाद्यापदाम्भोजद्वन्द्व वन्देऽयं सिद्धये ।

निरुक्तविवृतिं लब्ध्वां भुवे दुर्गमतं यथा ॥ १ ॥

धीमदाचार्यकुण्डोपि दुर्गमा विदुषामपि ।

इति न्युत्पित्तमानानां प्रवृत्तयै यतवानहम् ॥ २ ॥

दृष्टेनां दुर्गमकोक्तिं स्फुटं विज्ञास्यते यथा ।

इति वपिद्विस्तर मे क्षस्यन्ति गुणयुग्मव ॥ ३ ॥

अथ तत्रमवान्ममवान्यास्कमुनिरत्पायुषोऽल्पमेधसो जताञ्जनित्यमाणानैक्षीणेन सपोविज्ञानेनाविश्य तदनुजिपृक्षया साक्षात्कृतधर्मभ्यो महविभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य ध्रुतापिनिर्वाच्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुनीय मन्त्रार्थपरिज्ञानाय छन्दोभ्य समाहृत्य समाहृत्य समाज्जात पञ्चाध्यायीशास्त्रसमग्रहभावेनैकस्मिन्नाज्ञाये प्रन्पीकृत गवादिदेवपश्यन्त वैदिकशाब्दसमुदाय निषण्णपरनामक काण्डत्रयविभागेन व्याचिख्यासु

१ कुतोऽप्यप्रतिहतेन, अनागतार्थदर्शनेति यावत् ।

२, ऋषिशास्त्रार्थो वक्ष्यते ऋषिर्देशनादिति (नि० नै० २-३-२) तदर्थोऽपि वक्ष्यन् (नि० नै० १-६-५) तत्र ये साक्षात्कृतधर्मभ्यो उपदेशेन श्रुत्वा पश्चाद्ये कपयो बभूवुस्ते ऋषिभ्यः सुतपमत्वाच्छतर्षव इत्युच्यन्ते ।

३ अभेता पञ्चाध्यायीमभिप्रेत्य—“सैवा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथाऽयथापञ्चास्य गौगोपर्मा इति’ दुर्गमत्वा निषण्णेश्छन्दस्त्वमम्याहतमुक्तं भवति । यथा (च) अयथापञ्चा अप्रकृतविपक्षा पर सामान्यविपक्षा अस्या व्युत्पत्तिप्रवृत्त्या गौगोपर्मा एव तदिह स्या व्युत्पत्तिप्रवृत्तेन गौतम उच्यते । तथैव छन्दोभ्य समाहृता यथा पञ्चाध्यायी छन्दसः । नञ्स्या समाहरणत एव छन्दस्य निषेधभूवेति हि तज्ज्ञाय ॥

४. नैषण्डुक, नैगम, देवतमित्येवम् । एतेषां लक्षणानि वमये (नि० नै० १ ६ ५ ६) एतदीभ्य इति । उक्त चोपक्रमजिकामाव्यवृत्तिः । “आद्य नैषण्डुक काण्ड द्वितीय नैगम तथा । तृतीये देवत चेति सामाग्रायविधा स्मृत ॥ गौराचचार्यपर्यन्तमाद्य नैषण्डुक सन् । जहाजुस्त्वमूरी सा त नैगम संप्रचक्षते । अस्यादिदेवपश्यन्त देवत काण्डमुच्यते ॥ इति ॥ ननु सर्वत्र प्रभासो

१ तत्राप्युक्तम् “आवादिदेवीऊर्वाहृत्यतः प्रितिगतो गण । वाग्वादेवो मपान्ता रुरन्तरिक्षम्यदेवता ॥ यथादिदेवपश्यन्तां पुस्तानदेवता इति । गवादिदेवपश्यन्त समाग्रायमपीयते” इति ॥

प्रतिजानीते । समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्य इति । अथास्य व्याख्यानम् ॥

मङ्गलाचरणं शिक्षाचारानुमितश्रुतिसंगतं तदत्र यास्वमुनिः किमिति नानुष्ठितवानिति चेन्न । “आशीर्वादनमस्वास्वस्तुनिर्देशमेदत् । मङ्गलं त्रिविधं प्रोक्तं ग्रन्थादौ तत्पुत्रावद्” इति त्रिविधस्य तस्यैकनमरूपेणात्रापि सत्त्वाग्रह्याशीर्वादनमस्वाराभ्यामेव मङ्गलं भवतीति नियमः । येन हि ग्रन्थप्रस्तावकभूतं वस्तु निर्दिश्यते तदपि मङ्गलम् । यथा महाभाष्येषु । प्रष्टुने च तदेव हृणीयनिषमनुसंधेयं धीधनैरित्यलमलशरशरणेन ॥

१ अत्रेदमवधेयम् । शास्त्रारम्भे विषय-प्रयोजन-संबन्धा-प्रधिकारिणो निर्वाचनं प्रेक्षा-व-प्रवृत्तिप्रयोजकं, प्रवृत्तौ हि तेन बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनमाह्वानं जनक-“मिदं मद्विष्टसाधन”मिति । तथा कृतिसाध्यमाह्वानमपि “इदं मत्कृतिसाध्य”मिति । नयोश्च विषयविषयेदमिति विषयज्ञानं, इदमिति प्रयोजनज्ञानं, साधनं साध्यमित्येव संबन्धज्ञानं, मदिति चाधिरारिज्ञानं जनकमिति जनकजनकत्वात्प्रयोजकमित्युच्यते । एतच्च-तुष्टयानुगतरूपं तु ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वमिदमेव च ग्रन्थारम्भेऽनुबन्ध-मानकत्वात्तदनुबन्धत्वम् । एतन्निर्वाचनमन्तरा शास्त्रमारम्भमात्रं न प्रेक्षावद्विष्टाद्विष्टं ज्ञातं । तदेतदत्र व्याख्यानमनियतदुष्टदुष्टत्वादननुत्तेन प्रथमाध्यायचतुर्थपादान्तेन ग्रन्थमन्दर्भेण विषयलक्षणमुच्यते । अधर्षादमन्तरेणेत्यादिना (नि० १-५-१) तु शास्त्रारम्भप्रयोजन-वचनमारम्भ्यते । अपिचारिच्छुत्वा तु नावैयाकरणायेत्यादिना (नि० २-१-१) वक्ष्यते । अनयोः (प्रयोजनाधिरारिच्छुत्वायोः) मध्ये यत्किंचिद्वक्ष्यते तत्प्रयोजनाङ्गनयैवावस्थास्यते । संबन्धस्तु शास्त्रविषयोः प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यभावात् । विषयप्रयोजनयोश्च साध्यमाधनमात्र-साधेयमनुतोऽप्यन्वूयितुं शक्यं इति न इदं मुक्त्यो नोक्तं इति ॥

२. व्याख्यानं च, ‘पदच्छेदं पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्यव्यञ्जनम् । आधेयोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं शृणु’ मित्युक्तं लक्षणं वदप्रकारवत् ॥

१ तत्पुत्रावद् इत्येति पाठः । अत्रि ॥

२ ग्रन्थः शास्त्रं तदेव हेतो वा प्रवर्तणामव्यापकः । अनीतिरेकप्रयोजनोदेतेन प्रवृत्तवाक्य-मुदाहरो हि मन्थः ॥

३ तथाचोक्तम् । विना विषयसंबन्धी नवैयाध्याधिकारिणी ।

अव्याख्येयो मवेद्वन्धः व्याख्येये तत्पुष्टवत् ॥ १ ॥ इति ॥

४ दीनतटिमाह-निष्ठार्थं निष्ठमन्थं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

शास्त्रादौ एतं बलमर्थं मन्थं मन्त्रोच्यते ॥ २ ॥

सर्वमैव हि शास्त्रस्य वचनो वाचि कथ्यते ।

वाक्यप्रयोजनं नोक्तं वाक्येन शृणुताम् ॥ ३ ॥

अनिर्दिष्टमर्थं सर्वं न प्रेक्षावदव्यापि ।

शास्त्रमन्थं तेन वाक्यमन्थे प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

तत्र तावत्सप्तदशावान्तरखण्डवान्यात्मके प्रथमखण्डसूत्रे—

समाज्ञायः समाज्ञातः ॥ १ ॥ इत्यादिमं वाक्यम् ॥ अस्यायमर्थः ।

सं-सम्यक्+आ-मर्यादया+प्रायतेऽभ्यस्यतेऽयमित्यर्थे समाह-पूर्वान्नातेरभ्या-
सार्थकार्त्तकर्मणि 'अकर्तरिच कारक' (पा. ३-३-१९) इति घञ्प्रत्ययः । 'आतो-
युनि'-(पा. ७-३-३३) ति युक् । गवादिवैवपव्यन्तो वैदिकशब्दसमुदायः समा-
ज्ञाय इत्युच्यते । स च समाज्ञानः । ऋषिभिः प्राग्भवीयैर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहर-
णभूतः । पश्चात्प्रायीशास्त्रसम्प्रदायावेनैकस्मिन्नाग्राये निषण्डपरनामके ग्रन्थीकृत इति ॥
तस्य किमित्यपेक्षायामाह—

स व्याख्यातव्यः ॥ २ ॥ स योऽसमाज्ञातश्छन्दस्येवावस्थितोऽर्वावादिरेव्यैर्वा
नैरुक्तैर्यः समाज्ञातः स एष उभयलक्षणोऽपि व्याख्यातव्यः वि-विभज्य+इमा-

१. वाक्यं च 'सुप्तिडन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' इत्युक्तलक्षणम् । अत्र
सुप्तिडन्तचय इति सुबन्तचयः निडन्तचयः सुप्तिडन्तचय इत्यर्थः । तदेतद्विधिमध्यत्र
निदिष्टमस्ति क्रमेण । इदं च सुबन्तचयात्मकमनन्तरमपि (द्वितीयं) तदेव ॥

२. अतएवास्य समाज्ञावत्वं नष्टप्रयुगीयैः कृतस्य ग्रन्थस्य समाज्ञातत्वं प्रपद्यते ।
वक्ष्यते चान्यस्यैव समाज्ञावत्वं "अनरे विलम्बप्रदणायैव ग्रन्थ समाज्ञासिपु" इति ॥ अस्य
ग्रन्थीकृत इत्यनेनान्वयः ।

३. अत्र दुर्ग आह—कथमेतद् गम्यते असमाज्ञातव्याख्यानमप्यभिमतमिति ? समा-
ज्ञानार्हाणां वा किमर्थमसमाज्ञानमिति ? उच्यते निर्वचनलक्षणोपदेशात् । निर्वचनप्रस-
क्तानां च शृङ्गकर्णदक्षिणालक्ष्मीनिषण्डुभद्राधःशब्दप्रभुवीनामेवमाद्यानां निर्वचनोपदे-
शाद् ज्ञायतेऽसमाज्ञातव्याख्यानमप्यभिमतमिति । वस्तुनरेतदुक्तं समाज्ञानार्हाणां वा
निमर्थनसमाज्ञानमिति । अत्र भूमः । नष्टि समाज्ञानार्हाणामन्तोऽस्ति । तेषां सर्वेषां समा-
ज्ञाने शास्त्रान्त एव न स्यात् । अतश्चाध्ययनश्रवणज्ञानशक्तिज्ञानदोषः प्रसज्येत । शक्यश्च
तावत्प्रणोदेशोदाहरणभूतनिषण्डुशब्दसमवायेनाधीतवेदेन भाषिना तपस्विना लक्ष्मि-
नियोगार्पणच्छन्दोदैवतमिदानविदाभियुक्तेनायमवता मन्त्रार्थोऽभ्युदितमित्येतावानेव निषण्डु
शब्दसमुदायः समाज्ञातः । तस्मादुपपन्नमसमाज्ञातव्याख्यानमपि अत्राभिमतमिति ।
असमाज्ञानं च सर्वेषां शास्त्रातिगौरवत्रयादिति ॥

शास्त्रस्य च फले ज्ञाते तस्यास्वाशावशीकृताः ।

प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते तेन वाच्यं प्रयोजनम् ॥ ५ ॥

यावत्प्रयोजनेनास्य सक्न्धो नाभिधीयते ।

असंनद्धप्रलापित्वाद्भवेत्तावदसद्गतिः ॥ ६ ॥

तस्मात्वाख्यामिच्छद्भिः सहेतुः सप्रयोजनः ।

शास्त्रवतारसंनधो वाच्यो नान्वीर्यसि निष्कलः ॥ ७ ॥ इति ॥

अत्र हेतुप्रयोजनयोर्युगपदाज्ञानं हेतुशब्दस्य कारणवचनत्वात्पूर्वं हि कारणं वाच्यं तदेव
हि फलभावेन विपरिणमिष्यते । यथात्र "अधापीदमन्तरणे" इत्यादिनोक्तं, निदं त्ववान्तर-
प्रयोजनं परमप्रयोजनं तु वैवस्वप्राप्तिर्निष्कामकृतवधादलकर्मद्वारेति वक्ष्यतेऽत्र (१-६)
एनीयस्येष्टान्ते ॥

न्यत्र नामानि, इमान्याख्यातानि, इमे उपसर्गाः, इमे निपाताः, इदं सामान्यलक्षणं, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्येकार्यानि, इमान्यनेकार्यानि, इमान्यवगतसंस्काराणि, इमान्यनवगतसंस्काराणि, इदमभिधानं, इदमभिधेयवधनम्, इदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया आ-मर्यादया=परिपाठ्या यथा समाग्रातम् आख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

तमिमं समाग्रायं निघण्टव इत्याचक्षते ॥ ३ ॥ तं-पूर्वोक्तरूपम् इमं-निरुच्यमानलक्षणं च समाग्रायं समाग्रायपदप्रतिपाद्यं निघण्टव इति-निघण्टु-पदप्रतिपाद्यमाचक्षते-कथयन्ति । अन्येऽप्याचार्या इति शेषः । निपातेनेतिना कर्मण उक्तत्वात् द्वितीया । विधेयत्वाच्चामानवचनेता न दोषावेति बोध्यम् ॥

निघण्टुशब्दस्युत्पिपादयिषया पृच्छति—

निघण्टवः कस्मात् ? ॥ ४ ॥ इति ।

निर्विवक्ष्योत्तरयति—

निगमा इमे भवन्ति ॥ ५ ॥ इति । नि-निधयेनाधिकं वा निगूढार्था वा (एते परिहाताः सन्तो) मन्त्रार्थान्गमयन्ति बोधयन्तीति निगमा-निगमसंज्ञकाः सन्तो निघण्टव एव इमे गवादयो भवन्ति ॥

कुतो यत एते—

छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाग्राताः ॥ ६ ॥

छन्दांसि मन्त्रास्तेभ्य (उपलक्षितसामर्थ्याः) समाहृत्य समाहृत्याभीक्ष्ण-मेकीकृत्य समाग्राता उक्ता ग्रन्थीकृता इति यावत् । अत इति शेषः ॥

ते निगन्तव एव सन्तो निगमनाग्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः ७ ये पूर्वमुपदर्शितास्ते उभये अपि निगमनाग्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः ७ निगमयितारः (निधयेनार्थावगतिकराः) एव एते संपन्ना वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्यादि-निर्दोषाः- (निर्वचन-) लक्षणेनातिपरोक्षतामापादिताः सन्तो निघण्टव उच्यन्त, इति औपमन्यव आचार्यो मन्यते इति शेषः । त्रिविधा हि शब्दा भवन्ति प्रत्यक्ष-वृत्तयः परोक्षवृत्तयोऽतिपरोक्षवृत्तयश्च । तत्रोक्तक्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः । अन्तेर्लानक्रियाः परोक्षवृत्तयः । अविज्ञातक्रिया अक्षिपरोक्षवृत्तयः ॥ तेष्वेव विशिष्य निर्वचनाभ्यु-

१. यद्वा ॥ पूर्वः समाग्रातमिममत्र (गवादिदेवपक्ष्यन्तशब्दसमुदाये) समाग्रातं च ॥

२. या विशेष्येषु दृश्यन्ते स्निग्धसंख्याविभक्तयः । प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे ॥ इति वचनव्यवस्थितौ प्रायःपक्षोपादानात् ॥

३. अन्यैः समाग्राता अगवादयः अत्र (गवादिदेवपक्ष्यन्त शब्दसमुदाये) वा समा-ग्राताः ॥

४. तथाचोक्तम् । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णनिकारनाम्नौ ।

भातोमन्त्रांतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥ इति ॥

प्रहतं च नि-पूर्वाङ्गमेरौणादिकस्तुन्यलयः । गकारस्थाने षकारस्वकारस्थाने च टकारः परोक्षरादित्वात् ॥

५. उपरामन्युरूपमन्युस्तस्यापत्यमौपमन्यवः । कीर्तिप्रथनार्थमौपमन्यवमहणम् ॥

पायस्तस्मात्परोक्षवृत्तितामापाद्य प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्ष्यता -तद्यथा "निष
ष्टव" इत्यतिपरोक्षवृत्ति, "निगन्तव" इति परोक्षवृत्ति, "निगमयितार" इति प्रत्यक्ष-
वृत्ति । यस्मान्निगमयितार एते निगन्तव इति निषष्टव इत्युच्यन्ते । एवमन्य-
त्राप्युक्तम् ॥

तमेव निषष्टशब्दमन्यथा निर्वक्षि—

अपिचा हननादेव स्यु समाहता भवन्ति ॥ ८ ॥

वाचस्पत्योऽन चापि, अपिचाऽऽहननादेव निषष्टव स्युः ॥ निगमनात् ।
कुतो यत् इमेऽन (एतस्मिन्पञ्चाभ्यामीक्षासङ्गहे) समाहता. स-सम्बद्ध आ-
मर्शदया हता पाठिता भवन्ति । तस्मात्समाहननत्रियायोगात्समाहन्तव एव
एते सप्तमा उपसर्ग-वैल्ययोपसर्गाभ्याहारवर्णव्यापत्तिभिरतिपरोक्षवृत्तितामापादिता
सन्तो निषष्टव इत्युच्यन्ते । प्रविद्धव पाठप हन्ते प्रयोग । आत्मणे इदमाहत,
सूने इदमाहतमित्यादिषु ॥

प्रकारान्तरेण निषष्टि—

यद्वा समाहता भवन्ति ॥ ९ ॥

यदित्यव्यय यस्मादित्यधकम् । यस्माद्वा एते समाहता भवन्ति छन्दोभ्य
स्तस्मात्समाहृणक्रियायोगात्समाहर्तव एव एते सप्तमा पूर्ववद्वैवोपसर्गव्यत्ययादिभ
मेणातिपरोक्षवृत्तितामापादिता सन्तो निषष्टव इत्युच्यन्ते । एवमेव निषष्टशब्दो
गमेवैवोपसर्गादतिहरतिभ्या वाद्युपसर्गाभ्यां निरुक्त । एवमन्यत्रापि रदशब्दो-
ऽनेकक्रियाभिर्निर्वक्ष्य । यथोक्त वार्तिककृता ।

आवतामेव धातूना लिङ्ग रविगत भवेत् ।

अर्थधाप्यभिधेयस्थस्तानद्भिर्गुणविग्रह ॥ इति ॥

एतावता प्रत्यक्षदर्भेण समाप्तयो निषष्टव इति समाप्तायशब्दपर्यायप्रसक्तस्य
निषष्टशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता ननु निषष्टशब्दस्यार्थतरत्त्वमवधारित तदवधारणाय
वाक्यमारभ्यति—

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च
तानीमानि भवन्ति ॥ १० ॥

तत्—निषष्टशब्दार्थतरत्वम् अवधार्यत इति शेष । किंपुनस्तत् यान्येतानि

१. वियमानमपि निगमनमनिर्वक्षितमसि पक्षे, अनकक्रियायोगादि इति मति काचित्पेद
क्रियानादाय नामधेयप्रतिलम्भो भवति ॥

२. अर्थस्य प्राधान्यादशनिबचनवशेन शब्दविपरिणामोऽयं दर्शित । उत्तरप्राप्ययमव
क्रमो द्रष्टव्य ।

३. सम स्थाने नीलव निरुक्त दर्शयिष्यति चैत—(उपसर्गव्यत्यय—) त्रितिलेप
समिलस्य स्थाने इति । जादविषयमान एवाध्याहृतो मर्शदार्थप्रकाशनाय । हन्ते, पाठार्थे
वर्तमानस्थानेकार्थवाद्भातूना, वर्ण-व्यापत्या इकारस्थाने वकार ।

चत्वारि पदजातानि या एताश्चतस्र पदजातयः । पदसामान्यानि (पदगणा)
'जातिर्जातं च सामान्यमि'त्यमर । लोके वेदे चेति शेषः । तद्भेदानाह—नामा-
ख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति, तानीमानि निष्पन्दुसङ्कानि भवन्ति ।
इमानि चत्वार्ययै पदजातानि सन्त्यस्मिञ्छात्वे इत्यर्थः ।

तत्र नामाख्यातयोर्निपातोपसर्गनिरपेक्षयोरपि अर्थाभिधायकत्वाद्वाच्यार्थेनार्थव-
त्त्वाच्च प्राधान्यात्पूर्वमभिधानम् । निपातोपसर्गयोश्च नामाख्यातनिरपेक्षयोरर्थाभा-
वाद्वाच्यार्थेनैवार्थवत्त्वाच्चाप्राधान्यात्पश्चादभिधानम् । “नामाख्याते” इति समोसेना-
भिधानमितरेतराकाङ्क्षितप्रदर्शनाय । नाम्नः पूर्वनिपातोऽल्पाक्षरत्वात् नामपद-
वाच्यार्थार्थयुक्तयोपलभ्यत्वान्नाख्यातस्य पश्चादभिधातः । उपसर्गनिपातानामुभयेपा-
मपि नामाख्यातयोरपि शेषोपशोतकलरूपसमानकार्यकारित्वात्सामर्थ्यमिति समासः ।
उपसर्गाणामाख्यातसहयोगित्वादनन्तरमभिधानम् । परिशेषाणां निपातानां पश्चात् ।
अपरिमिताश्च निपाता इति ।

तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति ॥ ११ ॥

तत्र—तस्मिन् लोके वेदप्रसिद्धे पदचतुष्टये (निष्पन्दुशब्दसमानसङ्गोपलक्षिते)
ये तावन्नामाख्याते तयोस्तावदेतद्वृत्त्यं दिशन्ति प्र-प्रणयणं (इह नाम्ना
लक्षणमिदमाख्यातस्येत्येव विमज्ज) दिशन्ति उपदिशन्ति । आचार्या इति शेषः ।
तत्प्रणय च समाम्नातासमाम्नातोभयसङ्गहायैव । यथोक्तम्—

ऋषयो ह्युपदेशेन नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चित् ॥ १ ॥ इति ।

तालक्षणस्वरूपमाह—

✓भाषप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि ॥ १२ ॥

१ नाम जाति स्त्रीपुनपुंसकप्रविभागेन नानामुबन्तपदव्यक्तिगता, एवमाख्यातजात
कट्वचन, भाववचन, बर्मेवचन,—प्रविभागेन नानास्तिङन्तपदव्यक्तिगता । उपसर्गज्ञान
रागादि निपातजातिश्चेवादि । इति व्यचत्तरमुपपादयिष्यते ।

२. उद्देशेनैव श्वतुर्णामवगमो कण्ठतश्चत्वारोत्युक्तिः परिसंचष्टे पश्चाद्वेवेति । यथा—

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या पञ्चपञ्चनसेतरा ।

शशकः शहकी गोषा कूर्मः सङ्गी च पञ्चमः ॥ १ ॥

इत्यादी पञ्चोत्पापुक्तिः पञ्चैवेत्यर्थेन पञ्चानिरेक्तानां पञ्चनखानामभक्ष्यत्वमवगमवर्ति ।
सयः परिसंख्याविभिरप्रापेव मासमक्षुणप्रसक्तौ द्रष्टव्या, तथैव प्रक्रमत् ॥

३. अत्राचङ्गनस्यापि उपसर्गस्य परप्रयोगोऽयमारवातेन यथासंख्यानवयमनुरध्यं कृतं ।
इदञ्च पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वं ‘समुद्राभाद’ (पा. ४-४-११८) इत्यादिषु ।

४. सतिसामर्थ्ये समास इति तेन (सामर्थ्येन) समानकार्यत्वं पूर्वोत्तरपदार्थयोरव-
गम्यते ॥

भावो भावना उत्पादना साव असत्त्वभूतो धालयोंऽन गृह्यते । इयमेव च साध्यत्वेनाभिधीयमाना कियेत्युच्यते । यथोक्तं हरिणा—

धालर्थो भावना सेवोत्पादना सेव च क्रिया । इति ।

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते । इति च ॥

यावत्सिद्धमसिद्धं च साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आधितकमरूपत्वात्सा कियेल्लभिधीयते ॥ इति च ॥

से (भाव.) प्रधानं यत्र (गुणभूतानि चान्यानि कारकाणि) तदिदं भावप्रधा-

१. सर्वशब्दार्थोऽनुषद वक्ष्यते । समूतसत्त्व (सत्त्वत्व) प्राप्तः सत्त्वभूतः । भूमाप्तावात्म-
नेपदी (बु.) तस्मात्तत्त्वार्थकर्मके—(३-४-७२)—स्यादिना कर्त्तृदिक् ॥ सर्वशब्दोऽन
भावप्रधानो निर्दिष्ट, 'मेवयोर्द्विवचनैकवचने' (२-४-५४) इत्यत्र मेकयोर्द्विवचनम् ।
नङ्निर्गोऽसत्त्वभूत । तत्त्व च लिङ्गाघननिवृत्तम् । यथाचोक्तम्—

क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते ॥

प्रीनत्र पुष्पान्विघात्कारुणस्तु विशिष्यते ॥ इति ।

अत्र आधादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसित्त्वं सुदीयान्ताभ्या लिङ्गवाल्शब्दाभ्या म्वरेण
म्वरतः वर्णेन वर्णत इत्यादिना । लिङ्गमिति सख्याया अनुपलक्षणम् । तिङ्गर्थकभाविगता
ति सदाया क्रिया न विधिनष्टि किंतु वाक्य पद । यथाचोक्तं हरिणा—

क्रियाभेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिता । इति ।

क्रियाभेदाय क्रिया भेत्तु विद्वेषयितु (स्वेन रूपेण रूपणीय कर्तुं) कालस्तु—कालपद
न सख्यादिः । सर्वस्येति क्रियाभिन्नस्य नामार्थस्वेत्यर्थः । कालस्त्विति ॥ नातद्भेदेनस्य
व्यावर्तनात् ॥

२. साध्यत्व च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदको धर्मः । तद्रूपसत्त्वमेवासत्त्वम्
तत्त्वम् लिङ्गाघननिवृत्तम् तु व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रम् । अन्यदेव हि शब्दाणा व्युत्पत्तिनिमि-
त्तमन्यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तम् । आद्य यथा गौर्गमनवर्तुस्त्वम् गच्छतीति गौरितिभ्युत्पत्तेः । गमे
टोम् । द्वितीयं यथा तस्यैव शृङ्गसालादिमत्त्वम् । “साला तु गलकम्बलः” इत्यमरः ॥
पञ्चीत्युक्ते हि क्रियान्तराकाङ्क्षा नोचिहति । तैव च वाक्य इत्युक्ते उत्तिष्ठत्येव, नवति
अभूदेति । स कृदन्तनामप्रतिपाद्यो भावः सत्त्वप्रधान इति प्रोच्यते ।

३. आचार्यदुर्गेशु नामपदानाज्याप्यार्थव्यक्रियाव्यङ्ग्यो भावः पावरगत्वागादि. स यत्र
प्रधान गुणभूता च क्रिया तदिदं भावप्रधान । किं पुनस्तदिति ? आख्यातम् आख्यायने-
ऽनेन गुणभावेन वर्तमाना अनेककारकप्रविमका स्फुरमाणैव प्रधानद्रव्यभावगमिष्यक्तुम्बु-
रीभूता क्रिया । तस्याश्च प्राधान्येन प्रवर्तमानो भावः स्वात्मलभप्रधान इत्यारयान इत्या-
दिभ्यमत सोपपत्तिकमुक्तार्थोऽस्तु पद स्वपथेवम् ॥

४. क्रिया नैषामुपरि प्राप्तान्येन वर्तते । यत एतानि तन्मुखप्रेक्षकाणि तां विना व्यर्थ-
प्रयत्नानीव प्रतिभान्ति । नहि देवदत्तस्य गौर्गोष्ठ्याय वेहाद्रहाया हस्तेन मयेत्येनकार-
वचक्रप्रयोगेणापि कचिदर्थं प्रतिवन्त्यन्तरेण दीयते इति क्रियाम् । यथाचोक्तम् । “यत्वं वाक्य
क्रिया परिसमाप्यन” इति । परिसमाप्यन इत्यस्य आन्ताकाङ्क्ष मवनीत्यर्थः ॥

नम् । किपुनस्तत्^१ आख्यातम् आख्यायन्ते क्रियागुणभावेन वर्तमानानि स्त्रीपुनपु सकानि अनेनेत्याख्यातम् (तिङन्तम्) आङ्पूर्वकाद्यक्तवागयकाचक्षिडो बाहुलका स्करणे च । 'चक्षिड ह्यान्' (पा २-४-५४) सामान्ये नपुसकम् । तत्पुनरे तच्चतुर्विधं भवति । कर्तरि भावे कर्मणि कर्मकर्तरि चेति । तत्र पचति देवदत्त इति कर्तरि । भूयते देवदत्तेनेति भावे । पच्यते ओदैनो देवदत्तेनेति कर्मणि । पच्यते ओदन स्वयमेवेति कर्मकर्तरि । चतुर्वर्ण्यवयवार्थां द्रव्याणि अग्रधानानि क्रियैव प्रधानम् ॥ इत्थं नाम्नामाख्यातजत्वात्प्रतिज्ञाक्रमं भित्त्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमुच्यम् ।

इदानीं नाम्ना लक्षणमुच्यते सत्त्वप्रधानानीति । सीदति गच्छति (अन्वेति) लिङ्सख्यादिक्मस्मिन्निति सत्त्व (द्रव्यम्) पदु विशरणगत्यवसादनेधित्वसाधिर रणे औणादिकस्त्वन्प्रत्ययः । तयेषु प्रधानं गुणभूता च क्रिया तानीमानि सत्त्वप्र यानि । कानि पुनस्तानि^२ । नामानि । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन नम (य-)न्ति वा स्वमथमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । णम् प्रकृतये इत्यस्य शुद्धस्यान्तर्भावितव्यर्थस्य वा "नाम-सीमनि"—स्यादिनौणादिको निपातः । सामान्ये नपुसकम् । यथैव ह्याख्यातं विद्यमानमपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमानापि क्रिया अविवक्षिता, द्रव्यपरत्वात्सत्त्वैशब्दस्य तद्विमियापनितमुत्तरकालं क्रियाशेषं भूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यावर्तते । स्त्रीपुनपुसकमेद-निपातोर्पेसगणानामपि वा

१. 'कृत्वन्तुये षडुलम्' (पा २-३-११३) इत्यत्र षडुलग्रहणं योगनिर्माणेन कृ-मा प्रत्ययार्थव्यभिचारार्थं नन पत्रयपि निहितं 'षुल्लुचौ' (पा २-१-१३३) इति ण्वुल्-पात्प्राप्त्या दिवस इति पादहारणं इत्यत्र वमणि भवति, यथा वा भावकर्मणोर्विहितोऽपि 'तव्यत्तव्यादीय' (पा ३-१-९६) इत्यादीवद् स्थानीयं चूर्णं क्षानीयो निम्न इत्यत्र परणे मप्रदाने च क्रमेण भवति ।

२ यद्यपि पाको नाम निश्चितिरवयवक्षित्वादि सत्त्व न ओदनस्य क्रियतं किंतु तद्गु-लमैव तथापि मृत्रगान्कवद्भानिमिश्रया निर्देष्टा वाकेन निष्पाद्यत इत्यर्थः ॥

३ तथाचोक्तम्—शब्दनोच्चारणनहं येन द्रव्यं प्रतीयतः ।

तदन्तरनिधौ मुक्तं नामन्वाहुर्मार्गिणि ॥ १ ॥ इति ॥

अन्यथ-अष्टौ यत्र प्रयुज्यते तानार्थेषु विभक्तयः ॥

गत्राम कवयः प्राहुर्मेदं वचनमिद्वयो ॥ १ ॥

निर्देशः वचनरूपं प्रदानमन्यत्रणम् ।

स्वाम्यवस्थाधिकरणं विभक्त्याया प्रकीर्तिता ॥ २ ॥ इति ॥

अत्र चकार मंत्रचानरं वचनमभा च समुच्चिनोति । सर्वेषामेषा पञ्चरथवात् ॥

४ अतएव-इत्युक्तं नाममात्रं इति (पा २-२-४६) मृत्र चेति साधकम् । अनपरा अपि निराता भवन्तीति ॥

१ यथास्य मृत्रस्य शाटव वयस्युक्तं यदा वातस्यस्तदा न शाटवो यदा शाटवस्तदा न वातस्य इति मन्त्रेन वातस्य वस्योक्तस्य शाटव इत्येषा संज्ञा भविष्यति । एवमिदं मन्त्रस्योक्तं वयस्य वस्योदन इत्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

क्वचिन्नामलमपेक्ष्य बहुवचननिर्देशो नामानीति । एकेत्वाद् । भाव-काल-कारक-
सह्याधत्तारोऽर्थो आप्यातस्य । तेषां मध्ये भावस्य प्रधानता भवति । अतो
भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तम् । नागोऽपि सत्त्वं-द्रव्य-सत्त्वा-लिङ्गमित्येते चत्वारो-
ऽर्थोस्तेषां मध्ये सत्त्वं प्रधानमित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तमिति ।

एवतावदनयोर्नामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः स्वपदार्थोक्तावेकस्य भावप्रा-
धान्यमपरस्य च सुत्त्वप्राधान्यमिति स्थितम् ।

अयानयोर्गुणप्रधानभावविषये शङ्कासमाधी युगपदेकवाक्येनाचष्टे—

तद्यत्रोभे, भावप्रधाने, भवतः ॥ १३ ॥

तन्-अथ पुन यत्र-यस्मिन्वाक्ये एते (नामाख्याते) उभे । भवतः (इत्यु-
भयो शेषः) तत्र कस्य प्रधानमर्थं कस्य च गुणभूत इत्याशङ्काया समाधिमाह—
भावप्रधाने भवतः । भावे प्रधानं ययोस्ते भावप्रधाने । अयमर्थः । वाक्ये
ह्याख्यात प्रधानं तस्य विधीर्पितत्वात् । तदर्थत्वाच्च गुणभूतं नामेतीदमाख्यातमेव
वाक्ये प्रधानमिति ॥

अथ पुन कस्यमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते किंवा तदाख्यातमि-
त्यपेक्षाया शब्दार्थसंबन्धस्य लोकप्रसिद्धत्वात् लोकप्रसिद्धौ बोदाहरति—

पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे यजति पचतीत्युपक्रम-
प्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् ॥ १४ ॥

अपूर्वमनपर सन्तमेकत्वात्पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिव पौर्वापर्येणावस्थितम् । अभू-
ततद्भावे 'कृष्णस्तिथौ सम्पद्यवर्तते चिद्व' इति (पा ५-४-५०) ध्विः । 'अस्य चर्वा'-
विति (पा ७-४-३२) ईदम् एकमनेकासु क्रियासु (उपानदग्निहनन-पूर्वोत्तपद-
विहरण-पथिभोजन-शयनाऽसनोदकपानाद्यासु) आश्रित तदभिनिर्वृतिवशेनाभिनि-

१ नन्वसत्त्वैत्यनर्थान्तरम् । तदिह स्वार्थ इत्यप्युच्यते । सच प्रवृत्तिनिमित्तम् । यद-
धत्तानाच्छब्दप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् । यथा सालादिमत्स्य गो मदेव च गमि गोलम् ।
वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे भवति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति नन्वा ।
तदाश्रयो द्रव्यम् ॥

२. अवरोहणरूपेणोत्तरस्य पूर्वमभिधानमत्र ॥

३. मय्ययानां नानार्थत्वात्तदिलब्धयमयं पुनरित्येतत्सिद्धये वगते ॥

४ यथा 'अष्टन जा विमज्जो' (पा ७-२-८४) 'रागो हली-' (पा ७-२-८५) तत्र
हलीत्युभयोः शेष इत्युक्तं महाभाष्यादी ।

५ भाव साध्यावस्थापनो धात्वर्थ आख्यातवाच्यः । वाच्यवाचनयोश्चाभेदारोपा-
दारयातशब्देनात्र सवत्र भाव एवोच्यते इति ध्येयम् । न्यक्तामिष्यति चनदुपीरहात् ।

६ तदर्थस्य भावनिष्पत्तावज्ञत्वात् ॥

७ किमिति प्रश्ने । भावसामान्यस्वरूपविषयोऽयं प्रश्नः ॥

वर्तमान भावं । ककरोतीति पृच्छते कस्मैचिदन्य आचष्टे व्रजतीत्याख्यातेन ।
एव पंचतीत्यत्रापि बोध्यम् ॥

उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रम आरम्भ , तत्प्रभृति तदादि, तस्मात्तदारभ्या
पवर्गपर्यन्तमन्तिमक्रियावसानमित्यर्थः । एतच्च भावविशेषणमेतदर्थोक्तं एव ।
एवमनेकक्रियाभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यत इति सिद्धम् ॥ तथाचोक्तम्—

क्रियासु बह्विधैर्भाविष्यति यः पूर्वोपरीभूत इवेक एव ।

क्रियाभिनिवृत्तिवशेन सिद्ध आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः ॥ १ ॥ इति ॥

इत्थं भावसामान्यस्वरूपमभिधाय भावविशेषस्वरूपं निर्वक्ष्यन्पूर्वाकभावत्क्ष
णस्य पुयोगमपेक्ष्य कचिदपवादमाह—

मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनाममि ॥ १५ ॥

वदाचित्तु तमेव भाव तयैवोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमभिनिर्वर्तमानं मूर्तं किमपि
रूपांतरतामापन्नं सत्त्वभूतं सत्त्वैरेपि सत्त्वनाममिलिङ्गसंख्यायुक्तं शब्दं
राचष्टे इत्यनुवर्तमानमत्रापि द्रष्टव्यम् । कथमिति ? तदुदाहरणमाह—

द्रव्यापत्तिरिति ॥ १६ ॥

तथाचोक्तमभिधुक्महाभाष्यकृदादिभिः “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशतः”
इति ॥

अन्यत्रापि—

क्रियाभिनिवृत्तिवशोपनात् कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् ।

संख्याविभक्तिव्ययलिङ्गयुक्तं भावः तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्ये ॥ १ ॥ इति ॥

व्ययो विकारः । तत्कृतो भेद इति यावत्तत्र त्रिंशेन च युक्तमिति समुदिताय ।
एतच्च शब्दशक्तिस्वामाख्यादिसंलग्नत्वम् ॥

इत्थं (सत्त्वभूत—) भावविशेषस्वरूपं सोदाहरणमभिधाय सत्त्वसामान्यस्वरूपं
सुदाहरणेनैवोपदिशति—

अद् इति सत्त्वानामुपदेशः ॥ १७ ॥ इति ॥ १ ॥

सामान्यत इति शेषः । सामान्यतः (सामान्येन रूपेण) सत्त्वानां द्रव्याणामु
पदेशोऽद् इति । उपलक्षणमेतद्व्येषामपि लिङ्गसामान्यवचनानामिति व्या
ख्यातमादिमं खण्डसूत्रम् ॥ १ ॥

१ अधिश्रयणाद्यधःश्रयणपक्षेन त्रिधावलापः पंचतिना विहित्वनुकूलवनेकरूपं
बोध्यते । अतिनन्तकनूचमिदं निर्नायमुदाहरणमित्युदाहरणद्वयमत्र भावद्वयोपदेशनायं
बोध्यम् ॥

२ उपानदधिहननत्यादिना ॥

३ सत्त्वमिति भावप्रधाननिर्देशनं सत्त्व—(द्रव्य—)तदं प्राप्तमित्यर्थः । अस्य मापनमुक्तं
प्राक् (६ पृ०) ॥

४ सुप्ते भावः शब्दः मुदितपुस्तकजपाठः ॥

तदेवं सत्त्वसामान्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विशेषस्वरूपमुपदिशति—

गौरव्य पुरुषो हस्तीति ॥ १ ॥

घटत्वनामिति पूर्वस्मात्खण्डसूत्रान्तवाक्यादनुवर्तते । विशेषोपदेश इति शेषः । सोपाधिकनिर्देशाधिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणम् । इतिशब्द आद्यर्थः । 'ज्वलितिकसन्तेभ्य' (पा ३-१-१४०) इत्यत्र यथा ॥

इत्थं सत्त्वसामान्यविशेषस्वरूपे उदाहरणमुखेनाभिधाय भावसामान्यमुपदिशति—
भवतीति भावस्य ॥ २ ॥

सामान्येनोपदेश इति शेषः । अनेन हि सर्वक्रियाप्रसवबीजभूतमस्तित्वमात्रमेव अनुपसृष्टेर्नोच्यत इति उपपन्नं भवति सामान्यवाचित्वमस्य भवतिशब्दस्य ॥

भावविशेषस्वरूपमुपदिशति—

आस्ते शेते प्रजति तिष्ठतीति ॥ ३ ॥

सकर्मकाकर्मकोपप्रदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम् । इतिशब्दोऽत्राप्याद्यर्थ एव ॥

एवं तावन्नामाद्यातोपसर्गनिपातभेदेन पदचतुष्टयं भाववचनता इत्यवचनता गुणभाव प्रधानभाव पूर्वापरीभाव सामान्यवाचित्व विशेषवाचित्वमित्युक्तं तदेव स्थूणानिखननन्यायेन दृष्टीकृतंमाक्षिपति—

इन्द्रियनित्यं यच्चनमौदुम्बररयणस्तत्र चतुष्टं नोपपद्यते ॥ ४ ॥

उच्यतेऽनेनेति यच्चनं वाक्य नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकं तदिन्द्रिये इन्द्र-
स्यात्मनो लिङ्गे (अनुमापके) वामूपे नित्यं नियतं, तत्र चतुष्टं नोपपद्यते, सह
भावाभावादित्यौदुम्बररयण आचार्यो मन्यते इति शेषः । उदुम्बरस्य गोत्रापलमी-
दुम्भारि । 'असद्वृत्' (पा ४-१-९५) इत्यपत्ये गोत्ररूपे इत् । आदिशुद्धिः । औदुम्ब-
रैरनन्तरापलमुदुम्बरस्य युवापलमौदुम्बररयण 'यन्नित्ये'ति (पा ४-१-९०९)
यूनि (युवापत्ये) कक् । अयमर्थः । यच्चदेव बहुवागिन्द्रिये यच्चनं तच्चदेव तदस्तीति
शक्यते बहु, प्रस्युतं च नास्त्येवोच्चारितप्रष्वसितार्थानामिति नास्ति पदभावोऽपि ।
प्रागेव वाक्यभावः । नहि विनष्टाविनष्टयोर्वर्णयोः पदयोर्वा सह परिसंख्यानं सम्भ-
वति, तस्माद्ब्रह्मनानित्यत्वात्पदचतुष्टानुपपत्तिरिति ॥ किञ्च—

✓ **अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरूपदेशः ॥ ५ ॥**

नोपपद्यत इत्यनुवर्तते । वाक्यस्य समुच्चयार्थे वक्ष्यते (नि १-२-३) एव

१ सामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या चोभयवचनशब्द प्रवर्तनं इत्युभयमुपदिशितम् ॥

२. अत्र हि सर्वेषां मत्तावाचिनामप्यवने प्राप्तं भवतिरेवैक उदाहरणार्थं परिशृङ्गितं ।
त्रिचमानवमेवानुभवत सर्वे भवतिगच्छन्त्याभ्यामन्यानिर्विण्णैश्चिवाभिरभिसंरक्ष्यन्त इति ॥

३ उद्यापप्रवृत्तिनिवृत्ती बोधेने अनेनेति करणे स्युः ।

४ तथाच पाणिनिवृत्तम् 'इन्द्रियमिन्द्रियम्' (५-३-९४) इति । अनेन न वेदना-
दिभिः सत्यं कार्यं शक्नोतीति वाक्यानी गृहीतव्यासि "रूपादिज्ञानं भवत्प्रकृतं त्रिविधाभिः
दावत्" इत्यनुमिता देहेन्द्रियादित्यतिरिक्तव्याप्तोऽस्तिवाक्यमपि भवति ॥

चेतेषामयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां योऽयमितरेतरोपदेशः परस्परगुणप्रधान-
भावेन (नाम्न आख्यातं प्रति गुणभावेन, आख्यातस्य च नामप्रति प्रधानभावेन)
उपदेशः । अयं च नोपपद्यते । किं कारणं ? नहि विनष्टं नाम गुणभावमियादाख्याते,
नाऽपि च विनष्टमाख्यातं प्रधानभावमियाच्चात्रि, नहि विनष्टाविनष्टयोः परस्परं
गुणप्रधानभावोऽस्ति । किंच—

शास्त्रकृतो योगश्च ॥ ६ ॥ अत्रापि नोपपद्यत इत्यनुवर्तते । यथायं
शास्त्रकृतः शास्त्रदृष्टः योगः शब्दस्य शब्दान्तरेण संबन्धः । तद्यथोपसर्गस्य
धातुना, धातोः प्रत्ययेन, प्रत्ययस्य च लोपागमवर्णविकारैः । सोऽपि वचनानिह्य-
स्त्रान्नोपपद्यते । नहि विनष्टाविनष्टयोर्योगोऽस्ति । तस्माद्यएव नामाख्यातयोरितरे-
तरगुणप्रधानभावः उपसर्गनिपातानां नामाख्याताभ्यां योगे । यच्च पदचतुष्टयमुक्तं
सर्वमेतदसम्यगिति ॥

प्रतिक्षिपति—

व्याप्तिमत्त्वाच्च शब्दस्य ॥ ७ ॥

सर्वमेतदुपपद्यत इति शेषः । तुर्भेदार्यं उत्तरपक्षतां ध्वनयति । व्यापनं
व्याप्तिः । 'स्त्रियां किति'ति (पा. ३-३-९४) भावे कित् सा यस्मि-
नस्ति सोऽयं व्याप्तिमान् शब्दः । तद्भाषो व्याप्तिमत्त्वं 'तस्य भावस्त्वतलावि'ति
(पा. ५-१-११९) भावे लः । तस्माद्व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यते ।

१. वान्धावयवभूतानाम् ॥ अत्रेदं बोध्यम् । उपपद्यते—युगपदुत्पन्नानामित्येवं पठि-
तशोर्बाक्ययोः सति पूर्वरूपेऽभ्युपगमे अनुगपदिति शब्दपदे भेषुम् । अनभ्युपगमे तु तन्मि-
थ्यास्तिगमेव युगपरित्यादि वानवम् । तत्राद्यप्यत्रापेक्ष्य व्याख्यामार्गोऽयं सुदृष्टस्यानुप-
दिष्टः । एतच्च नैराधिकमतोत्थानवीचनम् । वेदाकरणास्वरपरं पञ्च कर्त्रीकृत्येदं व्याच-
क्षेपे—यथाह भगवान्मुनिः । अथ मनम् “अविद्यात्विन ध्वने कूटस्था अविनाशिनः
शब्दास्ते तु कल्पान्ते” तस्माद्व्याप्तिरुपादिश्रीणैश्चानिधेयेष्वभिधायसु कारणभावमापद्यमा-
नेषु आत्मभावभावादेवावस्थानुमत्तवन्तः अनिधेयाभिधायनदिता एव कारणतामभावमपि-
वमनुभूयानिसंज्ञककाले कल्पादावन्वयस्वरिदिशेष्टकर्मनिर्दिष्टकार्यवारणसर्वभूतमाधारणा-
त्मभूते हिरण्यगर्भे निवर्तमाने तद्द्विमाश्रयप्राप्य तेनैव मह युगपदेवाभिव्यग्द्यन्ते विशेषा-
त्मन्माभाय शब्दा इति । अत्र नूनः । एवमप्येतेषां युगपदुत्पन्नानां युगपदुत्पत्तावपि नम्या
यद्यपि पदचतुष्टयप्राप्तेत्येव सहावस्थितानां, तथापि इतरेतरोपदेश इतरेतरगुणप्रधान-
भावश्च न प्राप्नोति । नहि युगपदुत्पन्नयोगोविज्ञानयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किंचा-
नयम् । कूटस्थेषु चादिनाम्निषु मिलेषु शब्देषु य एष शब्दकृतो योगः स एष नोपपद्यते ।
किं कारणम् ? अनुक्तो हि युग्यते । नित्य युक्ता हि पाठव उपसर्गः प्रत्यक्षश्च, प्रत्यक्षश्च
लोपागमवर्णविकारैरिति । तस्माद्विषयधेऽपि वचनस्य तदेवदुपसर्गितं गुणप्रधानभावादपि पद-
चतुष्टयमपि नित्यं, सर्वमेतदसम्यगिति ॥

२. समापद्ये ॥

३. एतद्वचनशब्दादि । तद्यथा । विनाऽपक्षे पुरश्चयनोपक्रमेणाद्वैतोदात्तात्तरम्यार्थ-
प्रत्ययमाभाय शब्दस्यैव एव ध्वन्यन्ते तन्तु शब्दाकृतवः । तास्तु तथाऽभिधानशक्या बुद्धिः

अयमभिसन्धिः । शरीरे हृदयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठिता बुद्धिरेवामिधानामिधेयो-
भयस्वरूपा, तयो—(रमिधानामिधेयरूपयोर्वृद्धो-) मध्येऽभिधानरूपया बुद्ध्याऽभि-
मतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया पुरुषेण तदभिव्यक्तिसमर्थेन स्वगुणभूतप्रयत्नेनोदीर्य-
माणः शब्द उर कण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानस्या पुरुषार्थामिधानसमर्थवर्णादि-
भावमापद्यमानः पुरुषप्रवृत्तेन चहिर्नि क्षितो विनाशिनि व्यक्तिभावमापन्नः श्रोत्र-
द्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याप्यास्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वामिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्ति-
माच्छब्दः । नह्यसंन्यास्य पुरुषस्य बुद्धवत्स्वभर्यमर्थप्रत्ययमादधीत न चानवस्थितो
व्याप्त्युत्ततथ स शब्दः स्वमर्थमभिदधत्स्वक्रियाप्रवेगोपजनितेनाभिधानेनाख्यात-
मित्येवमादिना स्मरमानमभिसवप्य विरोभवितुमुपक्रमते विनाशं चोपैति । तस्य
स्वदेवोपजनितैराख्यातादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुसृष्टिपूर्वकं परिचल्यमानमुपपद्यत
एवेति ॥ तथाच व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य लोकवेदव्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयते
एवमन्यत् ॥

द्वारेणावस्थिताः स्वनर्थाग्रत्यायवन्तः (प्रकाशयन्तः) स्थिता एव भवन्ति तानु साक्षा-
त्पदपरिसरस्थानं वर्तमानमिगदास्य विनाशिनीषु व्यक्तिषु लक्षणयोपचर्दने इति । व्याप्ति-
मत्त्वादित्यनेनैव इतरेतरोपदेशः प्रत्युक्तः । शास्त्रज्ञो योगश्च नामाख्यातपदव्यक्तित्वे
सत्स्वक्रियाविषये गुणप्रधानभावेनातिष्ठेत् । तथोगुणप्रधानभावे सति तच्छब्दे लक्षणयो-
पचर्यते । तथाच धातुरूपा बुद्धिस्तदर्थरूपया बुद्ध्या सयुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्वादिस-
पेण विपरिणममाना शास्त्रेण संस्क्रियते । तस्या भ सत्क्रियमाणाया शब्दे सत्कारोपचारः
क्रियते । तदभिधायकत्वाच्छब्दस्य ॥ नित्यत्वपक्षेऽपि—गुणपदुत्पन्नानां गुणप्रधानभावो
गोविषाणवत्तास्तीति यदुक्तपूर्वं तदप्यनैवान्तिक इष्टान्तभूतम् । इष्टो हि पक्षेतिव काले
गुणप्रधानभावो गुणपदुत्पन्नयो रानुपनामात्युत्पद्येति ॥ एतत्तत्त्वमनुपदं द्रष्टव्यम्—
अयमित्यादिना ॥

१. अभिसन्धिर्बुद्धोऽभिप्रायः ॥ २. तथाच पाणिनिशिक्षावाच्य—

आत्मा बुद्ध्या ममेत्यर्थान्मनो बुद्धे विवक्षया ।

मनः कायाग्रिमाहन्ति स प्रेरयति मास्तम् ॥ ६ ॥ इति ।

सोदीर्घो मूर्ध्वभिहतो वक्त्रमापच मास्तम् । वर्णाजनयते इति च ॥

आत्मा भूत कारणम् संस्काररूपेण स्वगतानर्थाबुद्ध्या समेत एकबुद्धिविषयान्कृत्वा
तन्नेपनेच्छया मनः बुद्धे वुक्त करोति । तद्विच्छादन्मनः कायाग्रि जाठरग्रिमभिहन्ति ।
स कायाग्रि । सोदीर्घः स मास्त उदीर्घ ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादिभ्यः ॥

३. अर्थः प्रयोजनम् । “अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुमयोजनमिदुष्टिम्” इत्यमरः ॥

४. एतत्तत्त्वमनुपदेष्ट द्रष्टव्यम् । केचित्तु इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिस्तदावयवस्य
सर्वस्येत्येवमाश्रिते परिहारपक्षेऽप्यनुपपत्तिस्तदावयवस्य व्याचक्षते—गुणपदुत्पन्नानां वे-
त्त्यादि । अथ पक्षे समग्रस्य एव वाच्यम् । गुणपदुत्पन्नानां वा अगुणपदुत्पन्नानां वाऽभि-
त्त्वानां वा नित्यानां वा इतरेतरोपदेशः । इतरस्येत्याख्यातस्य क्रियावचने शब्देऽभिधान-

१. इच्छाऽप्यन्तःकरणवृत्तिविशेष एव । अन्तःकरणपरिणामविशेषो मनःकर्मात्र ॥

अर्धवमपि व्यवहारार्थं पदचतुष्टयं नोपादेयम् । अभिनयैरेव पाणिविहाराक्षिप्तिको-
चादिभिर्व्याप्तिमद्भिर्व्यवहारस्थितेस्तथाचायमतिमहान्वेदसमुद्रं केदो न पठितव्योऽपि
न भविष्यति । नापि चाध्ययनदोषे समक्ष्यामहे इत्यपरमनुकूलमित्याशङ्का प्रति-
समादधाति—

त्वेनोपदेशः, इतरस्य च नामशब्दस्य सत्त्ववचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः । शास्त्रकृते
योगश्च । रक्षणशास्त्रेण चेते क्रियासत्त्वे आप्त्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते । तस्मादुपपद्यते
पदचतुष्टयमिति । अत्र हेतुमप्याह व्याप्तिमत्त्वाच्चतुष्टयस्येति । उक्तवार्थः ॥

१ तथाच पाणिनिशिक्षा—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वणतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वञ्जो यन्मानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ १ ॥ इति ॥

स्वरेण स्वरतः वर्णेन वर्णतः । आषादिभ्यस्तत्त्वरूपसंख्यानमिति सावविमर्शकस्तुतिः ।
मिथ्याप्रयुक्तं यदधप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्धान्तरं स्वरवणदोषात्प्रतिपादयन् अभिमतमर्थं
नाहेत्यर्थः । वागेव वञ्जो हिंसयत्वात् यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषावजमर्शनं हिंसितवानि-
त्यर्थः । अयं भावः । इन्द्रस्याभिचारो विश्वकमणाऽऽरब्धः । एव हि तैत्तिरीये श्रूयते—
निश्वरूपवधात्कुपितेन त्वष्ट्राऽऽरब्धे वीन्द्रे सोमेऽनुपहृतनद्रेण पीतस्य सोमस्यावशेषं कुञ्ज-
स्तवष्टाऽऽहवनीयमुपप्रापयत् । “स्वाहेन्द्रशत्रुवर्षस्वे”ति । ततो वृत्र उदभूदिति । तत्रो-
दितः (स्वाहेन्द्रशत्रुवर्षस्वेति) मन्त्रे इन्द्रस्यशत्रुः—(वशमयिता शतयिता वा भवेति क्रियाश-
ब्दोऽनन्तरं शत्रुशब्दः आधितो ननु रुद्धिशब्दः । तदाभवणं हि बहुमीहितत्वरूपयोरर्थाभेदः ।
तत्रेन्द्रमित्रत्वे सिद्धं सतीन्द्रस्य शत्रुः) मन्त्रेत्वर्थे प्रतिपाद्ये समासस्ये—(१-१-२२३)
त्यतोदात्ते प्रयोक्तव्ये आमुदात्तं कृत्विजा प्रयुक्तः । तथाच इन्द्रः शत्रुत्वस्येति बहुमीक्षा-
अयणादधर्नान्तराभिधानादिन्द्रस्य वृत्रस्य शमयिता सपञ्च । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वा-
त्सर्वोभनविभक्तेरनुवाचविषयत्वादिहाभावः । यथा राजा भव युध्यसेति । ऊह्यमानस्य
त्वामन्नत्वा “यश्चकर्मयश्चपन्मूखसामसि” —(पा १-२-३४) ति त्रिपादिपर्युदासनं मन्त्रा-
णामकथ्यतिर्विधीयमानं न भवति । इत्येव स्वरदोषे दृष्टातः । वणशोषात्तु कलादयो
महामात्रे (१-१-१) अन्यत्र च द्रष्टव्याः ॥

१ मन्त्रशब्दोऽत्र बोधकशब्दसामान्यपरः । हीनो दुष्टः अतएव महामात्रे मन्त्रो हीनः
इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठं हित्वा दुष्टः शब्द इत्येव पठितम् । तमेव पाठमनुष्ठत्यानुपद-
तयेव मूले पठिष्यते ॥

२ यथाध्वर्युः कृताब्धो माघनमाने धर्मोत्पत्तिरेव तत्कृतापशब्दप्रयोगात्तसि प्रत्यवाय इ-
त्याशयः ॥

३ शदेर्ष्यन्तादौणादिको “रक्षातिम्या कुत्रिति” (उ ४।१०३) कतरि कुन् । प्रशा-
दिगणे निपातनादस्त्वम् । शमेर्वा तत्त्वम् । कुंशौणादिक एव । इयमुपययैतत्तिद्धिः ॥

४ “बहुमीही प्रकृत्वा पूर्वपठमि”—(पा ६-२-२) वीन्द्रशब्दोऽन्तोदात्त एवाव-
तिष्ठतः । शत्रुशब्दो “नित्वादिनित्त्वमि”—(पा ६-१-१९) त्याज्यदात्त एव ॥

✓ अणीयस्त्वाश्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके ॥ ८ ॥

संज्ञाकरणमवबोधनं तच्च शब्देन 'मुखं भवति नियतं चेति' शेषः । कुत अणीयस्त्वात् शब्दानामित्यादिरर्थवशात् । अतिशयेनाणुरणीयान् । 'द्विवचनविभज्योपपदेतरवीयसुनौ' (पा ५-३-५७) इति द्वयोः (रमिनयशब्दयोः) रेकस्यातिशयेऽर्थे ईयसुन् । "ट्रे" (पा ६-४-१५५) इति टिलोपः । तस्य भावोऽणीयस्त्व तस्मादल्पत्वात्प्रियतत्वाच्चेति सार्थकधकारः । अयमर्थः । अभिनयानां व्याप्तिमत्त्वेऽपि अनणीयस्त्वा (द्रुहत्वा) तन्निदग्धत्वात्प्रतीतशब्दार्थसंबन्धविषयत्वाच्च न तैर्व्यवहारो पपत्तिः सुखं भवति । शब्दस्त्वपरिमितमर्थमत्पीयसैव यत्नेनोच्चारितो व्याप्नोतीत्यणीयस्त्वाच्छब्देनैव संज्ञाकरणं लोके व्यवहारार्थमिति । यच्चाप्युक्तमध्ययनश्लेखादि । तत्रैव शब्दम् । अभ्युदयार्थो हि शास्त्रारम्भे यत्नः स चाभ्ययनामुद्यम एव भवति । तथाचानुश्रूयते "एकं शब्दं सुप्रयुक्तं सम्यग्ज्ञातं स्वर्गं लोके च कामधुग्भवती" ति ॥

एव तावन्नामादिभेदेन चतुर्धाभवेन शब्देन मनुष्याणां मनुष्येष्ववबोधकरणमुक्तमथ तेषां (मनुष्याणां) वेदेषु हविःसप्रदानादीं प्रार्थनादिव्यवहारं केनेत्यत आह—

तेषां मनुष्यवद्देवतामिधानम् ॥ ९ ॥

मनुष्येण तुल्यं मनुष्यवत् । 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति' (पा ५-१-११५) इति वृत्तिप्रत्ययः । तेषां शब्दानां (नामारयातोपसर्गनिपातानां) कर्तरि षष्ठी देवतानां मभिधानमिति कर्मषष्ठा समासः । शब्दानुशासनमिति वत् 'शक्य'मिति शेषः । मनुष्यवद्देवानप्यभिधानं शब्दानां साक्षिरपरेहीनेत्यर्थः । यद्वा देवतामिधानमिति कर्तृषष्ठा समासः । देवतानर्तृत्वमभिधानं केयमित्यपेक्षायां तेषामिति कर्मषष्ठान्तमभिधायक्यते । यदैव हि मनुष्याः सत्सु प्रयोजनेषु शब्दान् (शब्दैरर्थम्) अभिदधति । एवमेव देवा अपि । तेऽपि हि मनुष्यवदद्वादियुक्ता पीरुपविधिः कर्मभिश्च संस्तूयते इति वक्ष्यते ॥

यद्यपि तर्हि किमर्थं वेदे मन्त्रं समाध्यातोऽतरेणापि मन्त्रं लोकवद्देवेऽपि व्यवहारोपपत्तिरित्याशङ्क्य निराक्यते—

✓ पुरुषविद्याऽनित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुषेषु मनुष्येति विद्यायां विज्ञानस्यानित्यत्वादनित्यतत्त्वादेतो कर्मणः संपत्तिः संपादनं फलचरकरणं (फलेन संपादनं) मविगुणकर्मसंपत्तिरिति यावन् । सा यथा स्यादित्येवमर्थं वेदे मन्त्रं 'समाध्यात इति शेषः । अयमर्थः । मनुष्याणामशिक्षितत्वाद्धिस्मरणशीलत्वाद्वा अयथावत्प्रयुक्ता शब्दा यथास्थितमर्थं नाभि-

१ यथायथाऽऽयासे सद्मे तथातथा भर्माधिक्येन जुज्यसे ॥

२ सुप्रयोगो यथासौ स्वरवर्णोच्चारणात् । सम्यग्ज्ञानं चार्थतः शास्त्रान्वयाच्च । तत्राधिकशास्त्रान्वयेऽधिकफलवाप्तिर्भवति । तथोक्तं महाभाष्ये "नाकण्डं सुखं दानि वेऽचीकमत भाषिणः । ते च पल्लविणो दानि देवाकमनभाषिणः" ॥ १ ॥ इति ॥

दध्यु । ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदृशो देवा स्वरूपमप्ययथावदभिधानमगम्यन्त कर्मणि न समीयु । ततश्च देवताविहीन कर्माफल संपद्येत । न केवल फलासपत्तिरेवाऽपि तु दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि स्यात् । तथाचोक्तम् ।

दुष्ट शब्द स्वरतो वर्णतो वा निष्प्राप्युक्तो न तमर्थमाह ।

स चागवज्जो यजमान हिंस्ति यथेन्द्रशत्रु स्वरतोऽपराधात् ॥ १ ॥ इति ॥

तस्मादेतएव नामाख्यातोपसर्गनिपाता प्रयोगानुगतपरिपाटीविनियमार्थ मन्त्र त्वेन धेदे समाग्राता । नहि नामाख्यातोपसर्गनिपातान्परिलज्य मन्त्रा सन्ति । तदेव हि चतुर्विध पदजात प्रयोगानुगतपरिपाद्या कयाचिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्त इति ॥ तदित्थ भावविशेषस्वरूपनिर्देशोपक्रमे पदचतुष्टयमौदुम्बरायणमते नाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षयो विचार्यावधारितम् । विपर्ययाश्चोपसर्गजनैवास्य परिकृता देवमनुष्यव्यवहारायमेतदिति । तदेतच्चोदकशब्देन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । भाववि कारविचार एव प्रकृत इति तच्छेषोऽधुनोच्यते । सच पुनरुभयात्माभाव । का- र्यात्मा कारणात्मा च । तयोर्य कार्यात्मा तमधिकृत्योक्तम् “क्रियानिवृत्त्यौ योऽर्थं (फललक्षण) स भाव क्रियैव वा भाव” इति ॥ २ ॥

इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्यते । तद्विकारा एव हि द्रव्यगुणकर्मभावेनाव स्थिता सन्तो नामाख्यातोपसर्गनिपातैरभिधीयन्त इति । तत्र विस्तरेणाय विधीयते वृत्तीयं खण्डसूत्रेण—

✓ पदभाषयिकारा भवन्तीति धार्प्यायणि ॥ १ ॥

अपिच लक्षणविदो विष्टहन्ति भावशब्द भवते स्वपदार्थे भवन भाव इति । पठन्ति च “समान भावलङ्घन स्यात्” । इति ।

तस्य विकारा भाषयिकारा पद भवन्तीति । सामान्यादामन प्रसङ्गा इव सत्तत्तरथेन वैदोषिकेण भावविकारात्मत्वाभावा भवति । इति पर प्रयुज्यमान शब्दपदार्थक । प्रसिद्ध हीतिशब्दस्य पदार्थविपर्ययसकत्वं गवित्ययमाह्वेत्वादी । इति ॥ धार्प्यायणिराचार्य आह स्मेति वक्ष्यमाणेन (च ख सूत्रे) अभिसम्बन्ध । वृषस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे “विकादिभ्य णि” (पा ४-१-१५४) इति गोत्रे णिञ् । आदिश्रुति । अत्र “वैशत्यकार्मायांभ्याचे” (पा ४-१-१५५) ति सूत्रे पठितेन छा- गरूपयोरपीति वार्तिकेन प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूप निपात्यते ॥ निर्देशत उपलब्धाना

१ परिपाटी अनुक्रम । आनुपूर्वी चोच्यते ॥

२ विविध्वन्ति विधविणमनुवर्ततीति विषया अनुवधा । यमुदिदय हि प्रवर्तत स विषय । व्यवहारार्थमेव हि पदचतुष्टयप्रयोगे प्रवृत्तिरिति ॥

३ क्रियत हि या सा क्रिया गिवामित्यधिकृत्य कृत श चे—(पा ३-३-१००) ति कमणि ङ । “रिदृशयग्लिदृदिव” —(पा ७-४-२८) ति रिह । “भावकर्मणोरे — (पा २-३-१३) ति ङ । यप् ॥ नदि तु क्रियतऽनवेति वरणमायन क्रियाशब्दस्यैव तात्पर्यदीर्घानीमिष्यादि ॥

पडिति वचन स्वधारणार्थम् । अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवति नतु ते पृथगेभ्य सन्तीति । तदेतदनुपद स्वयमेव स्फुटीकरिष्यति ॥ तद्गदानाह—

जायते, ऽस्ति, विपरिणमते, ऽपक्षीयते, वर्धते विनश्यतीति ॥ २ ॥

इतिपर प्रयुज्यमान शब्दपदार्थक ॥ तदेतेषा खन्मादीना भावविकाराशब्दाना मध्ये क कस्या विकारावस्थायामवस्थित भावमाचष्टे क वा विद्यमानमपि नाचष्टे क वा न प्रतिषेधतीत्युच्यते—

जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे, नापरभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति ३॥

जायत इत्यशब्द (तदन्तर्वर्ती जनूषासु पूर्वोक्ताना जन्यादिभाषाना मध्ये) पूर्वभावस्य प्रादुर्भावस्योदिसुपक्रमप्रभृत्यपर्यन्तमाचष्टे मवीति । अतएव हि पूर्वापरीभूतो भावशब्दवाच्यत्वावदेव हि जायत इत्युच्यते यावन्निष्पत्तशब्दवाच्यो भवति जात इति । तस्या चावस्थाया नासत्तायत इति न्यायेन विद्यमानमपि अपर भावम—(स्तिशब्दवाच्यम्) स्तित्व नाचष्टे तस्यापरिपूर्णत्वात् । अनवधूतरूप हि तस्यानवस्थाया तद्भवत्यनुमानगम्य निमपि जायत इति । नापि प्रतिषेधति अतिलस्य प्रतिषेध न करोतीत्यर्थ । यतो ह्यस्तित्व प्रतिषेधभनारम्भ एव स्यात् कमालम्भ जायेत । तद्वधारणकालस्योपस्थितत्वाच्च । एवमेवोत्तरनापि त्रयस्य द्रष्टव्य । समासतस्तु वक्ष्यते ॥

अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् ॥ ४ ॥

अस्तीत्येव शब्द उत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं तन्मात्रं भवीति । न विपरिणाममाचष्टे, अपूर्णत्वात् । न त प्रतिषेधति, उपस्थितत्वात् ॥

विपरिणमत इत्यप्रच्ययमानस्य तत्त्वाविकारम् ॥ ५ ॥

विपरिणमत इत्येव शब्दोऽप्रच्ययमानस्य तत्त्वादपभ्रश्यमानस्य तस्यात-
द्भावाद्विज्ञातुपपत्ताद्वा विकार विक्रियामात्रं भवीति । न वृद्धिमाचष्टे, अपूर्णत्वात्
च ता प्रतिषेधति, उपस्थितत्वात् ॥

वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां धार्थानाम् ॥ ६ ॥

वर्धत इत्येव शब्द स्वेषामङ्गानां शिरोम्रीवावाहूदरादीनामभ्युच्चयमभ्यु-
चितता (सचय) मवीति । सांयौगिकानां संयोगनविताना वा अर्थानां हिर-
ण्यधान्यादीनामभ्युच्चयं भवीतीति पूर्वेणाभिसवच्यतेऽर्थवशात् । तत्प्रयोगमाह—

वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा ॥ ७ ॥

१ पौर्वापर्यं हि देशकृत कालकृत च भवति । प्रकृत च कालकृतं, अनिशब्दवाच्यो भावविकार पूर्व । तस्मात्परकालोऽलिशब्दवाच्य ॥

२ आदिमित्येतदुपलक्षणविपरिणम आरवायते ॥

३ आचष्ट इत्यनुवतदे तदर्थनिर्देशस्यावमेवमुत्तरनापि बोध्यम् ॥

४ उपचयप्रयोगमाहेत्यर्थ ॥

अत्रायमवरोहणक्रमेण सायौगिकैर्वा द्रव्यैरुपचीयते द्वितीयं स्वाद्वाभ्युचये । अत्र वर्धते इति युवाणो नापक्षयमाचष्टेऽपूर्णत्वात् । नापि तं प्रतिषेधति उपस्थितत्वात् ॥

अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् ॥ ८ ॥

यथैव हि स्वाद्वा सायौगिकैर्वा द्रव्यैरुपचीयते तथैवापक्षीयते । इत्येवमुपचयप्रयोग पूर्वनिर्दिष्ट स अपक्षीयत इत्यनेनैव प्रतिलोमं विपरीत व्याख्यातः । भवति हि वृद्धे प्रतिलोममपक्षय । प्रतिगतं लोम प्रतिलोमम् । “अच्छप्रत्यन्यवपूर्वात्सामलोम” (पा० ५-४-७५) इति समासान्तोऽच्छप्रत्ययो नस्तद्वित्त (६-४-१४४) इति टिलोप ॥ तत्रापि नाचष्टे अपरभाव, न वा प्रतिषेधति ॥

विनश्यतीत्यपरभाषस्यादिमाचष्टे न पूर्वभाषमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ ९ ॥ ३ ॥

विनाश एवानापरभाषस्तस्यादिमुपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तेमाचष्टे विनश्यतीति । तस्या चावस्थाया विद्यमानमपि पूर्वभाषमपक्षीयतेत्यर्थं नाचष्टे न प्रतिषेधतीति सर्वं निरवयम् ॥ ३ ॥

अथ इम एव भावविकारा सन्ति किं वान्येऽपीत्यपेक्षया वदुषं राण्डमारचयति—

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीतिह स्माह ॥ १ ॥

अतः भावविकारपद्धायेऽन्येऽन्यत्वेनाभिमतता भावविकारा ‘लक्ष्यन्त’ इति शेष । ते (पृथक्पृथगख्यन्तभिना अपि सन्त) एतेषामेव विकारा भवन्ति । तथापि अनिशब्दवाच्यो भावविकारोऽनेकप्रमेदभिन्नोऽनेकपर्यायशब्दवचनो निष्पद्यतेऽभिभ्यज्यते उतिष्ठतीत्येवमादि १ तथा; अस्तिशब्दवाच्योऽनेकप्रमेदभिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्च अस्ति विद्यते भवतीत्येवमादि २ तथा विपरिणमतिशब्दवाच्यो विपरिणमते जीर्यति भावान्तरमापद्यते इत्येवमादि ३ तथा वर्धतेशब्दवाच्यो वर्धते पुष्यति उपचीयते इत्येवमादि ४ तथाऽपक्षीयतिशब्दवाच्यो पक्षीयति प्रक्षीयतीत्येवमादि ५ तथा विनश्यतिशब्दवाच्यो विनश्यति विनश्यति इत्येवमादि ६ इतिह आहस्व आचर्यो वाप्यागमिरिति पूर्वोक्तमभिसम्बध्यते, “इतिह” इत्यय निपातसमुदाय पुरातीतवृत्ताख्याने । “दशशततोर्लक्षे”-(पा० ३-२-११६) ति चादि ॥

ते यथावचनमभ्युहितव्या ॥ २ ॥

त एते जग्यादिशब्दवाच्या विकारा वचनमनतिक्रम्य यथावचनं, ये यस्मिन्वचनेऽवस्थिता सन्ति ते प्रकरणोपपत्तिभ्या मन्त्रार्थवधारणप्रति अभ्युहितव्या अभितो वित्तव्या “प्रयुज्यमाना” इति वाक्यशेष । तदेते सर्वे एव धातवो भाववचनास्तेषा सर्वेषामभिहाष्ययने प्राप्ते शास्त्रातिगौरवमयादेतद्विशेषमुत्पद्यते ॥

१ स एव हि पूर्वापरीभूतो विनाशशब्दवाच्य । चावदेव हि विनश्यतीत्युच्यते यावत्प्रिष्ठान्तशब्दवाच्यो भवति विनष्ट इति ॥

२. नक्षत्रपक्षीयमाणो विनश्येदिति ॥

३. इयमत्र शास्त्रे व्याख्यायतीति द्रष्टव्या उद्देशो-निर्देश-प्रतिनिर्देश इति । तत्रोद्देशः

तदेवं साधुयुक्तं नामाख्यातयोर्लक्षणमुक्तं संप्रति प्रतिज्ञाप्रसक्तमुपसर्गलक्षण-
मुच्यते । अत्र तावत्प्रतिष्ठाप्यते—वक्ष्यति भवानुपसर्गलक्षणमिदमेव तावदुच्यता
किमिदं उपसर्गो नामाख्यातवत्पदचतुष्पान्निकृष्य (पृथक्कृत्य) चक्ष्मा सन्तोऽर्थानाहु-
रतान्यथेति । तत्रोत्तरमाह—

न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थाद्विराडुरिति शाकटायनः ॥ ३ ॥

उप-उपशृङ्ग (आख्यातं तस्यैवार्थविशेष) सृजन्तीत्युपसर्गा प्रादयः । निर्-
निष्कृष्य (नामाख्यातमध्यात्) चक्ष्माः पदवाक्यरूपेण रचिता सन्तोऽर्थान्-
निर्-निश्चयेन न आहुरिति शाकटायन 'आचार्यो मन्यते' इति वाक्यशेष ।
ह्यन्तस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे "नडादिभ्य षक्" (पा० ४-१-९९) इति षक्
कस्यायन् । षप् तर्हि तेषामर्थेवत्तरमुच्यते—

नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति ॥ ४ ॥

तुहाब्दोऽवधारणार्थः । नामाख्यातयोरेव योऽर्थः कर्म क्रिया तत्रैव विशेषं
द्विष्टुपसंयुज्य तेनोपसंयोगेन न ह्येतेनैति यावत् द्योतय=(न्ति व्यञ्जय)न्तीत्युप-
सृजन्मानीयः । तपथा पदभावनिकारा इति । निर्देशो वृत्तिसानीयः । तपथा जायते
अस्ति विपरीतमन इति । प्रतिनिर्देशो वातिरसानीयः । सप्रथा जायत इति पूर्वभावसा-
दिमाचष्टे । इति । एव सवन यथासंभव योजनीयम् ॥

१ नास्ति—त्रिचिद्विचिष्यते तद्वत्समाप्तमपि पदचतुष्टयलक्षणप्रतिज्ञाव्याघातभयादन-
नोक्तम् । पदचतुष्टयज्ञानानन्तरं चतुर्थेन पादेन "तत्र नामान्वाख्यताजानीति शाकटायनः"
इत्यादिना तद्वदप्यते ॥

२. तपथाद्युक्तं । तपथोपनिषदीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यभावात्त्वैसति प्राध-
न्यतामवमुपसर्गत्वमिति । अत्र जन्वेत्यादिपरिष्कृतौ मूलं तु "उपसर्गाः क्रियये—" (पा० ३-
४-५९) इति वक्ष्यन्ते योगग्रहणम् । इत्य च "यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येक गत्युपसर्गा
संज्ञेति" नियम सनिरुपपन्नोपसर्गलक्षणफलभूत एव नान्य ॥ अशोपोपसृष्टास्तु जते-
"दुति संज्ञायां च प्रावेजेति" (पा० ३-३-११८) कर्तरि च । "चजो—" (पा० ७-३-५२) इति कुत्वम् ॥

३. पदादपगतानां वर्णानामिव पृथग्विरचिनानामेषा माक्षादर्शोभिधाने शक्तिर्नास्त्येव
सिन्तु तद्युक्तानामेव । क्व तर्ल्लेषा प्राणिपदिस्त्वात्पदत्वादिवमिति चेत् । "कृतकित्त-
भासाश्चे"—(पा० १-३-४६) इति चकारेजेति संग्रहाण ॥

४. अत्र नामेति सपात्तायात्मनिवक्षितं नहि नाहोऽर्थं क्रियाः नापि च तद्युक्ताः
(नामयुक्ता) प्रादय उपसर्गा इत्युच्यन्ते । "उपसर्गा क्रियायोग" इति पाणिनिसंरक्षणम् ।
उपसर्गा हि क्रियाकृत्वेन नामान्वाख्यताजानीति केचिदाहुस्तदपरे न सम्यक्ते । सन्त्येन
हि क्रिया पादुचनामस्तु सिद्धावस्थापचा इति ॥

५. तदाश्रयमेव । यथा प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषोऽभिव्यञ्जमानो द्रव्याश्रय
एव भवति न प्रदीपाश्रयः । एवमिहापि बोध्यम् ॥

६ अत्रोपसृष्टपूर्वाण्यनेभ्यो यन् । "चजो" (पा० ७-३-५२) इति कुत्वम् ॥

संयोगद्योतका भवन्ति न ॥ स्वातन्त्र्येण कमप्यर्थं वाच्यदृष्ट्याऽभिदधति,
तस्मादनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा इति सिद्धम् ॥

अथ प्रकारान्तरेणानेकार्थत्वमेवमुपपादयति—

उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ह्यः ॥ ५ ॥

उच्चावचाश्चोच्चावचा नैकमेवाद बहुप्रकारा इत्यावत् । पदानामुपसर्ग-
पदानामर्था भवन्ति वियुक्तानामपि नामाख्याताभ्यामिति गार्ह्यं 'आचार्यो
मन्यते' इति वान्यशेषः । गगंस्व गोत्रापत्यमित्यर्थे "गगंदिभ्यो यञ्" (पा०
४-१-१०५) इति गोत्रे यञ् आदिशुद्धिः ॥ यदुक्तमनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा
इति तत्प्रसङ्गयति—

तद्य एव पदार्थः प्राहुरिमे तम् ॥ ६ ॥

तदिति प्रसिद्धार्थकमव्ययं य एषु उपसर्गेषु (वाचकतासंबन्धेन) विद्यमानः
पदार्थः । (स्वीकृतोऽनेकप्रकारोऽर्थः) तमिमे उपसर्गाः पृथगपि सन्तः
प्राहुरभिदधत्येवेत्येतत्प्रसिद्धम् ॥

त-कम्—

नामाख्यातयोरर्थविकरणम् ॥ ७ ॥ ४ ॥

अर्थविकरणमर्थविक्रियामर्थभेदमिति यावत् । तस्मादर्थवन्त एव ते पृथगव-
स्थिता अपीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

१. यद्यपि उदक् च अवाक् चोच्चावचमिति मयूरव्यसकादित्वात्त्रिपाल नपुंसकनिर्देशेन
व्याख्यात सिद्धान्तकौमुद्यादी । तवाप्यर्थतत्त्वोत्पाद्गुणाचार्येणित्थमेव विगृहीतत्वादस्याश्च
(लघुविभूते) तदनुसारित्वात्तथैवान व्याख्यातम् । पुस्तत्तु विशेष्यनिप्रत्वात् तथाच
"उच्चावच नैकभेद" मिति विशेष्यनिप्रवर्गे अमरः ॥

२. अयमर्थः । एषा (प्राचीना) मध्ये एकैकोऽप्यनेकार्थः । यथा महशक्तिवृत्तिशुष्प-
प्रादिद्वितीयास्तु पूजायामित्यादि । यच्चोक्त वर्णवत्पुष्पगनर्थका उपसर्गा इति । तदनुक्तम् ।
यथाहि मृदोऽवयवेषु मृन्मयभाण्डारम्भशक्तिरस्त्वैव वर्णेष्वपि सामान्याभिधानशक्ति-
रस्त्वैव । सा तु पदत्वेन समुदितानामर्थविशेषेऽवतिष्ठते । यथा मृदोऽवयवानां घटे घटार-
म्भशक्तिरभिव्यज्यते ॥ अन्यथा वर्णैरनर्थकैरारम्भमाणं पदमप्यनर्थकमेव स्यात् पदैश्च
वाक्य वाक्यैः शास्त्रमित्यर्थवन्तो वर्णाः ॥ यत्पुनरेतदुक्तं प्रदीपवदनर्थका उपसर्गा इति ।
अत्रोच्यते प्रदीपोऽपि स्वेनार्थेन प्रकाशाख्येनार्थवानेव । सत्यपि चार्थवस्त्वे प्रकाशमर्थ-
माधारभूतं घटादि प्रत्याययन्त्वा प्रकाशनशक्तिमभिव्यजति । एवमुपसर्गा अर्थवन्तेऽपि
सन्तः स्वार्थाभिधानशक्तिमेवप्रकारा विद्यमाना अपि स्वार्थाभिधानशक्त्याधारभूते नामा-
ख्याते प्रत्याय्याभिव्यज्येयुः । नचैव वाच्य नामाख्यातयोरैवासावर्थ उपसर्गसंयोगे
सत्युपजायत इति । नहि लोके यो यत्र समर्थो भवति स तत्रान्यमपेक्षते । नामाख्याते
चार्थविशेष प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते । तस्मादुपपन्नमुपसर्गस्य क्रियाविशेषोऽर्थः । क्रिया-
सामान्यमात्रं चाख्यातसेति ॥

३. साधारणं हि सर्वं वाक्यमामनन्ति, अन्वक्षो वायुमक्ष इत्युक्ते अप एव भक्षयति
वायुमेव भक्षयतीति गम्यते ॥

ननूच्यता तदिह क एषा मध्ये कस्मिन्नर्थविशेषे वर्तत इति तत्राह—

आ इत्यर्वागर्थे ॥ १ ॥

तद्यथा आपवतादिति । अर्वा (कप्रा) गति मर्यादेह मन्वते । अत्रेदमवधेयम् । अनेकार्थत्वेऽपि सति उपसर्गाणामेकैकोऽर्थ उदाहरणत्वेनोच्यतेऽर्थवत्त्वप्रकाशनायेति ॥

प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥ २ ॥

प्रपरेत्येतौ उपसर्गौ एतस्यैवाऽऽर्थस्यार्वागित्यस्य प्रातिलोम्यं विपरीतमर्थमाहुः ॥ तद्यथा प्रगत । परागत । इति । उद्गम गत इत्यर्थः ॥

अभीत्यामिसुख्यम् ॥ ३ ॥

आह । तद्यथा अभिगत इति । आभिमुत्प्रेन गत इत्यर्थः ॥

प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥ ४ ॥

प्रति इत्यथ एतस्यैवामे प्रातिलोम्यं विपरीतमर्थमाह । तद्यथा प्रतिगत इति परारुष्य गत इत्यर्थः ॥

अति सु इत्यभिपूजितार्थे ॥ ५ ॥

वर्तेते ॥ तद्यथा अतिपन सुप्राक्षण इति । अभिपूजित प्रशस्त ॥

निर्वुरित्येतयोः प्रातिलोम्यम् ॥ ६ ॥

तद्यथा निर्धनो दुर्ग्राहणः । इति ॥

न्यवेति विनिग्रहार्थीयो ॥ ७ ॥

विनीति द्वन्द्वो विद्य निधेति, ततो प्रहसन्देन पट्टीतरपुरुषे विनिग्रही तावयौ ययोस्तौ विनिग्रहार्थौ तावेव विनिग्रहार्थीयौ स्वार्थे छ । प्रहसन्दस्य द्वन्द्वान्ते भ्रूयमाणत्वात्प्रत्येकमभिसम्बन्धः । “द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वदी वा भ्रूयमाण पद प्रत्येकमभिसम्बध्यते” इति न्यायात् । तथाच विग्रहार्थीयो निग्रहार्थीयश्चेति तदर्थः । तद्यथा निरुद्धासीति । अवगृह्णासीति । अत्रावरोहणकमेणार्थयोर्द्वन्द्वहरणम् । द्वयो पदयोर्वह्ना वा पदाना विश्वेदेन ग्रहणमुच्चारण विग्रहः । तयोरेवार्थविभागोपदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवग्रहः । तथाच विग्रहोऽवग्रह इत्यनर्थान्तरम् ॥

उदित्येतयोः प्रातिलोम्यम् ॥ ८ ॥

१ अत्र निरनुबन्ध आहुदाहरणस्वरूपाणुरूपो निर्दिष्टः । अर्थवत्त्वः ॥ लोकेष्वेवोपचन वत्त्वं तन्निरनुबन्धसंवेति ॥

२ मर्यादा धारणा स्थितिरित्यमरः । “तेन विना मर्यादा तेन सदेत्वभिधि” इति प्राचामुक्तौ तेनेत्यभिनिर्देशः ॥

३. प्रतिशेपमेव प्रातिलोम्य स्वार्थे च्यन्द चतुर्वचदिवाक्यनिगमनात् ॥ तथाच वार्तिक चतुर्वचार्दीना स्वार्थे उपसंख्यानं (पा० ७-३-३१०) निनि ॥

४ एतत्कोपसहारवाक्यत्वेन विपरिणतवचनेन प्रादुरित्यनेनान्वयवशाद्बोधमेवमेवोत्तराणि यथास्मृणम् ॥

उत्-इति अयमेक एव शब्द एतयोः समीपतरवर्तिनोर्न्यवयोः प्राति-
लोम्यमाह । तद्यथा उद्गृह्णातीति ॥

समित्येकीभावम् ॥ ९ ॥

अनेकस्यैकभयनमेकीभावः । “अभूततद्भावे कृञ्-वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्वि”-
(पा० ५-४-५०) इति च्विः । “अस्य च्वा”-(पा० ७-४-३२) वितीत्यम् । तमाह ।
तद्यथा सगृह्णाति इति ॥

व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥ १० ॥

वि-अप-इत्येतां एतस्य समित्यस्य प्रातिलोम्यं विग्रह-(मर्थ-) माहवु ।
तद्यथा-विगृह्णाति । अपगृह्णातीति ॥

अन्यति सादृश्यापरभावम् ॥ ११ ॥

अनु-इत्ययं सादृश्यमपरभावं पश्चाद्भवनं चाह । क्रमेण यथा अनुरूपम-
स्येदम् । अनुगच्छति । इति ॥

अपीति संसर्गम् ॥ १२ ॥

आह । संसर्गः सवन्धः । सच सवन्धिमेदाद्भिन्नो यथायोग्यमूह्य । तद्यथा सर्पि-
पोऽपि स्यान्मधुनोऽपि स्यादिति । अत्र विन्दुरित्यध्याहार्योऽपिशब्दैयलात् । सपिपो-
ऽपीत्युक्ते सर्पिपोऽवयवो विन्दुरपि स्यादिति गम्यते । अतएव पृष्ठी सैयोगे सर्पिप
इति । अत्र सभावनाया लिङ् । तस्या एव विषयभूतेऽस्त्वर्थे भवने विन्दो स्वकर्तृ-
कक्षालम्भप्रयुक्तदालम्भ्यवत्त्व सवन्धोऽपिशब्दार्थः । तद्बोधकत्वादेवापि “अपिः
पदार्थे”-(पा० १-४-५६) त्यादिना कर्मप्रवचनीयसज्ञा । अतएव चो “पसर्ग-
प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर” (पा० ८-३-८७) इति सस्य पो नेति बोध्यम् ॥

उपेत्युपजनम् ॥ १३ ॥

आह । तद्यथा-उपजायत इति । समुत्पद्यत इति तदर्थः ॥

परीति सर्वतोभावम् ॥ १४ ॥

आह । तद्यथा-परिधावति । सर्वतो धावतीत्यर्थः ॥

१. यथाबोक्तम् । इदमस्तु सत्रिकृष्टे समीपतरवाचि चैतदो रूपम् ॥

अदमस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विनानीयात् ॥ इति ॥

२. अतएवान्वयमानपदार्थबोतकस्यापि “रपि पदार्थे”-(पा० १-४-९६) त्यादिना
कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

३. अपिशब्दकलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयववाक्यविभावे सवन्धे ॥

४. कर्मप्रवचनीयानां हि त्रियानुयोगिवसवन्धान्निधायित्वेनैव तत्त्वम् । कर्मक्रिया (तद-
नुयोगिकसवन्धः) प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीया बाहुल्यात्त्वर्तरिभूतेर्ज्ञावरः ॥

५. कर्मप्रवचनीयत्वादेव । “आवटारादेका सङ्गे”-(पा० १-४-९) ति निषेधे
“या पराऽनववाशा चे”-त्युत्तेरेव परया कर्मप्रवचनीयसंशयोपसर्गसङ्गाया बाधात् ॥

अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा ॥ १५ ॥

आह । तद्यथा—अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपति । लोकस्यो-
परि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्रा“धिशीद्व्यासा कर्म—” (पा० १-४-४६) ति लोकस्य
कर्मत्वम् ॥ ऐश्वर्यं स्वस्वामिभावसर्वेन्द्र । तत्र यथा । अधिभुवि राम । अधिरामे
भू । इति । अत्रा“धिरीश्वर—” (पा० १-४-५७) इत्यपे कर्मप्रवचनीयत्वे
तद्योगे “यस्मादधिक यस्य चेश्वरत्वचनं तत्र सप्तमी—” (पा० २-३-९) इति
स्वस्वामिभ्या पर्यायेण सप्तमी । भुव ईश्वरो राम इत्यर्थः ॥

उपसहरति—

पद्यमुच्चावचानर्थानाहुस्त उपेक्षितव्याः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि० शा० प्रथमाध्यायस्य प्रथम पादः ॥ १ ॥ १ ॥

पद्यममुना प्रकारेणोच्चावचाननेकविधानर्थानाहुस्त उपेक्षितव्या उपेक्षो-
पपन्थानुप्रवेश्य वा बुद्धिमीक्षितव्या क कस्मिन्नर्थं वर्तत इत्येव श्रद्धया परीक्षया
इत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ नैघण्टुककाण्डे
प्रथमाध्यायस्य प्रथम पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वं “नामाट्यातयोस्तु कर्मोपसयोगद्योतका भवन्ती—रुपसर्गां” इत्युपसर्गल-
क्षण सामान्यतो विशेषतश्च “आ इत्यर्वांगर्धे” इत्यादिनोक्त्वाऽधुना सामान्यलक्षणा
रुपक प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षणं नणीयितुमुपक्रमसे—

१. अथ निपाताः ॥ १ ॥

निपातसामान्यलक्षणानुक्रमेऽयमथशब्दः ॥ अत्रलप्रयोजनकधाममुपैक्षितोऽन-
द्वितीयपादादौ ॥ निपातशब्दं निर्व्यकीर्ति—

१ “कृत्तद्धितमासौ सवन्भाभिधानं भावप्रत्ययैरे” ति व्याहृतिविशेष नियमात् “स्वे-
दाभाते—” (पा० १-२-१७५) ति वरनं दादीश्वरशब्दाद्भावात्केन व्यभेश्वरस्य स्वामिन-
स्वेनसह सवन्भोऽर्थः प्रतीयते । सवन् प्रतियोगितृत्तिभर्मे ष्येति प्राक्को “यायविद आहुरनुभो
गितृत्तिभर्मे ष्येति नन्वा । नैयाकरणास्तु उभयमप्युरीकृत्य भुवते “स्वस्वामिभाव” इति ।
स्वस्वामिनोर्भाव इति द्वन्द्वान्ते द्वयमाणस्य भावपदस्य प्रत्ययभिसंज्ञात्प्रभावः (स्वर)
स्वामिभावः (स्वामित्व) चेति तदर्थः ॥

२ सूत्रे यस्मैति पठ्या निनिगमनाविरहेण निरूपितवभाषेयत्वं वार्थं । यन्निरूपितं
यन्निरूपितं वा ईश्वरत्वचनमैश्वर्यवचनम् । ईश्वरशब्दोऽन भावप्रधानः । संशयस्तेऽपि तत्रैव ।
तत्रैव वृत्तिरुद् “स्वस्वामिभावसर्वेन्द्राणि कर्मप्रवचनीयमङ्गं स्वामिनि ॥

३ “ओकारश्चायशब्दस्य दावेदौ नक्षत्रं पुरा । वण्डं भित्त्वा निनिर्वातौ तस्मात्ता

✓ उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति ॥ २ ॥

उच्चावचेष्वनेकप्रकारकेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः । ज्वलादिसा “ज्वलि-
तिपसन्तेभ्यो ण” (पा० ३-१-१४-) इति कर्तरि णः । षष्ठमे पुनस्त इत्याह—

अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः ॥ ३ ॥

उपमैवार्थं उपमार्थस्तस्मिन्नेवमुत्तराणि तत्स्वरूपमग्रे वक्ष्यति (तृ. सं. सूत्रे)
कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायवचन एतस्मिञ्छब्दे गतिकर्माण उत्तरे धातवः
(नि० ३-२-३) गत्यर्था इति गम्यते, तथा चार्थोपसंग्रहार्थः । पदमेव
पूरयितव्यमर्थो येषां ते पदपूरणाः । इति निधा ते अर्थभेदाद्भवन्ति अपिरेको
वाक्यालङ्कारे—

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति ॥ ४ ॥

तेषां सर्वेषां मध्ये एतएव चत्वारः “इव, न, चित्, नू” प्रायेणोपमार्थे
भवन्ति ॥ तत्र तावत्—

इवेति भाषायां चान्वध्यायं च ॥ ५ ॥

उपमार्थे भवतीति विपरिणतवचनमनुवर्तते अर्थवशात् । भाषायां लोके
अन्वध्यायं छन्देति च । उपगम्यातयागुणेर्मायत इत्युपमा । “आतथोपसर्ग—”
(पा० ३-३-१०६) इति कर्मण्यङ् । अत्रोदाहरणमाह—

अग्निरिवेन्द्र इवेति ॥ ६ ॥

अत्राद्या अग्निरिवेति त्रिष्टुप् तपसः पुत्रेण मन्थुना दृष्टौ श्येनादिषु निष्कैवल्ये
“इल्लिकाशुभा”—विलम्विमुक्तोक्तः माङ्गलिकी मङ्गलप्रयोजनकावित्यर्थः । वृद्धादिष्वनिबद्धस्यो-
च्चारणमात्रेण मङ्गल नत्वय मङ्गलार्थक एव । कोशेऽपि “मङ्गलानन्तरारम्भप्रशकार्थे-
ष्वथो अथे”त्युक्ती मङ्गलार्थो विषयविधयेव निर्दिष्टः । अर्धतरु आरम्भानन्तरारम्भमेव
विषिणोत्यमिति भावः ।

१. कस्मिंश्चिदेवार्थे यः प्रसिद्धो गुणस्तदन्यस्मिन्नप्रसिद्धस्तद्वृत्तेऽर्थे शब्दमात्रेण बहुप-
संयोग्य मीयते तद्वृत्तप्रकाशनं क्रियते सीपमा ॥

२. कश्चिच्छब्दस्येव भवति, कश्चिद्भाषावामेव, कश्चिच्चोभयवेति विभागेन प्रदर्श्यते ।
अधीयन्तेऽस्मिन्नित्यध्यायो वेदः । “अध्य-वाये”त्यादिना (४-३-१२२) धमन्तो
निपात्यते ॥ मन्त्राः सुखस्मिन्नधीयन्ते तस्मिन्नितीत्यन्वध्याय, निमित्तयर्थेऽव्ययीभावः चकार
एको वाक्यालङ्कारे ॥

३. तथाच मन्थुरेवास्या ऋषिरितीवं मान्यवी । ऋषयो मन्त्रदद्याते भवन्तीति वक्ष्यते
(ने० २-३-२) । यदा मन्थुरिन्द्रो देवता अस्या इति मान्यवी । अथ ऋक्, अग्नि-
रिव मन्थो त्विषितः सहस्र सेनानीर्नः सुहरे हूत एषि । इत्याव शत्रुन् विभजस्व वेद
ओजो विमानो विमृथो नुदस्व ॥ इति ॥ १ ॥ अस्या अर्थः हे मन्थो इन्द्र । अन्यो
वा चत्थन । हे सुहरे सहनशील । (एतस्मिन्प्रत्युपस्थिते शत्रूणामभिमवनकाले अस्मानिः)
हूतः आहूतः सन् नः अस्माकं सेनानीः सेनाप्रणेता एषि भव । (ततश्च) अग्निरिव
त्विषितः दीप्तः (तेजसा ज्वलितः) सहस्र अभिमव तानसञ्छवन् । किञ्च शत्रून् इत्याय

सस्यते (ऋ० सं० ८-३-१९-२) द्वितीया इन्द्र इवेति अनुष्टुप् । अनया च ध्रुव आन्तरिक्षो राजानमभिमिषेचेति वेनेयं दृष्टं (ऋ० सं० ८-८-३१-२) उदाहरणान्तरं (लौकिक) लोके विदितमेवेति नामिहितम् ॥ अभिरिव तीक्ष्ण । इन्द्रश्च विक्रांत । इत्यादि ॥

नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् ॥ ७ ॥

प्रतिद्ध । यथा घटो नास्ति पटो नास्तीति । नशब्दोऽप्रास्तित्व (सत्ता+विष-मानता) प्रतिषेधति ।

उभयमन्यध्यायम् ॥ ८ ॥

प्रतिषेधार्थीय उपमार्थीयश्चेत्युभयमन्यध्यायं छन्दसि प्रसिद्धम् । आद्योदाहरणम्—

“नेन्द्र देवममसते”ति ॥ ९ ॥ (ऋ० सं० ८-४-१-१)

इन्द्रं देवमाननो वीपयितार नामंसत नामन्यत आदिस्वरत्मयं ॥

अथ किलक्षण प्रतिषेधार्थीय किलक्षणोपमार्थीय इत्यावेदयितुमाद्यस्य लक्षणमाह—

प्रतिषेधार्थीय पुरस्तादुपचारस्तस्य यस्प्रतिषेधति ॥ १० ॥

इवा ‘नवोदगि (पा ७-१-४७) ति यगागम । (यत्तपामस-छन्दः) वेद धनम् (तत् त्वमादाय) विमनस्य प्रवच्छ । किञ्च ओजोमिशानोऽस्ताक बल कुर्वन् दृष्टं सप्ता भकारिण दान्त्रं विनुदस्य पातवेति ॥

१ अथ ऋक् । “इहैवेति मापच्योष्टा पवत इवाविचाधति । इन्द्र इवह भुवलिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ इति ॥ २ ॥ अस्या अर्थः । इ राजन्, इहासिन्नेव राज्ये एषि स्वामि त्वेन सर्वदा वर्तमानो भव माचातस्त्वमपच्योष्टा अपच्युतोभूमीपयम । पवतइव यथा पवतो नैश्चल्यनावतिष्ठत एवम् अविचाधति चलनरहितो भव । इन्द्रइव यथा स्वर्गे इन्द्र पवमिह लोके त्वं ध्रुव शाश्वतलिष्ठ स्थितो भव । राष्ट्रमु राष्ट्र चेह लोके धारय स्वस्वे कर्मण्यदस्यापवेति ॥

२ अथमर्थो दुर्गोक्तिमनुसृत्य व्याख्यात सायणभाष्ये त्वन्यथा व्याख्यानमस । तत्र तावदियमृक् ॥ ‘ वि हि सोतोरेच्छत नेन्द्र देवममसत । यत्रामरदृषावपिर्यं पुष्टेयु मासखा विश्वसादिन्द्र उत्तर ’ ॥ १ ॥ इति । इयमिन्द्रवाग्वित्री द्रोऽस्या अपि ॥ इन्द्रो वदति । सोतो सोमाभिषेकं कर्तुं व्यवभुव वाग्प्रति मया विसृज्य अनुज्ञाता स्तोतारो वृषाकपेर्वष्टार । इति पूरण । तत्र देव घोतमानमिन्द्र मां नामसत । मया प्रेरिता स-तोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः किन्तु मम पुत्र वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः । तत्र वेधु पुष्टपु सोमेन प्रवृष्टे वाग्नेषु कर्ष्यं स्वामी वृषाकपिर्मम पुत्रो नास्ति नम ताक्षित तन् अमदत् सोमपानेन दृष्टोऽभूत् । यद्यप्येव तथापीन्द्रोऽह विश्वसात्सवसाज्जगत् उत्तर उत्त-श्चर इति ॥

यो हि प्रतिषेधार्थो भवति तस्य पुरस्तात्प्रथममुपचारः प्रयोगो भवति कस्मात् यत्प्रतिषेधति तस्मादित्यर्थः ॥ द्वितीयोदाहरणमाह—

“दुर्मदासोनसुराया”मिति ॥ ११ ॥ (ऋ० सं० ५-७-१९-१)

“हृत्सु पीतासो युध्यन्ते” इत्यादिरस्य । “ऊधर्नं नम्रा जरन्ते” इत्यन्तः ॥ काण्वोमेधातिथिराक्षिरसश्च प्रियमेध ऐन्द्रं सूक्तं ददृशाते । तत्रैषा गायत्री । अनु-
क्तविनियोगत्वाद्वाचःस्तोमे विनियुज्यते । अस्वार्थः । सोमा इत्यर्थवशात्कर्तृपदमा-
क्षिप्यते ।

ते पीतासः पीताः सन्तः “आञ्जसेरमुक्” (पा० ७-१-५०) इत्यमुगागमः । हृत्सु हृदयेषु (अवस्थिताः सन्तो) युध्यन्ते संप्रहारमिव कुर्वन्ति । युध संप्रहारे (दि० आ०) तद् । तत्पानवशेन सोमपायिनोऽहमहमिकया (अहं विशिष्ट १ इत्येवं) स्पर्धमाना भवन्ति । क इव सुरायां (पीतायां) दुर्मदासो न कुत्सितमदा इव । अत्रापि पूर्ववदमुगागमः । किञ्च । (आत्मलाभपरितुष्टाः सन्तस्त्वमेव यजमानं) जरन्ते स्तुवन्ति । कथम् । नम्राः (भूला त्रियं संप्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्रायाः) ऊधर्नं ऊध इव रात्रिं यथा ॥ सायणस्तु हे इन्द्र, त्वया पीताः सोमास्त्वां मादयितुं हृत्सु त्वदीयेषु युध्यन्ते परस्परं संप्रहारे कुर्वन्ते । अत्र दृष्टान्तः “दुर्म० याम्” सुरायां पीतायां जायमाना दुष्टमदा यथा पातारं मादयन्ति तद्वत् । अपि च नम्राः स्तोतारस्ते च ऊधर्नं पयसा पूर्णं गवादेरूध इव सोमपूर्णं स्तं जरन्ते स्तुवन्तीत्येवं व्याख्यत ॥

द्वितीयस्य लक्षणमाह—

उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते ॥ १२ ॥ १ ॥

येनार्थेन उपमेयमर्थमुपमिमीते स उपमार्थीयस्तस्य । उपरिष्टादुपरि ।
सोयं पूर्ववद्वृत्तम् ॥ १ ॥

चिदित्येपोऽनेककर्मा ॥ १ ॥

कर्मस्योऽर्थपर्यायवचनः । अनेकार्थोऽपि सन्नुपमार्थीयसंयोगादत्रोदाहृतः ।
कथमनेकार्थं ? इति तमेवार्थविशेषमुदाहरणद्वारा दर्शयति—

आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् ॥ २ ॥

आचार्य एवं ब्रूयात्तोऽन्य एवं वक्ष्यति । उदाहरणप्रसक्तमाचार्यपदं निर्वेक्षि—

आचार्य आचारं ब्राह्मयति-आचिनोत्यर्थान् आचिनोति बुद्धि-
मिति वा ॥ ३ ॥

१. तथाचाह भगवान्दुर्गः । येषामपि विनियोगः ऋचिदन्वयः नास्ति तेऽपि वाचः-
स्तोमे विनियुज्यन्ते ॥ इति ।

२. तथाच मनुः । “उपनीय तु यः शिष्य वेदमध्यापयेद्गुरुः । सकृत्वं सरहस्यं च
तमाचार्यं प्रचक्षते” इति । अन्यत्रापि । “आप्तायनस्त्वविश्वानाचराचरसमानतः ।
यमारियोगसिद्धत्वादाचार्य इति कथ्यते,” इत्येवं लक्षणश्रुतिो मन्त्रप्रख्यापकोऽप्याचार्यः ।
तदि नानां बुद्धिमाचिनोत्यनुह्यैकत्र एवायतीति आचार्य इत्युच्यते ॥

आहपूर्वाचरतेरन्तर्भावितव्यर्थाद्वाहुलकात्कर्तरि “रुदलोर्ष्यदि- (पा० ३-१-१२४)”ति ष्यन् । उपधावृद्धिरप्यल्पे । कल्पान्तरे त्वोणादिको ष्यद्वृद्धिर्भातो-
न्यस्यालमुगागमश्चेति साधनप्रक्रियोह्यहा ॥

वधिविदित्युपमार्थे ॥ ४ ॥

अत्रौदन इति वाक्यशेषः । दवितुल्यस्वरूप इत्यर्थः ॥

कुल्मापाँश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते ॥ ५ ॥

अवकुत्सिते वृष्टं कुत्सिते । कुल्मापानपि तावदाहरेति किं वाऽन्यदाहरि-
ष्यति ॥ कुल्मापपदं निर्वचीति—

कुल्मापाः कुलेषु सीदन्ति ॥ ६ ॥

कुलेषु सजातीयान्नसङ्घेषु सीदन्ति अथ भवन्ति । पृषोदरादिना- (पा० ६-१-१११) त्साधुरयम् ॥

नु इत्येषोऽनेककर्मा ॥ ७ ॥

अनेककर्मा अनेकार्थः । तद्यथा—

इदं नु करिष्यतीति हेत्यपदेशे ॥ ८ ॥

हेत्यपदेशे हेतुव्यवहारे ॥ हेतुद्विविधः कारको ज्ञापकश्च तन्मान्योऽत्र, यत
इदं करिष्यतीत्यर्थः ॥

कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे ॥ ९ ॥

अनुपृष्टे-कथं करिष्यतीति प्रश्नं करिष्यतीत्युक्ते यत्पुनरनुपृच्छति तत्र । अत्रै-
वोदाहरणान्तरमाह—

न न्येतद्वर्षादीदिति च ॥ १० ॥

अथ नु एतन्मार्षात् ? (लघुक्तवानसि अयमेतत्कृतवानस्यादिति ?)

अथाप्युपमार्थे भवति ॥ ११ ॥ २ ॥

तद्यथा- (उत्तरेण) ॥ २ ॥

“वृक्षस्य नु ते पुरहूत वयाः” ॥ १ ॥ (ऋ० उ० ४-६-१७-१)—

१. कोलन्ति इति कुलानि “कुलसस्त्वाने वन्धुपुत्रे”ति मौवादितात्कुल्धातोर्मूलधिनृना-
स्वात्क । तेषु सजातीयान्नसङ्घेषु मण्य-ने हता भवन्ती (तिज्वलादित्वाण्य) (पा० ३।१।१४०)—
स्वर्धनो निवर्त्ति सीदन्तीति । अर्धस्विच्चाऽऽ यवचणकादयः कुल्मापाः । तथाचोक्तम् “अध-
मित्राश्च गोधूमा अन्ये च चणकादयः । कुल्मापा इति वक्ष्यत” इति । “सहि कुल्मापा
न्यादन्त मिश्रत” इति निन्दार्थनादञ्जतिरपि । अतः कुल्मापा निःकृलमा अत्रेण प्रोच्यन्ते ॥

२. तथाचाभिर “नु पृच्छया विकल्पे चै”-ति । पृच्छा-पृष्ट प्रश्न इत्यनयो-तरम् ॥

३ “ननोर्विभाषे”- (पा ३-२-१२१) नि वा नुह । नाथ ननुशब्दश्चा सति
“ननौ पृष्टपलिवचन” (पा. ३-२-२०) इति छदेव स्यात् ।

“व्यू ३ तयो रुरुहुरिन्द्रपूर्वी” । इत्यर्धर्चं त्रिष्टुभ । अनेन हि भारद्वाजो बार्ह-
स्पत्य इन्द्रं तुष्टाव । तेनेयं दृष्टा । हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्रं ते त्वदीया पूर्वी
पूर्वकालेभवाः पूर्वं कृता वा ऊतयोऽवनानि रक्षा “अव रक्षणे” (भा० प०)
अवते किनि “ज्वरत्वरं”-(पा० ६-४-२०)ल्युपधावकारयोल्हद् । विरुहद् ।
विशेषेण रोहन्तिस्म । तत्र दृष्टान्तः “वृक्ष० या” अस्यार्थमाह—

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः ॥ २ ॥

यथा वृक्षस्य शाखा विरोहन्ति तद्वत् ॥

धयाः शाखाः ॥ ३ ॥

इति पर्यायवचन । निगमप्रसक्तययाशब्द निर्वक्ति—

घेतेर्घातायना भवन्ति ॥ ४ ॥

वेते धीगतावित्यादादिकाद्वीधातो कर्तरि “नन्दिप्रहिपचादिभ्य” (पा० ३-१-
१३४) इत्यप्रत्ययः । विद्यन्ति चलन्तीति धया । वातेन हि ता समन्ततोऽयन्त
इति घातायना । अयतेर्नन्त्यादित्वाभ्यु (पा० ३।१।१३४) ॥ पर्यायप्रसक्त
शाखाशब्द निर्वक्ति—

शाखा खशयाः ॥ ५ ॥

खे आकाशे शेरत इति खशया । “पृथोदरादित्वा”-(पा ६-३-१९१)त्साधु ।
प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

शक्तोत्तेर्षा ॥ ६ ॥

आंगादिको ण कर्तरि । कस्य ख ॥ इति व्याख्याता उपमार्थीया ॥

अथ प्रतिज्ञाप्रसक्तानर्थापसमग्रहार्यनाह—

यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्वीद्देशिकमिव
विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहः ॥ ७ ॥

यस्याश्रूयमाणस्यैव निपातस्यागमाद्व्याहारा-(त् सरूपविरूपकरोपा-)-दर्थतो
वा पृथक्त्वमह पृथक्त्वमेव विज्ञायते । तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्ता देवदत्तश्च यज्ञ

१. पुरुहूतोऽयं बहुनामसु निघण्टौ (३ अ० १ खण्ड०) पठितः । लोकजिपि “पुरुहू
पुह भूयिष्ठ रफार भूयश्च भूरिचे” त्वमर ॥

२ पूर्वस्मिन्काले भवा पूर्वी “भव छन्दसी”-(पा ४-४-११०) ति यत् । यद्वा
“पूर्वं कृतमिनशी चे”-(पा ४-४-१३३) ति य । पिप्पल्यादराकृतिगणवाङ्मा
“यस्येति चे”-(पा ६-४-१४८) त्वहोपे “हलस्तद्धितस्ये”-(पा ६-४-१५०) ति
यलोप । दीर्घान्जलि च वाच्छदमी-(पा ६-१-१०६) पूर्वमवर्णदीर्घ ॥

३. अनेन पृथक्त्वमिति “कर्तृकरणे कृता बहुन्मि”-(पा २-१-३२)ति बाहुन्कारम्
मास । आयादिवाग्भावविभक्तिस्तति ॥ अस्योदाहरण व्याख्यानोऽपवेत्यादिनात्रैव
दृष्टव्यम् ॥

दत्तधेति गम्यते । द्वावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ श्रूयते ननु तयोरोद्देशिकंमुशकृत-
मिव (पृथक्त्व) यथा-गाम् अथ पुरुष पशुमिति प्रत्येकमुद्दिश्यमानानां, कुत
विग्रहेण पृथक्त्वात् द्वयोर्वह्ना वाऽर्थां विविच्य (विभिन्न नानाकृता वा)
ग्रहणं ज्ञान विग्रहत्वेन पृथक्त्वात्पृथग्भावत्वात् । इत्यत्र यस्मात्तत्तद्वाच्यौ बहून्वा
गृहीत्वा एकस्मिन्समसनकर्मणि उपसगृह्णात्युपसमावेष्टयति तस्मादयं कर्मोपसग्रहं
इत्युच्यते । गृह्णतेऽत्र पचाद्यजन्तस्य कर्मशब्देन “सप्तमीति” (पा० २।१।४०)
योगविभागाच्छाण्डोग्यदेराकृतिगणत्वाद्वा समासः । अथवा बृहस्पतिश्चेत्युक्ते प्रजा
पतिरनुक्तोऽपि द्वितीयो गम्यते प्रजापतिरपीति ॥

कतम पुनरसावित्यपेक्षायामाह—

येति समुच्चयार्थं उमाभ्यां संप्रयुज्यते ॥ ८ ॥

च इत्ययमेव कदाचित्समुच्चयार्थं सन् उमाभ्यामर्थाभ्या विगृहीताभ्यामेव स-
मुक्तं प्रयुज्यते । तद्यथा—

“अहं च त्वं च बृत्रहन्” इति ॥ ९ ॥ (ऋ० स० ६-४-२१-११)

एतस्मिन्नेवार्थं “देवेभ्यश्च पितृभ्य ए” स्यांकारः ॥ १० ॥

अथाकार एतस्मिन्नेव समुच्चयार्थं वर्तते । तद्यथा-देवेभ्यश्च पितृभ्यर्था-
इति । (ऋ० स० ७-६-२२-११)

१ देवदत्तयज्ञदत्तविति समासे ।

२ उद्देशो नास्ति बहूनीर्तनम् । तेन कृतमित्यर्थे ठनविहितोऽपि उद्दिश्यतेऽस्मिन्निति उ-
द्देश इत्यधिकरणसंभनस्योद्देशाभ्यस्य कालवचनत्वाभिधाना “त्वात्वाद्गृह्ण” (पा ४-१-११)
इति भवाये यद्वा कालादित्यधिकृत्य “तेन निर्वृत्त”-(पा १-१-७९) मिति ठन् । निर्वृत्त
इत संपादितमित्यनभान्तरम् ॥

३ “अहं च त्वं च बृत्रहन्समुच्चयार्थं सतिभ्य आ । अराती वाचिदग्निवोऽनु नौ नृ-
मसते भद्रा इन्द्रस्य रातव ” ॥ १ ॥ पौरपुत्र प्रगाभोऽनया देव्या पद्मचा इन्द्रस्य सख्या
यास्तत्रजीव । इन्द्रहन् इन्द्र, अहं च त्वं च समुच्चयार्थं सगती भवाव । विषयवधि
इत्युच्यते । सतिभ्य आ आग्रात । सतिशब्दोऽयं “सतिस्तन्ध्यपने”-त्वमरेण शुर्वादे अग्नि
दधे प्रायन्या निषेजनरूपायामभ्येष्टनायामुक्तोऽपीह (वेदे) दाने प्रयुज्यते । तपसा
वाचोऽत्र स सनिदानमस्तेति वाचसतिरिति ॥ दानेन च तत्पूर्विका प्राप्तिर्लक्ष्यते । यावता
वालन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । हे अदिव ब्रह्मविद् हे सूर, नौ सप्ततपोश्चाव
योर्दाने अरातीनां चित् अदानशीलोऽपि जन (दानशीलतामुपेत) अनुमस्यते अनुगतिं
हरित्यत्येव, भद्रा भन्दनीया सुखप्रदा वत्याणप्रदा वा इन्द्रस्य रातव दानानि ‘इति
मयमान’ इति शेषः । “अदि वत्याणे सुमे च ” (स्वा० आ०) तस्मादौपादिरो
रर मलोपश्च ॥

४ “योऽग्निं कल्पवाहनं पितृभ्यः सुहृतावृष । प्रेडु हव्यानि कोनति देवेभ्यश्च पितृ
भ्यआ” ॥ १ ॥ अनुष्टुप् । आप्री । पितृव्ये निर्विपुक्ता । योऽग्निं नव्यस्य दिव्यस्य हविषो

वेति विचारणार्थं ॥ ११ ॥

वेत्ययं विचारणार्थं वर्तते । तद्यथा—

“हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानी हवे हवा”—इति ॥ १२ ॥

(ऋ० सं० ८-६-२७-३)

ऐन्द्रो लवस्तस्यैवमार्पम् गायत्री । “कुवित्तोमस्यापामिती” तस्यास्तृतीयः पादः । अर्थश्च । हेन्तेति ह्वे । “हन्त ह्वेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविपादयो” रित्यमरः । इदानीमेवाहमिमां पृथिवीमिह वा अन्तरिक्षलोके इह वा सुलोके । अथवा इह दक्षिणे स्कन्धे इह वा सव्ये स्कन्धे निदधानि अवस्थापयानि इति हस्तेन निर्दिशति । दधातेल्लंघि उत्तमपुंरूपेकवचने मेनिः । अत्र हेतुं वदति—कुविदित्यादि । इतिशब्दो हेतौ । यस्मात् कुबिह्वुवारं सोमस्य सोममर्पा पीतवानसि । अस्य मे सोमपानस्यानु रूपमेव धीर्यमस्तीत्यभिप्रायः । अत्र “क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमि—(वा०)”ति सोमस्य संप्रदानसंज्ञायां “चतुर्थ्यर्थं बहुलं छन्दसी”—(पा० २-३-६२)ति पठ्यते । अपामिति “वा पाने” छदि “गातिस्थे”—(पा० २-४-७७)ति सिचो लृक् ॥

अथापि समुच्चयार्थं भवति ॥ १३ ॥

वेतीत्यनुवर्तते । उदाहरणम्—

“वायुर्वा त्वामनुर्वा त्वा”—इति ॥ १४ ॥ (य० सं० १-७) ॥ ३ ॥

अनुष्टुबेवा वाजपेये अश्वमोजने विनियुक्ता । “गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमधुञ्जैस्तेऽसिञ्जवमादधुः” ॥ इत्यस्याः शेषः । हे अश्व । वायुश्च त्वा त्वा—मनुश्च त्वा—त्वा गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति त्वामसिञ्जथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एवं च पूर्वमप्यश्वं युक्तवन्तो देवानामृषीणां च त एव च तसिञ्जवमादधुः आहितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि चाग्ने । तमिममश्वं त एव युञ्जन्तु जवं चास्मिन्मादधत्विति भगवान्दुर्गो व्याख्यातवानिमाम् ॥ ३ ॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण संप्रयुज्येते ॥ १ ॥

अह इति ह इति च द्वावप्येते विनिग्रहार्थीयौ । विनिग्रहो नाम विभागेना-

बोद्धा प्रापकः । यस्यायमधिकारः कथ्यानि बोढव्यानीति स (इहाम्नाकं पितृवशे होतृत्वेन श्वितः) ऋतावृषः । ऋतस्य सत्यस्य वज्रस्य वा वृषः वधेयिनृत् पितृव्यक्षय पूजयतु । यवे-
रुटि तिपि जडागमः । “लेटोडडाटा”—(पा० ३-४-९४) इति । किंच इव्यानि प्रवोचति प्रबधीतु (एतान्यस्तत्प्रदत्तानि) इह पादपूर्वौ ॥ केम्भः ? देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति मन्त्रार्थः ।

१. सायणस्तु हन्तेति समावनयामनुज्ञाया वा संभावनयाम्बेतदनुजानामि वा । किंतु अहमिममित्येवं व्याचक्ष्यौ ॥

२. माध्यन्दिन्ये तु । “वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमधु-
ञ्जंस्ते असिञ्जवमादधुः” ॥ ७ ॥ इत्युष्णिक्पञ्चमेऽद्वैतवत्या ॥ तदर्थश्च—वातो वायुश्च मन
इन्द्रियं च सप्तविंशतिर्नञ्जनाणि गन्धर्वा गोभूमैर्धर्तारः । ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमनुज्ञयथे
योगिनवन्तः तेन वातादयोऽसिञ्जथे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः । इति ॥

वस्थितयोर्देवदत्तयज्ञदत्तयोरेकस्मिन्देवदत्तेऽभिमतस्वगोपायनस्य नियमेन ग्रहणं तदर्थं विनिग्रहार्थं । विनिग्रहार्थं एव विनिग्रहार्थीयः । स्वार्थं च इति दुर्गं । तयोः पुनरेतत्प्रयोगस्वाभाव्यः यज्ञयोरर्थयोर्युगैपत्प्रकृतयोर्मध्ये पूर्वोक्तं पूर्ववाक्यगतं-
नार्थेन सं-स्युक्ता प्रयुज्येते ।

तद्यथा—

अयमहेदं करोत्वयमिदम् ॥ २ ॥

अयमहेदं देवदत्तो वा पाययतु । अयं यज्ञदत्तो मुद्रामिति ॥ अथ-हकार-
सोदाहरणम्—

इदं ह करिष्यति, इदं न करिष्यतीति ॥ ३ ॥

यज्ञदत्त इदं ह इदमेव करिष्यति सामग्रीसंबन्धनम् । इदं न करिष्यति
ओदनं न पक्ष्यतीति ॥

अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण ॥ ४ ॥

एतस्मिन् विनिग्रहार्थं एव भवति । स पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतोऽर्थेन
सम्प्रयुज्यत इति पूर्वतनवाक्यात्परिणतवचनमनुवर्तते । अर्थं प्राग्वत् । तद्यथा—

मृषेमे यदन्ति सत्यमु ते यदन्ति । इति ॥ ५ ॥

इमे वृषला मृषा मिथ्या यदन्ति । ते ब्राह्मणा सत्यमु सत्यमेव यदन्ति ॥
इति ॥

अथापि पदपूरण ॥ ६ ॥

अथाप्युकार पदपूरणः । पद चरणमेव पूरयितव्यमस्येति पदपूरणः । “पूरी
आप्यायने (शु० १०) नन्यादित्यात् (पा० ३-१-१२४) लु ।

इदमुत्तरेण ॥ ७ ॥

१ न अर्थो मन्वेति बहुव्रीहिरन ।

२ युगपदित्येवकालादव्ययम् ॥

३ अयं देवदत्त एव वा पाययतित्यर्थः ॥

४ “इदमु सत्यरुहम पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो बहुनायदस्ताम् । नूनं दिवो दुहितरो विभाती-
र्गात्रं कृणवन्नुपसो जनाय ॥ १ ॥ ” अस्या अर्थः । इदमु पुरतो दृश्यमानमिदम् । (अकार-
पदपूरणः) लक्ष्मि अस्याभि स्तुत्यं सवप्रसिद्धं ज्योतिस्तत्र पुरुषममत्यन्तप्रभूतम् । कुतो
यतो बहुनायदं ज्ञानवत् । बहुनायदं प्रज्ञानामसु निष्पत्तौ (३-९) निर्दिष्टः । ततो
मनुषि “मतो बहुषोऽनजिरादीनामि” — (पा ६-१-११९) इति दीपः । तमस्तमोऽभिभूय
‘ लक्ष्मिणे कर्मणीति ’ (वा०) पञ्चमी । पुरस्तात्प्राच्या दिशि जन्माय उदतिष्ठत् । एव
सति नूनं निश्चयनैता उपसो दिवोऽतमिष्यदेवताया आदित्यस्य दुहितरो विभातीविशेषेण
भानं कुवती “दीर्घोऽग्नि-वाह्यदमी” — (पा ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीपः । जनाय
जनानां “चतुर्दशे बहुल छन्दसी” — (पा २-३-६२) इति वृद्धप्रहणात्पठ्यते चतुर्वी ।

द्वे अपीमे ऋचौ क्रमेण (ऋ० स० ३-८-१-१) । (१-५-२-६) पठ्येते ।
त्रिष्टुभी । अनयोराथया वामदेवो गौतम उपस जुष्टाव । अन्यथा तु गौतमो
नोपाधेन्द्रमस्तीत् ॥

हीत्येषोऽनेककर्मा ॥ ८ ॥

अनेककर्मा अनेकार्थे । तद्यथा—

इदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे ॥ ९ ॥

हेतो कारकस्य शापकस्य वा अपदेशो व्यवहारस्तस्मिन् । हि यत् इदं करिष्यति
अत इति वाक्यार्थं । तथा चामरोऽपि “हि हेतावयधारणे” इति ।

कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे ॥ १० ॥

अनुपृष्ट व्याख्यातपूर्वम् (पृ० २७ पं० १८) ॥

कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायाम् ॥ ११ ॥

अभर्पादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्रायः परिवादो वाऽत्रासूया ॥ कथमयमकृतप्र-
यत्नः व्याकरिष्यति नास्य सामर्थ्यमित्यभिप्रायः ॥

गान्धु गमनम् । “गाश् गृती” (श्वा० अ०) “कमि मनि जनि गा भा यादिव्यश्च”
(उ० १-७०) इति भावः तुम् । (गमनादिव्यापारसामर्थ्यं) कृण्वन्नकुवन् । इत्येकस्या
स्वादेशार्थे बहुवचनम् ॥

५. “तदु प्रयक्षतममस्य कमदश्मस्य चारुतममस्ति दस । उपहरे वदु पर अपिन्वन्म
ध्वनसो नथ रक्षनम् ॥ ११ ॥” अस्या अर्थः । दश्मस्य दर्शनीयस्यासेन्द्रस्य तत्कर्म (उ पाद
पूरण) प्रयक्षतम प्रकर्षेण पूज्यतमम् । “यक्ष पूनाया” (श्वा० प०) कमणि घञ् “हलश्च”—
(३-३-१२२) नि । यक्षणे पूज्यते इति यक्ष पूज्योऽस्तिशयेन यक्षो यक्षतमस्ततः प्रादि
समासः । “दक्षि दशन-दशनयो ” (जु० आ०) दस्यत वर्तव्यतया दृश्यत इति दस-
वर्तव्य कम (निघ० २-१) चारुतममस्तिशयन शोभनमस्ति । किन्तु । यद्यपिन्द्र उपाहरे
उपहर्तव्ये (यत्तव्य) पृथिव्या सुखि बनि समीपदेशे । “रहोऽन्तिनमुपहरे” इत्यमरः ।
उपरा दिश (नि० १-६) अपिन्वत् । “विबि सेवने” (श्वा० प०) लृट् । यद्वा उपरा
उत्ता मेघपूरिता वेति दुर्ग । मधु मधुरम् अण बल बाहु ता सन्धर्गसो मधुरोदकाश्चतस्रो
नध प्रधानभूता मद्गादिनदी अपिन्वत् अघातवत् अक्षारवत् वर्षदारेण च यक्षादि प्राक्
तयदिति दुर्ग । तदतत्कर्मान्येन कतुमशक्यत्वात्पूज्यतममिति ॥

१. अयत्र तु गुणेष्वपि दोषारोपोऽयत्ना । तत्राचामरः । “अयत्ना तु दोषारोपो गुणेष्व-

१ गुणगत बहुत्व तस्यामारोप्य बहुवचनम् । अतएव एकस्मिन्नपि गुरव समागता
इत्यादयः प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ॥

२ यद्वा उपहर्तन्ति गच्छन्तस्मिन्नत्र इत्युपहरो भूतदेशः “पुत्ति संशाया घ प्रायेणे”-
(पा० ३।३।१२८) लधिकरणे घ गुणः । दुर्गस्तु-उपहानमस्ति यस्मिन्देशोऽवसिता
सदाया स उपहरो देशः ॥ अनैरनाकीर्णो वा यस्मिन्नेकाकीर्णो व्याचरत्यो ॥

किलेति विद्याप्रकर्षे ॥ १२ ॥

विद्याया विज्ञानस्य प्रकर्षे अतिशये । अन्यतो विद्यामुपश्रुत्यातिशयेनावधार्य
अन्यस्यै वसंविदानष्ट एव किलैतदाद्यौद्युदमित्येषम् । अत्र प्रवक्तुर्विज्ञानातिशयो
गम्यते ॥

अथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे ॥ १३ ॥

किलेतीति सवध्यते । संयुक्तं प्रयुज्यते संप्रयुज्यते । अन्यस्मात्कचिदर्थं नाय
मेवमित्येवमुपश्रुत्या तमेवार्थमन्यमनुपृच्छति अथेतरमग्रदृष्टपूर्वस्य—

नकिलेवं ननु किलैवम् ॥ १३ ॥ इति ॥

मेति प्रतिषेधे ॥ १४ ॥

मैत्रय प्रतिषेधेऽर्थे वर्तते । तद्यथा—

माकार्योर्माहर्षोरिति च ॥ १५ ॥

अत्र “न माहयोग” (पा० ६-४-७४) इत्यङ्गभावः । विध्वयं (आहाया)
छद् । “माहि लद्” (पा० ३-३-१७५) इति हि सर्वलकारापवादः ॥

खल्विति च ॥ १६ ॥

प्रतिषेधार्थं एव । तद्यथा—

खलुष्टया खलुष्टतम् ॥ १७ ॥

खलुष्टया-अकृता-न कर्तव्यमिति वार्थः । खलुष्टतं-न कृतमित्यर्थः ।

अथापि पदपूरण ॥ १८ ॥

अथापिखल्वित्यत्र पदपूरणे वर्तते । तद्यथा—

एवं खलु तद्वभूव इति ॥ १९ ॥

षेदे, लोकेऽपि ‘निर्धारितेऽथ लेखनेन खलुवला खलु वाचिकमिति’ । लेखनेन
लेखितव्येन पत्रेणार्थे निर्धारिते निर्धार्य बोधिते वाचिके संदेशवाचसुकला खलु, न
वक्तव्यमित्यर्थः । अत्रैकं खलुशब्दं प्रतिषेधार्थोऽपरं पदपूरणं ॥

शब्दवदिति विचिकित्सार्थो भाषायाम् ॥ २० ॥

विचिकित्सानाम विवेकपूर्वकं प्रभस्तात्पूर्वकमवधारणं वाऽऽत्मप्रभं इति चेत्तत् ।
विपूर्वकात् “वित्त निवासे” (म्वा० प०) “गुप्तिचिह्नं सति”-(पा ३-१-५)ति सन्तु
सच “किमेवार्थाधिपतीवारे निग्रहेऽपनयने नाशने सख्ये चे’ति (वा०) संशयेऽर्थे
पीति ॥ परिवादो विद्यमानदोषकथनम् । अविद्यमानदोषकथनं तु निन्देति निन्दापरीवादयोर्भेदो
“गुरोर्वैत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । वर्णो तत्र पिधातव्यौ गतव्य वा ततोऽदत्त’ इति
वदता मनुना दाशेच । परीनाद शनि उपसगस्य घनीनि (पा ६-३-१२३) ना दीर्य ॥

१. यथाहुर्नाट्यपरीपकारा — “शेवपाद पर केचित्सुतिद्वन्तमथापरे । परेवापर
वानयैकस्वरूप पदमूचिरे” इति ॥

२. तथाच मदिनी— “शब्दस्याशब्दप्रत्यये च भ्रमे । पुरावत्ये सदार्थे च पुनरर्थे च
दृश्यते” इति ॥

भवति । सप्तन्तात् “अप्रत्ययादि”—(पा. ३-३-१०२) तिस्रियामप्रत्ययटाप् ॥ तथा-
चामरोऽपि “विचिकित्सा तु संशय” इति । विचिकित्साऽर्थो यस्य स विचिकित्सार्थः
स एव विचिकित्सार्थीयः । स्वार्थे छः (पा. ४-२-१३८) । स भाषायां लोके
भवति । छन्दसि पुनरन्येष्वप्यर्थेषु भवतीत्याह—(इयमत्रास्यार्थवशास्थितिर्देशी
द्रष्टव्या यदस्य शब्दश्चब्दस्य) एवंशब्दस्य पुरस्तात्प्रयोगो भवत्युपरिष्ठाद्वा तद्यथा—)

शश्वदेवमित्यनुपृष्टे । एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टे ॥ २१ ॥

‘अर्थं वर्तत’ इति वान्यशेषः । अस्वयं पृष्टे स्वयमात्मनाऽपृष्टे ॥

नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् ॥ २२ ॥

साधम्—

उभयमन्वध्यायम् ॥ २३ ॥

अन्वध्यायं छन्दसि पुनरयमुभयमाह । उभयार्थ इति यावत् । तमेवार्थद्वय-
माह—

विचिकित्सार्थीयश्च पादपूरणश्च ॥ २४ ॥ इति ।

अनोदाहरणमुत्तरखण्डसूत्रेण तृतीयपादादिगतेन निर्विबधुर्निदानं तस्य ताव-
दाह—

अगस्त्य इन्द्राय हविर्निर्दप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार
स इन्द्र एत्य परिदेवयांचके ॥ २५ ॥ ४ ॥

इति० या० मु० प्र० नि० शा० प्र० ध्या० द्वि० पादः ॥ १ ॥ २ ॥

अगः कुम्भस्तत्र स्थानः संहत इत्यगस्त्यः कुम्भसंभवो मुनिः । “अगस्त्यः
कुम्भसंभव” इत्यमरः । स इन्द्रायेन्द्रदेवतायै हविर्हवनीयं घृतादि निरुप्य समुद्यम्य
मरुद्भ्यस्तन्नामिकाभ्यो देवताभ्यः संप्रदित्सां संप्रदातुमिच्छा चकार कृतवान् स इन्द्र
एत्यागल्य परिदेवयांचके मनुपूर्वकं विलीपं कृतवान् ॥ ४ ॥ ४ ॥ इति श्रीमद्या-
स्कमुनिप्रणीतनि० लघुविकृतौ नै० काण्डे प्र० द्वि० पादः ॥ २ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

“न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं विनश्यति” ॥ १ ॥ (ऋ०
सु० २-४-१०-१)

परिदेवनप्रकारं प्रतिपादयन्नुक्तश्रुतिमर्थतो व्याचष्टे—

न नूनमस्त्यद्यतनम् । नो एव श्वस्तनम् ॥ २ ॥

इन्द्रो वदति विचार्यभेतन्ममैतत्तावत् यदद्यतनं हविर्मम नास्तीति । प्रतिषेधे सति

१. निदानं त्वादिकारणम् । तस्य—उदाहरिष्यमाणमत्रस्य । तावदादौ ॥ अयमर्थः ।
निदानवशा मत्राणां निदानमेव पूर्वं वक्तव्यम् । तेनोच्यमानोऽर्थोऽनिरा प्रकाशते । ततः
पदानि । ततोऽर्थः । ततः प्रत्येकं निग्रहेण निर्वचनमेव हि व्याख्याक्रमोऽत्र शास्य इति ॥

२. परिदेवनं नाम मनुपूर्वको विनायः । तथाचामरः “दिलापः परिदेवनमिति” ॥

प्रतिषेधेनावश्यभाव्यमित्यतस्तदशब्दोऽध्याहृत आचार्येण । उत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनात् । अद्यापि स्यात् श्वस्तन भविष्यतीति २ नो श्व शब्दोऽवधारणार्थं (न उ श्व) श्व शब्दो वृत्तिविषये श्वोभवं श्वस्तनमाह । “अमानोना प्रतिषेध” इति स्मृतेर्नशब्दोऽत्र नोशब्देन व्याख्यात पर्यायवचनत्वात्तथाचायमर्थो नोएव श्वस्तनं श्वस्तनमपि नैवास्तीति । अत्र हेतुं चतुर्थपादेनाह—उतेति । उत, अपि, अथे, तिशब्दा वेदे समानार्थी । (मया भवेदमिति) आधीतमाध्यातममिषेत यद्वाऽधीतमस्म-
दर्थं निरूपितं यद्यमुद्बुध वा विनश्यति अन्यसत्करणेनादर्शनमुपैति । तर्हि श्वस्तन-
मस्माक भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थं । (पादद्वयार्थं मूल एव वक्ष्यति) ॥

अथैकपदनिवृत्तम् ।—

अद्यास्मिन्द्यपि ॥ द्युरित्यहोनामधेयम् । द्योतत इति सतः ॥ ३ ॥

द्योतते रविकिरणसम्बन्धादित्यर्थे “द्युत् दीप्तौ” (आ० आ०) अस्मा “द्रुमेहो”-
(उ० २-१४) इति बाहुलकारकतरे डोप्रत्यय । डित्वाटिरोप । सचायं कर्तरि विहित
इत्याह—सत इति । पतृकारकस्येत्यर्थं । अत्रास्ते द्योतते पञ्चैकवचने “द्रुसो-”
(पा १-४-१११) रित्वाटिरोपे सतशब्द- तिभ्यति । इत्थं च द्योशब्दो दिनपर्याय-
वचनो यस्य सप्तम्येकवचने द्यवीत्युक्तमथस्तात् । अस्मिन्द्यपि (अहि) इत्यर्थे
“सय पशुपराती”- (५-३-२२) इत्यादिना अद्यशब्दो निपातित । द्युरित्यहो
नामधेयमिति तु द्योशब्दपर्यायविवक्षयामिहितम् । “द्यु अभिगमने” (अ० ५०)
“द्युमिभ्यो णीरि” नि भोजोके डोप्रत्यये द्योशब्द । अस्मादेव (द्यु घातो) डित्वा-
त्यधिकारे “द्युद्भ्यां चेति” भोजसूत्रेण उप्रत्यये द्युशब्द । अभिगच्छन्त्यास्मिन्त्वं-
स्त्वमभिमतप्रदेश प्राणिन इति द्यौर्धुषां । द्युतेरेव वा “अध्याययध” (उ० ५-३०)
इति हुन्प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्य । अस्मिन्पक्षे द्योतत इति सत इति द्युशब्द-
स्यैव व्युत्पादनम् । सच उक्तविधया द्योशब्दसमानार्थतया निर्दिष्ट । अतएवाहर्ना-
मसु (नि० १-९) द्यौ घञसाधने केचिद्द्युरिति पठन्तीति देवराजयज्ञवर्णनवचनं
सगच्छते ॥ निगमथ “द्युभिरक्षुभि परिपातमस्तान्” (ऋ० सू० १-७-३७-५)
इत्यादि ॥

अथ उपाशंसनीयः कालः ॥ ४ ॥

उपगम्य अभिप्रायविषयीकृत्य सचेतसा (प्राणिना) आशंसनीय आशस्त्यो
भवत्यनागततादित्युपाशंसनीय कालः अथ इत्युच्यते ॥

१. अने च मन्त्रेदेहा एव सन्तोऽध्याहारा मयिनि । पदानिरेवाद्यवचनवागे नापी
यते । ते स्वर्गनिर्वाणकाले प्रकाशयिष्याः ॥

२. अन्यसौ प्रधानेन । “विभाषा साति वारकडे” इत्युच्यते “तदधीनवचने”
(पा० ५-४-५४) इति सातिप्रत्ययः ।

३. “भाववचनानामिति” (पा २-३-५४) मयिहन्त्योऽत्र सप्तम्येऽतिरिक्त ।
तथाच दुर्ग । द्योतन इति कर्तृकारक सति यत्र मृगास्तपोवापेन एव कारवनिपनो
द्रष्टव्योऽप्य द्योत द्योम्यमिति ॥

ह्यो हीनः कालः ॥ ५ ॥

अतिमान्तो हि स भवति । अयं त्वष्टाःसंबन्धादनुक्तोऽप्यत्र निरुक्तोऽर्थवशात् ॥
इदानीमुपमान्तमन्त्रस्य द्वितीयपादमनूय व्याचष्टे—

“कस्तद्वेद यदभूतं—” कस्तद्वेद यदभूतम् ॥ ६ ॥

को हि नाम तद्वेद जानाति यदभूतमनुत्पन्नं कस्य भविष्यति मम वाऽन्यस्य
वेति । भूधानुरन्नेत्पत्तावभिहितो ‘यागात्सर्गो भवती’लत्र यथा । शब्दसारूप्यप्र-
सङ्गेन निर्वक्ति—

इदमपीतरदभूतमभूतमिव ॥ ७ ॥

लोके इदमपि इतरद्यत्किञ्चिच्छोणितवर्षादि तदभूतमिव कादाचिरकलात् ॥
उक्तस्यैव तृतीयपादमनूय व्याचष्टे—

“अन्यस्य चित्तममिसंचरेण्यम्” अमिसंचारि ॥ ८ ॥

कस्मात्पुनर्न ज्ञायते मम नैव भविष्यतीत्याह—अन्यस्येति । अवरोहणक्रमे-
णोपस्थितमभिसंचरेण्यपदं निर्गवीति—अमिसंचारि अभित. संचरणशीलम् ।
अभिसंपूर्वाचरतेगल्लघाताच्छीत्ये कर्तरि एष्य प्रत्ययः । अन्यशब्दं निर्वक्ति—

अन्यो नानेयः ॥ ९ ॥

नाना(नानात्वेन व्यवस्थितस्यासत्कुलजस्या) पर्यं नानेयः । अव्ययस्यावन्त-
प्रतिरूपकत्वा—(दावन्तसमानानुपूर्वावत्त्वा—)दावन्तत्वनिबन्धनं “स्त्रीभ्योऽङि—”
(पा. ४-१-१००) इति ढक् भवति । कलायामित्यत्र याव्यया । यद्वा न सतामा-
नेयो नानेय ॥ चित्तपदं निर्द्भूते—

चित्तं चेततेः ॥ १० ॥

चेतत्यनेनार्थानिति चित्तम् । “चित्ती सञ्ज्ञाने” (भ्या० प०) “अभिपृष्टिभ्यः”
(उ० १-८९) इति याहुलकात् क्त । अधीतशब्दनिर्विबक्षया तुरीयं पाद-
मनुद्भूते—

“उताधीतं विनश्यती”ति । आध्यातममिप्रेतम् ॥ ११ ॥

आध्यातमित्याधीतशब्दार्थः । “ध्यायते सप्रसारणं च” (वा०) इति द्विपि
विहित सप्रसारणमिह केऽपि भवति बाहुलकाद् “द्रुहुलं छन्दसी”ति । अत्र “सयोगा-
देरातो—”(पा. ८-२-४३) इति विहितं गत्वं “नध्याह्ये” (पा. ८-२-५७) इति
निषेधान् भवति ॥ अमिप्रेतमिति पर्यायवचनम् । आहपूर्वको ध्यायतिरुत्कृष्टा-
पूर्ववस्थती वर्तते । स्मृतिविन्तनम् । “चिति स्मृत्याम्” (जु० प०) ॥

अथापि पदपूरणः ॥ १२ ॥ १ ॥

अथाप्येयमस्मिन्मन्त्रे पदपूरणः । पद पादएव पूरयितव्योऽस्य भवतीत्यर्थं
पदपूरणः “ल्यु” (पा. ३-१-१३४) ॥ १ ॥

तथा—

नूनं सा ते प्रति वर जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ॥

शिक्षा स्तोत्रभ्यो मात्तिघग्मगो नो बृहद्देम विदये सुवीरा ॥ १ ॥

(ऋ. सं. २-६-६-६) वृत्तमदस्येदमार्पं त्रिष्टुप् । अत्र नूनमिति पादपूरण एवेति सेत्यारभ्य व्याचष्टेऽर्थतः—

सा ते प्रतिदुग्धां वर जरित्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र, सा ते तव दक्षिणा (या पुत्रमावके कर्मणि ऋत्विग्भ्यो देया) मघोनी मघवती हिरण्यधान्यादिधनेन संयुक्ता (तद्वती) सती जरित्रे क्षुब्धे यज्ञमानाय वर श्रेष्ठमभिमनवमर्थं प्रतिदुहीयत् प्रतिदुग्धाम् “छन्दसि परेऽपि” ‘व्यवहितार्थे’ (पा० १-४-८२) इति प्रत्येव्यवहितस्यापि प्रयोगः । किञ्च स्तोत्रभ्योऽस्मभ्य “कामान्” इति शेषः । शिक्षा प्रयच्छ । “शिक्षतिर्दानकर्मा पठित” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । आ इत्ययं प्र इत्यस्यार्थः । निपातानां नानार्थत्वात् । प्रदेहि । किञ्च मात्तिघक् मास्मानतिहाया (तीला-) न्येभ्यो देहि (भस्मानतिकन्दान्येभ्यो मा दा) प्रथममस्मभ्य दत्त्वा ततोऽन्येभ्योऽपि दीयताम् । बृहदौमार्थस्य ह्रदि “मन्त्रे घटे-” (पा० २-४-८०) तिष्ठेत्तुह । किञ्च भगो धनं नोऽस्माकमस्तु इति शेषः । येन विदये यज्ञे (स्तुते) बृहन्महद्वर्जितं वदेम प्रवाम दीयता भुज्यतामिति । किञ्च (त्वानुग्रहात्) सुवीरा वीरवन्तः (पुनवन्तः) यद्यपुना । मलर्याय तु पुरस्तात्प्रयुक्तस्तान्दसः । अथ पुनवन्तस्तदा शोभनवीराः पुना भवैम इति शेषः ॥ वीरशब्दश्च दसि पुत्रपर्यायवचन इह निरुक्तः ॥१॥

अर्थकपदनिर्दिष्टम्—

घरो वरयितव्यो भवति ॥ ३ ॥

त्रियषे ह्यसाविति वरः । ‘वृन् वरणे’ (भषा उ) “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) इयप् प्रत्यय कर्मणि कृत्यार्थे यादुल्कात् । तदाह वरयितव्यो भवतीति ।

१ मतिपूरयत्तु ददाविति यावत् दक्षिणागुणकादिकं कर्मणः फलप्राप्तिरिति दक्षिणादानेन फलदातृत्वमुपचर्चते । सायणरतु प्रतिदुहीय संपादयति तादृशीं दक्षिणा स्तोत्रभ्योऽस्मभ्य शिक्षा प्रयच्छ । किञ्च भगो भजनीवस्तु मात्तिघक् । यदा भोऽस्माकं कामानां भाक्षी । अपेक्षितफलदानेन पूर्येत्यर्थः । सुवीरा शोभनपुत्रगोत्राः सतो वयं विश्वेऽसि यज्ञे इह प्रभूतः स्तोत्रं वदेम त्वानुग्रहेण प्रवाम इत्येव व्याख्यातम् । शेषः समानम् ॥

२ “ते प्राग्भातो” (पा० १-४-८०) इति हि लौकिको नियमः । ते गत्युपसर्गे संशका भातो प्राग्वत् प्रयोजकत्वा इति हि तदर्थः ॥

३ भस्मीकरणार्थस्यापि धातूनामर्थनिर्देशस्तोपलक्षणत्वादेन दाने इति ध्वमुत्तरप्रापि बोध्यम् ॥

४ विदधाम्यो यज्ञवचनरुच्छन्दसि । “विद धाने” (अ० १०) ‘विद विचारणे’ (ह० आ०) “विद धाने” (जु० उ०) ‘विद सत्तामाम्’ (दि० आ०) “इदिविदिभ्यां णिङ्” (उ० ३-६६६) इति अथप्रत्यय सचोऽहं णिङ्धातुनामात्रं । यायेन णिङ् यज्ञः । लभते हि दक्षिणादिरयं । विचार्यते हि विदधामि । मानवत्वेनेन फलम् ॥

५. यदा स्ते गृहे यद्यः परिषत्ते तदा तत्र ।

नि ५ ७

जरितृशब्दं निर्वक्ति—

जरिता गरिता ॥ ४ ॥

मुल्यर्थस्य जृषातोः (भ्वा. प.) तृचि रूपम् । गरितेति पर्यायवचनः ।
गृणातिरर्चति कर्मा (निघ. ३-१८) अर्चोपि मुल्यादिरूपैव ॥

मघोनीशब्दं निर्वृते—

दक्षिणा मघोनी मघवती ॥ ५ ॥

अत्र दक्षिणा मघोनीति प्रतीकम् । मघवतीति मघोनीत्यस्य पर्यायः ।
तदर्थं व्युत्पादयति—

मघ मिति धननामधेयम् ॥ ६ ॥

तदस्यामस्तीति विग्रहे “तदस्यास्त्यस्तिभिः” (पा० ५-३-९४) ति मत्पु
“मादुपधाया.” (पा० ८-२-९) इति मस्य षः ॥

मघशब्दं निर्वक्ति—

मंहतेर्दानकर्मणः ॥ ७ ॥

मंहतिर्दानकर्मा (प० ३-२०-१०) “घनर्थे कविधानम्” (पा. ३-३-५८)
इत्यत्र परिगणनस्य प्रायिकत्वात्कर्मणि कप्रत्यये पृषोदरादिलाम्लोपो ह्रस्व षश्च भवति
॥ मंहते दीयते इति मघं धनम् ॥ अत्र सिद्धावलोक्तिवत्त्वेन प्रतीकोपात्तं दक्षिणा-
शब्दं निर्वचीति—

दक्षिणा दक्षतेः समर्धयति कर्मणः व्युद्धं समर्धयतीति ॥ ८ ॥

समर्धयत्यर्थकस्य दक्षते. “दक्ष रूढौ गोप्राये चे” (भ्वा. आ.) ति धातोरीणा-
दिक इतन् (२।५१) । एतदेव विवृणोति—व्युद्धं समर्धयतीति । यहे हि
यत्किञ्चिद्विगतर्द्धिकं (न्यूनं) भवति तदियं (दक्षिणा) समर्धयति विषर्ध्वं पूरयति
विशिष्टं यज्ञस्य साधनमेतद्वितीयं दक्षिणेत्युच्यते ॥ प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

अपि धा प्रदक्षिणागमनात् ॥ ९ ॥

दक्षिणाशब्दोऽत्र “दक्षिणादाच्” (पा. ५-३-३६) इत्याजन्तोऽव्ययम् । प्रत्यय-
विधानकाले प्रेत्युपसर्गस्य पृथक्कृतार्षविज्ञानबलात् । अर्थकाले तूपसृजत्येव । तयाच
गृहीतदक्षिणसर्त्विजोऽदूरेणामि प्रदक्षिणेन गमनादियं दक्षिणा । अपीत्यथेत्यस्यार्थः ॥

अथवा दक्षिणाम्—

दिशमभिप्रेत्य ॥ १० ॥

१. स—सम्यक् अर्धयति वर्धयति, “अधु वृद्धौ” (भ्वा० प०) इत्यत्र वृद्धर्थस्य
समर्धयत्यर्थकत्वं युज्यत एव ॥

२ “उदेदयप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत्सर्वनाम पययिण तत्तद्विज्ञागामि”ति विधेय-
प्राधान्यात्स्वीलिङ्गनिर्देशो न कृतः ॥

३. यतो ह्ययमुपमर्गः । निरुक्तमेतत् (उपमर्गपदम्) अधस्तात् ॥ (१९ पृ. ६ पं.)

४ “एनव-यतरसामदूरेऽपञ्चम्या.” (पा. ५-३-३५) इत्यतोऽदूरेऽपञ्चम्या इत्यनुवर्त्य
निष्ठितो ह्याच् पञ्चमीं विधाय यथासम्भवं तृतीयासप्तम्यापञ्चमादक्षिणशब्दाद्भवतीत्येव विगृही-
तमत्र ॥ अभिमिल्यत्र “एनपा द्वितीये” (पा. २-३-३१) ति द्वितीयाः । अनेरिति तदर्थः ॥

साहि दक्षिणस्या वेदिश्रोणौ-अग्नेण गार्हपत्यम्, जघनेन सद, दक्षिणेनाग्नीध्रीय
गत्वा अन्तर्वेदि स्थित्वा अन्तरेण चालालोत्तरौ, तमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना-गच्छतीति-

दिक् ॥ ११ ॥

पुनर्दक्षिणा । अन निदानमाह—

हस्तप्रकृतिः ॥ १२ ॥

हस्तः प्रकृतिः कारणं नामनिदानं यस्याः सा । तथाच “प्राक्षुत्सस्य प्रजाप-
पतेर्दक्षिणो हस्तो यभूव सा दक्षिणा दिग्भवदि”त्याग्रायते । अथ—

दक्षिणो हस्तः ॥ १३ ॥

कस्मात्पुनर्दक्षिणः ? इत्यनुयुक्तं प्राह—

दक्षतेरुत्साहकर्मणः ॥ १४ ॥

उत्साहैर्यस्य दक्षधातोरुज्जदिसा सिद्धिः । स ययौत्साहवान्भवति कर्मसु न
तथा सन्धः ॥

१. सेत्येतस्या गतिक्रियायाः कर्तृपदम् । कृत्विन्द्वारकमेव हि तस्यागमनमुपपद्यत इति
गच्छन्तीति पाठो मुद्रितपुस्तकेषु दुर्गभाष्ये । सच प्राग्भाविस्तत्कर्तृकं त्वित्रिजोऽनुपादानादुपा-
सस्य सेति कर्तृपदस्य क्रियावाह्याग्निवृत्तेष्व, मध्य च दुर्गभाष्यानुवादः । अस्यायमर्थः । हि
यत्तः सा दक्षिणोत्सृज्यमाना यजमानेनोत्सृष्टा तस्यै दक्षिणस्या दिशि वेद्याः श्रोणौ गच्छतीति
दक्षिणोत्सृज्यते । कथं (केन प्रदेजेन) गच्छतीत्याह—अग्नेणेत्यादि । गृहपतिर्यजमानस्तेन
समुत्सृज्यते गार्हपत्योऽस्ति “गृहपतिना समुक्ते व्य” (पा० ४-४-९०) इति व्यः प्रत्ययः ।
“तमग्नेण गत्वा (पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राचीति न्यपदेशात्पत्यध्वस्यस्यै समुत्सीनस्य प्राक्षु-
त्सस्य यजमानस्य च मध्येनोत्तरपूर्वक्रमेण त्विग्गच्छतीति) सदः सदस्यन्वान तद् जघनेन
मध्यप्रदेजेन, अवच्छेदकत्वात् तृतीयांशं । “प्रकृत्वादिगणान्जातरां शृणीयां तु तदास्मताम् ।
अवच्छेदयन्नाशुद्रिप्रकारत्वादिशसतीति” इत्युक्ते । अग्निमिन्धे दीपयतीत्यग्नीत् प्रक्षा “निरन्धी
दीप्तौ” (व० आ०) किर । तस्य न्वानमाग्नीध्रम् । “अग्नीध्रः शरणे रणस्य च” (वा०)
इति रणगिस्वादादिवृद्धिः । अत्वाञ्जस्वाभावात् । आग्नीध्रमेवाग्नीध्रीयन् स्तार्थेण । तदग्नि-
णेनादूरे तस्य दक्षिणस्या दिशि “ज्जनक्यत्तरसांमदूरेऽपञ्चम्या” (पा० ५-१-१५) इति
पत्नर । “पत्नया द्वितीये” (पा० २-२-११) इति द्वितीयाः अन्तर्वेदि वेद्यामध्ये स्थित्वा अन्त-
रेणैवेतद्विनाशकम् । चत्वालो गर्तमिदेष । उत्तरो रक्षादिदृढ । “उत्तरं क्रूढमग्निपा-”
मित्यमरः । तावन्तरेण तौ विना (तौ परिहृत्य) “अन्तरान्तरेण युक्ते” (पा० २-३-४)
इति द्वितीयाः । “पृथग्विद्वान्तरेणते” इत्यमरः । तमाग्नीध्रं चेति पृथक्वाचयन्, तमाग्नीध्रं
प्रक्ष्माणं (तात्सप्यात्ताच्छब्दमिति न्यायात्) च गच्छतीति दक्षिणेत्वपि द्रष्टव्यम् ॥

२. अनुयुक्तः पृष्टः । “प्रथोऽनुयोगः पृच्छा चे”त्यमरः ॥

३. शीमार्ये द्वयं पठितम् । यो ह्यसहने स एव शीघ्रं कथं वक्तुं प्रभवति । इति शीमा-
र्यस्याप्यत्रोत्साहार्यं वृत्तिः ॥

१ तथाच तस्याग्नेण सदसो मध्येनसि पठितोऽर्थः । अत्रावच्छेदेन गार्हपत्यं, मध्या-
वच्छेदेन सद इत्युत्सृज्यार्थः । उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽयं । वक्ष्यपवादत्वात् । “उत्तम-
र्गममानदेशा ह्यपदा भवती”ति मर्यादाप्यङ्गः प्राप्नु ॥

दाशतेर्वा स्याद्दानकर्मणः ॥ १५ ॥

दानकर्मणः दानार्थस्य । “दाश्ट दाने” (भ्या. उ.) दाशयतेऽनेनेति दक्षिणः ।
पृषोदरादिः ॥ तेनैव हि प्रायेण दीयते ॥ हस्तशब्दं निर्वचनप्रसक्तं निर्वचीति—

हस्तो हन्तेः ॥ १६ ॥

हन्त्यनेनेति हस्तः । पृषोदरादिः । तेन हि हन्यते । यद्यप्यन्येनापि हन्यते
पादादिना, तथापि यो हन्तव्यो भवति तस्य—

प्राशुर्हनने ॥ १७ ॥

हननेऽयमेव प्राशुः क्षीघ्रः श्रद्धिति समुद्यच्छमानो भवति ॥

तदेतन्निगमस्थं दक्षिणामघोनीति प्रतीकमुपादाय व्याख्यातमिदानीं शिक्षास्तो-
तृभ्य इति तदुत्तरं वाक्यं व्याचष्टे—

देहि स्तोतृभ्यः कामान् ॥ १८ ॥

इति । एवमुत्तरोत्तरम् । मातिघणिति व्याचष्टे—

मास्मानति वंदीः ॥ १९ ॥

अस्मानतिहायातिक्रम्य (अन्येभ्यो) मा वंदीमां देहि । दहिरत्र दानार्थं
इति विवरीतुमाह—

मास्मानतिहाय दाः ॥ २० ॥

अस्मानतिहायातिक्रम्य मा दाः मा देहि । “मादि लृट्” (पा० ३-३-
१०५) सर्वलकारापवाद इति लोभ्येऽत्र । “न माह्योग-” (पा० ६-४-९७)
इत्यल्लभायः ॥

भगो नो अस्तु बृहद्भदेम ॥ २१ ॥

इत्येतन्निगदव्याख्यातम् (१७ पृ०) । निदये इति निगमस्थपदमर्थतोऽनुवदति—

स्ये वेदने ॥ २२ ॥

स्ये—स्त्रीये (आत्मीये) वेदने विन्दते लभते सुखमस्मिमिति वेदनं बृहम् ।
“विदूह लामे” (तु. उ.) “करणाधिकरणयोध” (पा० ३-३-११७) इति स्युद ॥

सिंहावलोकितपेन निगमप्रसक्तं भगपदं निर्वचीति—

भगो भजतेः ॥ २३ ॥

भगशब्दः पुत्रितो धनवचनः । भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः । यद्वा भज्यते
सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वान् (धनवान्) “भज सेवायाम्” (भ्या. उ.) “पुंलि संशा-
मा-” (पा० ३-३-११८) मिनि षः । “चजो” (पा० ७-३-५२) रिङि जस्य षः ।

बृहत्पदं व्याचष्टे—

बृहदिति महतो नामधेयम् ॥ २४ ॥

नामधेयं नामैव भवति । “वर्तमाने पृथग्महद्बृहद्व्यगच्छद्बृहत्वे-” (उ. २. ७७) इति
निपातोपेनी ॥ “भागरूपनामभ्यो धेय-” (बा०) इति स्तार्थे धेयप्रत्ययः ॥

कृत एतत् ? इति महतो नामधेयत्वे निदानप्रश्ने आह—

परिवृढं भवति ॥ २५ ॥

परितः सर्वतो वृढं व्याप्तम् । यद्वा परिवृढं व्याप्तं । यद्धि महद्भवति तत्सर्वं व्याप्नोति । तथाच वक्ष्यति “ब्रह्म परिवृढ सर्वतः” (निरु १-३-३) इति ।

इदानीं निगमान्तस्थं सुवीरा इत्येतद्वाक्यमर्थतो द्विधा व्याचष्टे—

धीरवन्तः कल्याणवीरा वा ॥ २६ ॥

पुरस्तात्स्थितेन मत्वर्थसुना योऽर्थो लभ्यते स हि धीरवन्त इत्यनेनोच्यते । तत्रौनतिप्रसिद्धत्वमाशङ्क्य प्रसिद्धेन शोभनायेन बहुव्रीहिणा योऽर्थो लभ्यते तमर्थमाह कल्याणवीरा वेति । कल्याणशब्दार्थो वक्ष्यते भूले (नि २-१-६) ।

इदानीं निगमान्तस्थ धीरपदमनेकधा निर्वक्ति—

धीरो धीर्यस्यभिभान् ॥ २७ ॥

अभिभान् शब्दधीर्यस्य विविधप्रकारमीरयति । क्षिपति । कम्पयति । भारयति वेति धीरः । “ईर क्षेपे” (सु प) स्तार्यणिजन्तात्पचावच् णिलोप । यद्वा “ईर गतौ कम्पने च” (अ धा) अन्तर्भावितव्यर्थारपचावच् । अभिनशब्द पुंलिङ्ग । तथाच (पा लि) सूत्रम् “यत्राऽभिज्ञानं पुन मन्त्र इव मेवो ग्रा पुंलिङ्ग” इति

प्रकारान्तरेण धीरशब्द साधयति—

धैतेर्या स्याद्वैतिकर्मणः ॥ २८ ॥

वैतिकर्मणो गत्यर्थे वर्तमानस्य धैते बीधातो (भ. प.) भीणादिको रङ् ॥ गच्छत्येवासाधनिमुख धातून् ॥

धीर्यधैतेर्या ॥ २९ ॥

विक्रान्त्यर्थकस्य धीरधातो (सु आ) पचावच् (पा. ३।१।१३४) णिलोप (पा ६।४।५१) विक्रान्तो विक्रम- (पराक्रम-) धानसी भवति ॥

सीमिति परिग्रहार्थीयो वा षट्पूरणो वा ॥ ३० ॥

परि सर्वतो ग्रहणं ज्ञानं परिग्रहः स अर्थो यस्य स परिग्रहार्थः स एव परिग्रहार्थीयः स्वार्थे ॥ (पा. ४।२।१३८) सर्वत इत्यर्थकः । तद्यथा—

प्रसीमादित्योऽअसृजन्तु ॥ ३१ ॥ (ऋ. स २-७-९-४)

१ विषयस्य सप्तम्यर्थः ॥

२. परिवृद्धन् इति मूलपुस्तके पाठः ॥ यद्यपि पाणिनिना प्रमावेव परिवृढ (७-२-२१) इति निषान्तिस्तथापि अर्थसाम्यादिह महतो नामधेयनिदाने निरुक्तः । प्रयुरपि महत्तया सर्वं शोषवर्गं व्याप्नोत्येतावन्तैव परिवृढ इत्युच्यते ॥

३ मत्वर्थसो पुरस्तात्प्रयोगस्य लोके सवशाऽभावो वदेऽपि वाचित्वमेवेति ।

४. प्रसीमादित्योऽअसृजन्तु इति कृतं सिन्धवो वरुणस्य वन्ति । न माम्यन्ति न विमुञ्चन्त्येते वयो न पशु रपुषा परिजन्तु ॥ ४ ॥ सिन्धवो विविधप्रकारेण रक्षानां रक्षिणां वा

श्वत्समदस्वेदमार्यं त्रिष्टुप्सौ री । अस्यामेवं ऋचि तवैदुमयमपि प्रदर्शयति—

प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा ॥ ३२ ॥ इति ॥

तत्रायस्य प्रासृजत्सूयो रदमीनित्यर्थः । सीमिति पदपूरण एव ॥ कुतोऽपीत्य-
वियक्षितमेवैतत्पक्षे । द्वितीयोदाहरणे सीमित्यस्यार्थः सर्वत इति ॥

परिमहार्थाय उदाहरणान्तरमप्याह—

विसीमतः सुरुचो वेन आवः ॥ इतिच ॥ ३३ ॥ (य. वा. सं. १३-२)

स्वरश्मिजालान्तर्गतस्य सर्वस्य जगतो वा, यता धारयिता “अणोऽप्रगृह्यसे” (पा. ८-४-५७)
स्यनुनासिकः । आदित्य अदितेरपत्यं पुमान् विवर्त्तान् । प्रासृजत्प्रकर्षेण सृष्टवान्सर्वतो र-
दमीन् इति शेषः । (ते च सूर्यरश्मयः) सिन्धवः सन्दमाना (आदित्यमण्डलात्प्राप्तो वर्त-
माना) ऋतुमुदरम् (आदाय पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकाच्च) वरुणस्य सूर्यस्य (मण्डलं)
यन्ति गच्छन्ति । (तदेवमुत्सर्गोदानलक्षणं स्वस्वकर्म कुर्वाणा अपि) न श्राम्यन्ति न (वा श्रान्ता
अपि सन्तो विरागादप्येतत्कर्म) विमुञ्चन्ति । एते (कथं पुनः पतन्तो न श्राम्यन्ति ? किं शनकैः ?
न) वयो न वयः पक्षिण इव (शीघ्रं) पतुः पतन्तः रघुया रघुर्षा (लब्ध्वा) शीघ्रिकया गत्वा
परिष्मन् परिजगन्तः परिगच्छन्तः सर्वमप्येतज्जगत् इत्यर्थः ॥

१. सूर्यो ह्यस्यां वरुणनाम्ना स्तुयते सोऽप्यदितेः पुत्र इत्यादित्य एव ॥

२. प्रथमम् । ततः परिमहार्थायैवे द्वितीयमुदाहरणमनुपदं बध्यति ॥

३. मद्य ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः । स बुद्ध्या उपमा अस्य विष्टाः
सतश्च योनिमसतश्च विष्टः ॥ ३ ॥ मद्य ब्रह्म रूपमादित्याख्यं प्रथममादौ पुरस्तात्
(प्राच्यां दिशि) ज्ञानं ज्ञायमानं दृश्यमानमिति यावत् । अनेः ज्ञानचि शपः श्वी दिवम् ।
“गमहने” (पा. ६-४-९८) रूपधालोपः । किंच वेनः कर्मणीयो मेधावी वा स आदित्यः ।
सुरुचः प्रशस्तौचनाव रदमीन् सीमतः सर्वतः वि आवः स्युषोऽपि विवृत्तानकरोत् ।
“छन्दसि परेऽपि” “व्यवहितोऽप्येति” (पा. १-४-८२) विशब्दस्य पुरस्तात् प्रयोगो व्यवहितस्य ।
साचार्थकाले आचरितिक्रियापदेन संबध्यते उपसर्गत्वात् । “उपमर्गाः क्रियायोगे” (पा. १-४-

१. सायणस्तु विधर्ता संतुष्टिं जलस्य धारयिता आदित्यः अदितेः पुत्रो वरुण कर्म
निधारणहेतुभूतं सत्यं यदा नदीनामुपादानभूतमुदकं सीं सर्वतः प्रासृजत्प्रकर्षेण सृष्टवान् ।
तेन वरुणस्तेन सिन्धवः सन्दनशीला नद्यो यन्ति गच्छन्ति प्रवहन्ति । एते सिन्धवः ॥
श्राम्यन्ति न शर्म प्राप्नुवन्ति न निमुञ्चन्ति नोपरता भवन्ति अनलताः सन्देहेरूपेण प्रवह-
न्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । वयो न वयः पक्षिण इव रघुयाः रघुवर्गाः शीघ्रगामिनः परिष्मन्परि-
जगन्ति भूयाः पतुः पतन्ति गच्छन्ति ॥ इत्येवं व्याख्यन् ॥ अत्र सुषां सुतुगिति हेतुः ॥

२. ते दि वर्षाकाले मेघद्वारा सन्दन्ते । तपश्च च सूर्येन प्रसृष्टाः सर्वलोकिपुत्रमुदकमा-
दाय पुनः सूर्यमण्डलं प्रविशन्ति ॥

३. लघवे िति उक्ति “तन्निष्योदछन्दसी” (पा० ६-४-९९) रूपधालोपः ॥

४. “सुषां सुतुगि” (पा० ७-१-३९) नि दास्याने वा । सायणमते असः स्याने ॥

५. तदुद्गरोऽपि गमेव प्राच्याः प्राचीनम् ॥

वामदेवपुत्रो नकुलोऽनयां त्रिष्टुमाऽऽदित्यं वृथाव ॥ तदेतत्प्रदर्शयत्यर्थत —

व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः ॥ ३४ ॥

व्यवृणोदिति वि आवरित्यस्यार्थः । सीमत इत्यस्य सर्वत इति ॥

किं व्यवृणोदित्यपेक्षितमर्थतो निर्दिशति—

सुरश्च आदित्यरश्मयः ॥ ३५ ॥

आदित्याख्यस्य ब्रह्माणो रश्मयः विरणा । “किरणप्रग्रही रश्मी” इत्यमरः ।
त एव सुरश्चक्षानित्यर्थः । पुतले सुरश्च इति सुरश्चक्षन् निर्नवीति—

सुरोचनात् ॥ ३६ ॥

तथाच सुरश्च प्रशस्तरोचनाम्रश्मीनित्यर्थमो गम्यते । “इव दीप्ती” (भ्या. आ)
डिप् । घेनो मेधावी ॥

अथ परिग्रहार्थस्य सीमिति मान्तस्य कथं सीमत इत्यकारान्तमुपादाय तस्मिन्ना
सीमत इति साधितमित्यनुयुक्त उत्तरमाह—

अपिवा सीमेत्येतदनर्थकमुपयन्धमाद्दीत

पञ्चमीकर्माणं सीञ्जः सीमतः सीमातो मर्यादातः ॥ ३७ ॥

अत्र अपिचेति भिन्नकम सीञ्ज इत्यतः प्राग्रष्टब्धः । सीम् अ इत्येतदनर्थकमुपयन्धं
संज्ञाकरणम्—(अकारम्) आद्दीताधंकाळे । पञ्चम्या कर्म कार्यं “पञ्चम्यास्तसिद्ध”
(पा० ५-३-७) इति तस्मिन्प्रत्ययरूपं यस्मात्पुरस्तथाभूतम् । तथाच सीमितस्य
सर्वशब्दसमानार्थ एव पर्यवसन्नो भवतीति व्याख्योक्तं सीमत सर्वत इति ॥

५९) इति पाणिनिस्तरणात् किञ्च उपमा उप समीपे साति भूतानि बाहु ता सावनाया
अतएवास्य जगतो निष्ठा विविध विष्टति बाहु ता विविधस्यानभूत “अमाम्नगोभूमी”
(पा० ८-३-९७) स्वादिना बलम् । इवभूतां तु-वा गुणम’तरिश् तव भवा दिष्टः निव
-पवृणोद् । किञ्च सतोऽभिव्यक्तस्य स्थूलस्यामनोऽभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य च मूर्तस्य पदपदा-
देरमूर्तस्य बाह्यादेशेति वा बोधि प्रभव निव स्पष्टगोद् । वृणोतेरेङि शति तुते गुणे च व
इति ह्रस्वमटभाव आर्थः । “बहुल छन्दस्यमादयोनेऽसीनि” (पा ६-४-७५) वचनात् ॥

१. उपनान्त सीमितस्य परिग्रहार्थमित्यम् ।

२. अनुबन्धमिवोधारणकाले प्रयोजनवशादुपव्यमानम् । संशाररण सहात्मनो ज-
यम् संशान्तियतेऽनेनेति त्युद् (पा. ३।३।२२७) ॥

३. अपिचिदिष्टो हि सर्वार्थः, सीमाम्भेन विवक्षितस्तत्तत्सतिताऽव्यवधेऽभिहिते सर्वार्थं
एवावशिष्यते । विविष्टवाचनपदानां सति विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वमिति
नियमात् । अथ एद शक्यं ननु “मुसिहन्त पद” (पा० १-४-१४) मित्रि परिभाषितम् ॥

४. मन्त्रार्थवरणवाले दुर्गोक्तिं मूर्गोक्तिं चात्रुल्लेख्यारण्यम् । मदीधरमने तु मर्या-
दार्थस्यैवेदमुदाहरण सीमण सीमान मर्यादां भूगोल्मध्यभागमारम्येति तदर्थः ॥ आह ।
एतदेवापि द्वितीयोदाहरणदानसास्तरममूलमपिनेत्यनेन दधिनि पूर्वोदाहरणमप्येवमपाधे-
यत्त्वमिति साहचर्यम् ॥

इदानीं शब्दसारूप्यप्रसक्तं निर्वचनीति-सीमन्-सीमत इति । अपिवा-अथवा ग्रामा-
देर्मर्यादार्यस्य नाम्तस्य सीमन्शब्दस्यापि पूर्ववत्तत्त्वन्तस्य “स्वादिष्वि” (पा० १-
४-१७) ति पदत्वान्तलोपे सीमत इति संभवतीत्याह—सीमातो मर्यादात
इति । अत्र द्वितीयान्तात्सार्वविभक्तिकस्वसिरिति महीधरस्वरसः ॥

इदानीं निर्वचनप्रसक्तं सीमाशब्दार्थं निर्वचनीति—

सीमा मर्यादा विपीव्यति देशाविति ॥ ३८ ॥

सीमन्शब्दो मर्यादार्यः । कुतः ? देशौ पूर्वापरौ विपीव्यति विगतसन्तानाव-
वच्छिन्नौ (विभक्तौ) करोतीति हेतोर्मर्यादा सीमेत्युच्यते । तथाच “सीमसीमे
क्षियामुमे” इत्यमरव्याख्यायां महेधरः द्वे ग्रामादेर्मर्यादायामित्याह “सीमाऽऽधा-
टस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च क्षिया”मिति मेदिनीच । स्थितिरत्र मर्यादा “मर्यादा
धारणा स्थिति”रित्यमरः । अयं चार्थतो निर्वचनक्रमः । सीमेति तु “यिम् मन्धने”
(स्रा. उ.) इत्यस्य “नामन्सीमन्नि” (उ० ४-१४०) त्यादिना मनिनन्तो निपातः ।
सिनोति यन्नाति देशाचेतावानेवायमित्येवं सा सीमा ॥

त्व इति यिनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ ३९ ॥

निपातत्वेनैतदपि संदिश्यते । वक्ष्यते हि “निपात इत्येके” (नि. १-२-३) इति ॥
अतस्त्य इति खेवं निपातकाण्ड उदाह्रियते । संशयपरिशोधनाय त्व इत्येतद्वि-
निग्रहार्थीयमिति व्याख्यातम् । (३१५. १५.) स्वरविप्रतिपत्तिं निराकरोति—अनु-
दात्तमिति । “तत्त्वसमसिमेखनुचानीति” (फि. ४-७८) सर्वानुदात्त इत्यर्थः ॥

अर्धनामेत्येके ॥ ४० ॥ २ ॥

अर्धस्यैवतमाम स इत्येवमेके आचार्या मन्यन्ते इति शेषः । वक्ष्यति चायमपि ।
सो नैम इत्यर्धस्य (निर. ३-४-१) इति । तदेतत्प्रकरणोपपदाभ्यामध्यपश्यं,
कार्धनाम, क स्यनामेति ॥ २ ख. सू. ॥

यथात्र सर्वनाम तथेयमुदाह्रियते—

श्रुचां त्यः पोषमास्ते पुपुष्यान्नायत्रं त्यो गायति शकरीषु ।

ग्रहा त्यो वदति जातविधां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्यः ॥ १ ॥

(ऋ. सं. ८-२-२४-११)

आत्रिरसस्य वृहस्पतेरायम् । त्रिष्टुप् । अनया हि वृहस्पतिर्वेदितचेदार्थज्ञानं
मुष्टाय ॥ अथास्यामृच्येकशब्दसमानार्थं तशब्दं दिदशं विपुरनया कर्तव्यं तावदाह—

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे ॥ २ ॥

अयमर्थः । होत्रादयः षोडशर्त्विजो भवन्ति । सप्तदस्याः सप्तदश । तेषु चत्वारो
महर्त्विजः । होता, उद्गाता, मद्रा, अथर्व्युधेति । तेषां होत्रादीनां चतुर्णामृत्विजां
यानि कर्माणि ऋचंसनादीनि तेषां विनियोगं विविच्य नियोगं नियोजनम्
(पदपुरूपेभ्यश्चनम्) इति-अनयर्थाऽऽचष्टे मवीति ॥

कपम्-इति प्रथमं पादं विवृणोति—

१. निपातत्वे हि “निपाता अनुदात्ताः” (नि. ४-८०) इत्यानुदात्तत्वं प्रसज्ये ॥

ऋचामेकं पोषमास्ते पुष्पान्होतर्गर्चनी ॥ ३ ॥

य एते चत्वारो महर्षिर्नस्तेषां मध्ये एको होता यज्ञकाले स्वीयवेदगतानाम् ऋचां पोषं यथाविधिकर्मणि प्रयोगं पुष्पान् (एको धातुरनुवादार्थं) बह्वी ऋचं पुष्पान् शसन् आस्ते । इतीयमृक् अर्चनी । अर्च्यते स्तूयतेऽनयेति करणे ल्युट् (पा० ३-३-११७) टित्वाण्डीप् ' ऋचस्तुतौ ' (भ्वा ष) तदेतदृक्श सार्धकर्म होतरि विनियुक्तम् । उक्तञ्च "यद्वैव होत कियत" (ऐ० ब्रा ५-५-८) इति ॥

अथ द्वितीय पाद विवृणोति—

गायत्रमेको गायति शकरीपूद्गाता ॥ ४ ॥

एक उक्तादन्य उद्गाता एतन्नशब्दार्थः । गायत्रं गायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं सप्तमं, शकरीषु शकरीशब्दाभिधेयास्तु ऋक्षु गायति इत्येतत्सामगानकर्मोद्गातरि नियुक्तम् । उक्तञ्च "साम्नोद्गीष मिति (ए ब्रा ५-५-८) ॥

अथ मन्त्रार्थं पादशोऽपि निर्विबहुतकार्थत्वे एकपदनिरुक्तं तावदाह—

गायत्रं गायते स्तुतिकर्मण ॥ ५ ॥

स्तुत्यर्थस्य गीतातो (निष १-१४) (भ्वा ष) करणे षन् । गायत्यनेनेति गायत्रम् ॥

शक्यं ऋचं शक्नोते ॥ ६ ॥

"शक्नु शक्नौ" (स्वा ष) अस्माद्वाहुलकात्करणे वनिषि "बनोर च" (पा० ४-१-७) इति ङीमादेशश्च । शक्नोत्यामिरिति शक्यं ।

१ विनिर्गद्यार्थस्य सर्वनामस्तत्त्वशब्दस्यार्थनिर्देशोऽयम् ॥ प्रथम इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—"एकोऽन्वार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽप्ये सारवाया च प्रयुज्यते" इति ॥

२ पुन पुनश्च वा देवतायाभ्याम्यानुचिन्तनसत्तानमर्मस्वानवरणानुप्रदानवतीर्थं भाक्कारुचोऽधीपान इति दुर्ग ॥

३ अयमथ साधयेनेकस्तथाच पुष्पानिति वस्तुतः । "धातुसङ्घे मत्स्या" (पा १-४-१) इति वर्तमाने स्ति । "स्ति कान्वा" "नृषु" (पा १-१-१०७) इति क्तु । "स्ति धातो (पा १-१-८) इति द्विवम् । "पुष पुष्टौ" (दि० प०) पोषमिति णमुल्लङ्घितम् । "स्ते पुष (पा ३-४-४०) इति णमुल्लङ्घित्वाहुलकात्तुपपदेऽपि । अतएव वपादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति पुषरेवानुप्रयोगः । शसन् स्तुवन् "शस्तु स्तुतौ" (भ्वा० ष०) क्त शतरि रूपम् ॥ धातुवामनेकार्पत्वाद्देवादिषु पुष्ट्यर्थस्य पुषरेव दासत्यर्थे वृत्तिः । ऋग्याजुर्मूषिकायाश्च सायणस्तु शोरमास्ते पुष्पानित्यस्य पुष्टि कुवशास्त इत्यर्थमाह । भिन्नप्रदेष्टव्यास्मात्तानामृचां संक्षमेकत्र संपाद्येतावदिह शस्य मिति कृत्तिं करोति सेव पुष्टिरिति च व्याचष्ट । ऋग्गच्छेऽपि सेनैव सत्रं न्युत्पापय "अर्च्यते प्रगस्तनेऽनया देवविशेषं कियानिदेवस्तत्साधनविशेषो नेत्यृक्" इत्येवम् ॥

४ एतन्नाह्वयनकर्म तस्मिं होतरि विनियुक्तम् ॥

अथैतस्मिन्नेति निगमं प्रमाणयच्छकरीशब्दे वृत्तिं दर्शयति—

तद्यदाभिर्बृन्मशकश्चन्तुं तच्छकरीणां शकरीत्वमिति विज्ञायते ॥ ७ ॥

यथेसादाभिरभिपुत इन्द्रो बृन्मशुरं हन्तुमशकत् तत्तस्माच्छकरीणा-
मृचां शकरीत्वमित्येवमेन्द्रब्राह्मणेऽपि (५-२-२) शक्नोतेरेव शक्यं इति
विज्ञायते । लिङ्गतोऽपि हि दर्शितं भवति “आख्यातवानि नामानी”ति ॥

अथ तृतीयमुक्तमन्त्रपादमर्थतो व्याचष्टे—

ब्रह्मैको जातेजाते विद्यां चदति ॥ ८ ॥

एकोऽपरो ब्रह्मा नाम ऋत्विक् । जातमियामिति बीप्सागमं सप्तमीतत्पुरुषमा-
प्यविज्ञानवलान्मला व्याचष्टे—जातेजाते” श्रुतमुत्पन्ने प्रायश्चित्तादौ कर्तव्ये कर्मणि ।
विदन्त्यनयेति विद्या “विद् ज्ञाने” (दि० आ०) “संज्ञायां समजे” (पा० १-२-
९९)ति करणे क्यप् । ता वेदवित्री वाचमिति शायणः । विद्याप्रयहेतुतादारमनो
विज्ञानमिति दुर्गः । वदति एभ्य ऋत्विग्भ्य “इदमन कुर्वते”—ति ॥ तथापि हेत-
त्कर्म विनियुक्तम् ॥

अथ ब्रह्मैव कुतो विद्या मदतीत्यनुयुक्तस्य विद्याप्रकर्षात्सर्ववेत्तृत्वमाह—

ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ॥ ९ ॥

नक्षत्रार्थवित्तमधिकारं निर्वर्तयितुं सङ्गायतो ह्ययं सर्वविद्यः । सर्वो (ब्रह्मा)
विद्यां वेदेति “तद्वित्तार्थे—” (पा० २-१-५१)ति समासः । “तदधीष्ठे तद्दे—”
(पा० ४-२-५९)ति हि वेदार्थे “विद्यालक्षणकल्पवान्तावेति यथ्यम्” (पा०
४-२-६०) इति टप् । तस्य “सर्वादेः साधेयं ऽग्वक्यः” (वा०) इति टुक् ।
तथाविधो ह्यसायधिकारी ब्रह्मविद्यासमुच्चो येनाद्यो सर्वमेव वेदितुमर्हति
अतोऽयं ब्रह्मा भवति । उच्यते “अथ केन ब्रह्मत्वं कियते इति ? इत्यादिपया”
(ऐ० आ० ५-५-८) इति ॥

१. अथवा न यत्तच्छब्दाभ्यां वाच्येः शक्तिरूपेण । इदमेव हि सा शकरीशब्देति
तातां वरणत्वोपपत्तिः । यथासामभिर्बृन्मशुरा शक्तिजनसत्त्वं तदेव शकरीत्वमिति पश्यति-
तेऽर्थः । शक्तिजनवाच्य शक्तिजनस्य भावः सच शक्तिजनस्येव प्रकारीभूतो भवति ।
एतां च शक्तिजनस्य इत्यभिप्राये शक्तिरेव प्रकार इति ॥

२. शब्दगतार्थं हि ऽङ्गं शक्तिगतायां प्रविष्टम् ॥

ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः ॥ १० ॥

श्रूयत एव (न पर केनचित्कियते—) इति श्रुतो वेदः । कर्मणि क्तः । तस्मादिति “पञ्चम्यास्तसिल” (पा. ५-३-७) । परिवृढः प्रमुखेपां मध्ये नेता (नायक.) “प्रभौ परिवृढः” (पा. ७-२-२१) इति निपातः । “प्रभुः परिवृढोऽधिप” इत्यमरश्च । स हि त्रयीविद्यां वेद । अन्ये त्वेकैकामित्यस्य विद्याप्रकर्षोऽन्यतः ॥

अधुना शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते—

ब्रह्म परिवृढं सर्वतः ॥ ११ ॥

सर्वतः सर्वास्तु दिक्षु । “आद्यादिभ्यस्तत्त्वेष्वसंख्यानमि” (वा०)ति सार्वविभक्तिकत्वात् । ब्रह्म वेदान्तप्रतिपाद्यमृणादि बोधयमपि एतत्परिवृढं व्याप्तम् ॥

अथ तुरीयपादं तस्या अयंतो न्याचटे—

यस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युः ॥ १२ ॥

एकोऽध्वर्युश्च यस्य मात्रां मीयतेऽनेनेति मात्रे तां वा कांचिदितिकर्तव्यतामभिपद्यप्रहणादिरूपां (यज्ञशरीरं) विमितीते अल्पं (नानाप्रकारं) विमिमीते (करोति) । उ इत्यवधारणार्थो मन्त्रे । स्वस्वकर्तव्यमेव सर्वोऽनुतिष्ठति नान्यकर्तव्यमित्यवधारणा । यद्वा वितरार्थः । सच सुगम इति कृत्वा व्याख्याकाळे उपेक्षितः ॥ यज्ञस्वरूपनिष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नामनिर्वचनदेवावगम्यत इत्यध्वरशब्दमनेकधा निर्व्वीति—

अध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताऽध्वरं कामयत इति वा ॥ १३ ॥

अध्वरशब्दे पृषोदरादित्वादन्यलोपेऽध्वरपुरेवाध्वर्युरित्युच्यते । त्र्यं सोऽध्वर्युरिति तत्साधयत्यवधारणार्थनिर्वचनेन । अध्वरं यज्ञं युनक्ति स्मिन्नसमनेन संयोजयतीत्यध्वर्युः । “सुजिद् योगे” (ह. प.) दुप्रलय औणादिक । टिलोप । यत सोऽध्वरस्य नेताऽन्तं प्रपयितेति, अध्वर्युश्चन्दलैव तत्पर्यायोऽयमिति सायण । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य (यज्ञस्य) यागनिष्पादकत्वोक्तं निर्वचनं याज्ञो दर्शयिष्यति “मन्त्रा मननात् । छन्दासि छादनात् । स्तोम स्तवनात् । यज्ञर्यजते” (नि० ७-१३) इति, अथवा अध्वरं कामयते कर्तुमित्ययमध्वर्युः । एतस्मिन्निर्वचने सुरित्ययं नामनार्थः । वसुकामा वसुयव इति यथा ॥

अपिवाऽधीयाने गुरुपबन्धः ॥ १४ ॥

अथवा अध्वर—(न्तप्रतिपादकं शास्त्र—) मधीयानो लक्षणयाऽध्वर इत्युच्यते । मधौ मोक्षन्तीतिवत् । तस्मिन्नाधीयाने ब्राह्मणे सुरित्ययमुपबन्धो नामकरणम् । अध्वरमधीते यस्तस्य नामाध्वर्युरिति ॥ अकारलोपः पृषोदरादित्वादत्रापि ॥

१. नीयते इति शान्त कर्त्तुं तन्मात्रैरुच्चात इति दुर्गः ॥

२. मन्त्रेषु पुरुषेषु मोक्षस्तु यथा मोक्षन्तीति यथोच्यते तथात्राध्वरमधीयानोऽध्वर्युनाम्ना व्यपदिश्यते ॥

अथ विप्रदप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे—

अध्वर इति यज्ञनाम ॥ १५ ॥

अर्थम्—?

ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

हिंसाकर्मा हिंसार्थकः (निष० २-१९) ध्वरधातुः । तस्मात् “द्रव्यं कविपान-
मि”ति (वा. ३।३।५८) अधिकरणे कः । ध्वर्यन्ते ध्वर्यन्तेऽसिप्रिति ध्वरस्याप्रतिषेधो
न ध्वरोऽध्वर इति । अहिंसो हि यज्ञः । यत्किञ्चित्पशुजीवादिकमत्र हिंस्यते साऽभ्यु-
दयहेतुत्वात्तेषां हिंसा न भवति । द्वेषपूर्वको हि प्राणिकधो हिंसा । न तथाप्येति भवति
सोऽध्वरः । तथाच श्रुतिः “न वा उ एतस्मिन्निग्रहे” (य० वा० सं० २३-१९)
इति । स्मृतिश्च “जुरात्समिच्छन्ति गृणानि राजन्” इति ॥

निपात इत्येके ॥ १७ ॥

अयं स्वशब्दो निपात इत्येके आचार्या मन्यन्ते ॥

एवंतति पूर्वाभ्युपगतेऽनुदात्तान्ये (नि. १-३-२) शङ्केते—

तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् ॥ १८ ॥

तदेतत्तयेतिशब्दस्वरूपं उदात्तप्रकृति उदात्तसमायं तत्कथं नाम स्यात् ?
(यद्भवतोक्तं एवेनामानुदात्तमिति) उत्तरमाह—

दृष्टव्यं नु भवति ॥ १९ ॥

दर्शानुविधिः पठन्ति भवतीति दृष्टव्यमन्ताप्रामेनि तद्भवति । तुसादोऽत्र मेदार्थं
उत्तरपक्षार्ता स्पन्दितुम् ॥ यद्वा हेतुगमुच्यार्थ एव तुसादः । अयंभावः । यद्यपि
“विरोऽन्त उदात्तः” (फि. सू. १-१) इति पिदमूत्रं फिद. प्रातिपादकस्यान्तोदात्तत्वं
विदधानि, “निपाता आनुकृताः” (फि० सू० ४-८०) इतिचाणुदात्तत्वं, तथापि
“स्वराद्यमग्नौत्सुधानी” (फि. सू. ४-९) इति पिदमूत्रं तदप्येति । तथा चापवाद-

स्मरणाद्यदशनाच्च अनुदात्तमपि सदेतनामैव भवतीति ॥ चक्षुतस्तु । “निपाता
ध्व्याशुदात्ता भवन्तीति” (फि० सू० ४-११) कृतापवादत्वाद्दृष्टव्यत्वाच्च
नामैवैतदित्युपपन्नमिति दुर्ग ॥

क पुनरस्य व्ययो दृष्ट इत्यपेक्षायामाह—

उत त्वं सत्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायाम् ॥ २० ॥

एकवचने व्ययो दृष्टः । तत्रिलियमनोदात्त सच निपातस्वरेणैव भविमुमर्हति ।

एकम्—

उतो त्वस्यै तन्मं विसृज्य इति चतुर्थ्याम् ॥ २१ ॥

सर्वनामत्वादे स्तै (पा. ७-१-१४) ॥ मध्यायस्तु (नि. १-६-पा.) उप-
रिष्टाद्याख्यास्यते ॥

अथापि प्रथमाचक्षुचने ॥ २२ ॥ ३ ॥

व्ययो दृष्ट । त मथा—॥ ३ ॥

अक्षष्वन्तः कर्णष्वन्तः सखायो मनोजवेऽसमा बभूवुः ॥

आवृणास उपकक्षास उर्ये हृदा इव छात्वा उत्वे दृष्टे ॥ १ ॥

(ऋ. स ८-२-२४-७)

आक्षिरसस्य वृहसतेरार्प विद्यासूक्तं त्रिष्टुप् ॥ अक्षष्वन्त इत्यस्यार्थं निर्विबुध-
रायपदमस्या अर्थतो व्याचष्टे—

अक्षिमन्तः कर्णष्वन्तः सखायः ॥ २ ॥

अक्षि विद्यते येषामित्यर्थे “तदस्यास्त्वसिति” (पा० ५-२-१४) मनुषि
“छन्दस्यपि दृश्यत” (पा० ७-१-७६) इति अक्षिशब्दस्यानङि । “अतो बुद्ध”
(पा० ८-२-१६) इति मनुषो बुद्धागमे अक्षष्वन्त ॥ लोके पुनराक्षिमन्तः ।
अक्षिसमुक्ता । एवं कर्णष्वन्तः कर्णविलक्षणाकाशवन्त । उपलक्षणमेतदन्येषा-
मप्यज्ञानाम् । तथाच समानेन्द्रिया समानोदरपृष्ठपाणिपादा । अतएव सखायः
समानं एवान (ज्ञान) येषां ते । आतोन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः ॥

अथानैकपदनिवृत्तम्—

अक्षि चष्टेः ॥ ३ ॥

पदयत्नैर्यस्य चन्द्रिष्पातो (अ आ.) निरसरीणादिकम् । “ह्रस्वो” (पा ८-२-२९)
रिति कलोप । यस्य कल सस्य पत्व बाहुलकाचक्षिद एयान् (पा. २-४-५४) इति

१. सर्वनामत्वेऽनुदात्तत्वं छान्दसत्वाच्चत्यय दर्शयति । यद्यपि तत्र “स्वाङ्गशिदामदन्ता
ना” (फि० सू० ३ पा) निरिति निरट. सर्वनाम्न आचक्षत्तत्वं निश्चितं तथापि तदौत्पत्तिकम् ।
“त्वत्त्वत्तमतिमेचनुद्यानी” (फि० सू० ४ पा.) क्षि निश्चिष्यानुदात्तत्वविधानाय । विशेष-
विधिश्रौत्सगितस्यापवाद एवेति सूत्रादित्वात् ॥

२. उ-त त्वम् उतो त्वस्यै इत्येकवाक्य- (पाद-) पठितमत्रयोर्द्वयत्वत्वर्थः ॥

३. अनेकार्थवाद्वागुना व्यक्तवाच्यैकस्यापि पदत्वत्वर्थत्वम् ॥

नि. पृ. ८

रयानादेशाभाव इडभावश्च । चकारलोपश्च घृपोदरादित्वात् । रयायते (दृश्यते)
रानेन सर्वमित्यक्षि ॥

अनक्तेरित्याग्रायणः ॥ ४ ॥

व्यक्तयर्थस्याङ्धातोः (रु. प.) औणादिक- निरुक्तनिदितामि- (पा. ६-४-२४) ति
नलोपः । “चो कु-” (पा० ८-२-३०) रिति कुत्वं चर्त्तं सस्य पत्वं च अनकि व्यक्तं
भवतीत्यक्षि । इति अप्रत्यापलमाग्रायणः “नडादित्वात्” (पा० ४-१-९९) फक् ।
कस्यायन् (पा० ७-१-२) । आग्रायण आचार्यो मन्यते इति वाम्यशेषः ॥
यद्यप्यङ्गान्तरमपि व्यक्तमेव भवति तथापीदं तैजसत्वादभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरं
भवति ॥ अत्रार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—

“तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत” इति ह विज्ञायते ॥ ५ ॥

यस्मादेते तेजोऽवयवभूयिष्ठे तस्मात्कारणादित्येवं तच्छब्दवलाद्यच्छब्दमध्याहृत्य
व्याख्याक्रमो निरुक्तशालकृच्छेलीपरिशीलितोऽन्यत्रापि यथावसरमूहः । एते अक्षिणी
इतरेभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे (प्रज्ञाततरे) इव भवतः । अन्धकारेपि ह्येते
प्रकाशेते एव नक्तंचरादीना, न तथेतगण्यद्वानि । एवं ब्राह्मणेऽपि अनक्तेरेवाक्षिणी
इति ह विचार्यमाणे ज्ञायते ॥

कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवति ॥ ६ ॥

कृती ऋदने धातो (रु. प.) औणादिकोऽन्प्रत्ययः । गुणः । घृपोदरादित्वा-
त्तस्य न णत्वम् ॥ यद्वा निष्ठात एव घृपोदरादि । उभयथापि निकृत्त (छिन्न-)
द्वार इति कर्णो भवति । गर्भावस्थायामेव केनापि (देवेन) निर्मितविल इत्यर्थः ॥

ऋच्छतेरित्याग्रायणः ॥ ७ ॥

गस्य रस्य ऋधातो (म्या प.) औणादिक कर्मणि नन् धातोः कुटागमश्च ।
गुणो णत्वं च ॥ ऋच्छन्ति (गच्छन्ति) शब्दा एताविति कर्णावित्येवमाग्रायणो
मन्यते ॥

ब्राह्मणमप्येतत्सिद्धिर्वचने प्रमाणयति—

“ऋच्छन्तीय से उद्गन्तामि” इति ह विज्ञायते ॥ ८ ॥

ऋच्छन्ती (गच्छन्ती-) वेतां से आभाशेऽभिव्यक्ता. (सन्तः) शब्दाः । एता-
वपि च उद्गन्तां प्रत्युद्ध्यत इव ग्रहणाय । इति ह विचार्यमाणे ज्ञायते
ये^२ कर्णाविति ॥

द्वितीयपादमर्थतो व्याचष्टे—

मनसां प्रजवेप्यसमा बभूवुः ॥ ९ ॥

एवंभूता अप्येते मनसां सुप्ताद्युपलब्धिसाधनेन्द्रियाणा- (मन्तरिन्द्रियाणा) प्रज-
यन्ते गन्धन्ते इति प्रजया गन्धप्रदेताः प्रज्ञाया. । इति सीनो धातुर्गर्भा वेगे च

१. “पाप्राप्तेति” (पा. ७-३-७८-) ऋच्छादेश-शिति (शपि) परे निमग्नत्वादे-
दक्षिणः । एवमन्ववाप्युक्तम् ॥

२. शरीरस्य शिरसो वा ऊर्ध्वे गणे (उच्चैः स्थिते) स्थाने आवाशस्तद्वेगे ॥

३. पुरुषभेदाद्बुधवचनम् । मनो हि प्रत्यात्मनियन्त्वादनन्त परमाणुरूप नित्यं चेति
वायनिशे वदन्ति ॥

तस्मात्कर्मणि “श्रुदोरप” (पा० ३-३-५७) इत्यप्रत्यय गुण । तेषु (मनोगम्येषु) असमा अतुल्या यभूवुः भवन्ति । छान्दसो लिट् ॥ केचिद्ब्रह्मपोहनधारणाप्र-
यकृतसमर्था । केचित्ततोऽन्त्या । केचिदल्पमेघसोऽपरेस्त्वमेघस एव ॥

कथमसामान्यमिति तृतीयपादमर्थतोव्याख्यन्-दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—

आस्यदद्या अपर उपकक्षदद्या अपरे ॥ १० ॥

आस्यं प्रमाणं येषां ते आस्यदद्याः “प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रच” (पा० ५-
३-३६) इति ऊर्ध्वमौने दध्नप्रत्यय । आस्यदद्या एव आदद्या । पृषोदरादित्या-
दास्यशब्दस्याकारादेशः स्यशब्दलोपो वा । आदद्या एव आदद्यास्तः । “आजसेर-
नुति”-(पा० ७-१-५०)ति जमोऽमुगानमश्छान्दस । हृदा हवेति तृतीयपादस्थ-
मत्रातुसन्धीयतेऽर्धवशादुपमानलाभाय । तथाचास्यप्रमाणोदका हृदा हवेति मध्यम-
प्रज्ञानाह । अपरे इति त्वे इत्यस्यार्थः । सर्वनामत्वात् “जस शी-” (पा० ७-१-
१७) भावः । अथ ततोऽल्पप्रज्ञानाह उपकक्षदद्या इति । कक्षस्य समीपमुपकक्षं तत्प्र-
माणं येषान्त उपकक्षदद्या पूर्ववदत्रापि साधनप्रक्रियोक्षा । कक्षो बाहुमूलम् “बाहु-
मूले उभे कक्षा” विलम्बतः । कक्षसमीपप्रमाणोदका (अल्पोदका) हृदा हवेति । उ-
पादपूरण एव ॥ तथाचात्र आदद्यास्त इत्यतिपरोक्षवृत्तिं तन्मित्रं परोक्षवृत्तितामास्यदद्या
इत्यनेन सपाथास्यप्रमाणोदका इत्येव प्रत्यक्षवृत्तितामापादितवान् । इति ध्येयम् ॥

अथानैकपदनिश्चयम्—

आस्यमस्यते ॥ ११ ॥

क्षेपार्थस्यानुधातो (हि प) “ऋहलोर्ण्य” (पा० ३-१-१३४)दिति ण्यत् ।
अस्यते क्षिप्यते स्वेतदाभिमुख्येनाप्रमित्यास्यम् ॥

आस्यन्दत्त एनदन्नमिति वा ॥ १२ ॥

आदुपसृष्टस्य सवणार्थस्य स्यन्दते (भ्वा० आ०) “अन्येष्वपि दृश्यते”
(पा० ३-२-१०१) इति ड । अन्नं कर्तुं । एनदिति कर्म । “अन्वादेशे नपुसके
एनद्वक्तव्य” (वा २-४-३४) इति एनदादेशो द्वितीयेकवचने । एतदासमास
न्दते द्रवीकरोत्यन्नम् । यद्वा एनदिति कर्तुं बाहुल्यकारप्रथमेकवचनेऽप्येनत् । अन्नं
(शुष्कमपि) प्राप्यासमन्तात्सवत्येव श्लेष्माणं येन तदाद्राकृतं प्रशितुं शक्यते ॥

अथ दध्नशब्दपरिमाणार्थकं नाम मत्ता निर्व्यक्तिः—

दध्नं दध्यतेः स्रवतिकर्मणः ॥ १३ ॥

सवत्यर्थस्य दधधातो कर्मणि बाहुल्यकादौणादिको नन् इडभावश्च । स्रवतरमिव

१. ईषदत्त्वा । नजोऽत्राल्लार्थे वृत्तिः । अनुदरा भन्वत्यत्र यथा । पठन्ति च । तत्सप्त-
दृश्यमभावश्च तदन्यत्त्वं तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नमर्था षट् प्रसीदता । इति ॥
अत्राक्षणः । अपादम् । अन्नश्च । अपक्षयो वाऽ-येनोऽप्येवम् । अथर्मे इति शिष्टमुदाहरन्ति ॥

२. प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतावुभाविति हि त्रिव्यमस्तथा चात्र (स्रवे) प्रमाण-
पदमूर्ध्वमानपरमेतद्विषये ॥

तद्भवत्युत्तरात्परिमाणात् ॥ यद्यप्ययं स्वादौ घातने पालने च पठितो न दिवादेशो
तथापि यास्कवचनादिवादिनां स्वव्यर्थकत्वं च कल्प्यते । उक्तं च । दिवादिसु-
भ्वादिवदाकृतिगणस्तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरिति ॥ एतच्च शब्दसारूप्याद-
न्यथापि निरुक्तं, प्रकृते तु दक्षप्रत्यय एव प्रमाणार्थ इति व्यक्तमुक्तमधस्तात् ॥

दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति ॥ १४ ॥

उपक्षयार्थस्य दमुधातोः (दि. प.) औणादिको नन्तस्य षो बाहुलकादिउ-
भावश्च । दस्यतेर्वा दमं स्यात् । इत्येवमपरा व्याुत्पादार्थतो निर्णवीति-विदस्त-
तरमुपक्षीणतरं तद्भवत्युत्तरस्मात्परिमाणादिति ॥

अथ तुरीयं पादमर्थतो व्याचष्टे—

प्रक्षेया हृदा इत्येके प्रक्षेया ददशिरे स्नानार्हाः ॥ १५ ॥

स्नात्वा इत्यस्यार्थतो निर्णयनं प्रक्षेया इति । तत्र हि स्नाते. (अ. प.) कृत्यार्थं
(पा० २-४-१४) लन् प्रत्ययः । सच “अहँ कृत्यतृचध” (पा० ३-३-१६५)
इत्यर्हाथं भवति । अप्रापि प्रकर्षेण स्नातुं योग्या इत्यर्थे स्नातेः “अचो यत्” (पा०
३-१-९७) इति यत् । “ईयतो”- (पा० ६-४-६५) तीत्वे गुणे प्रक्षेया
इति स्नानार्हा अक्षोभ्योदका इति तदर्थः । एवंभूता हृदा इव एके प्रधानभूता
महान्तः प्रज्ञया प्रक्षेया अगाधा. (अगाधप्रज्ञाः) ददशिरे ददन्ते । छान्दसो
ल्लिद् वर्तमान इह भवति । अत्र त्वेइत्यस्यार्थे एके इति । ददधे इत्यस्य च ददशिरे
इति । मन्त्रे उः पादपूरण एव ॥

अथात्रैकपदनिरुक्तम्—

हृदो हादतेः शब्दकर्मणः ॥ १६ ॥

(अव्यक्त) वाग्दार्थस्य हादधातोः (भ्या. आ.) पचायच् । बाहुलकाद्भ्रसः ।
हादते अव्यक्तराब्दं हासावभिहन्यमान. करोतीति हृदः ॥

प्रकारान्तरेण निर्वाचि—

हादतेर्वा स्याच्छीतीभाषकर्मणः ॥ १७ ॥

शीतीभाषार्थस्य हाती मुखे चेति धातो- (भ्या. अ) इत्कवत्तिद्धिः । लस्य रत्वं
पुणोदरादित्वात् । श्रीम्पेऽप्यसौ शीतल एव भवजनान् सुखयतीति हृद इत्युच्यते ॥

अथापि समुच्चयार्थं भवति ॥ १८ ॥ ४ ॥

अथापि अयमपरो निपात. समुच्चयार्थं भवत्येकतमः । लत् इति ॥ ४ ॥
अथास्योदाहरणम्—

पर्यायाद् दद दददददददद ॥ १ ॥ (ऋ. आ. १२-१७)

इत्याह । किमुक्तं भवति—

आश्विनं च पर्यायाद्येति ॥ २ ॥

इत्येवम् । लदिति समुच्चयार्थं भवति ॥

१. अशीतस्य शीतग्वन शीतीभावः । अभूतज्जावे “कृष्णलियोगे मृग्यकृत्तरे
चि”- (पा. ७-४-५०) रिति चिः । ‘अस्य च्या’- (पा. ७-४-३२) विनीकम् ।

अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु चाप्यपूरणा आग-

च्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिक्षिति ॥ ३ ॥

पदपूरणसामान्यानुक्रमेऽयमथशब्द । पूर्वं हि व्याख्याता केऽपि सङ्ग्रहार्थायाथा-
 दय । (नि. १-२-३) तत्प्रसङ्गेन हीत्येवमादयोऽनर्थका अप्युक्ता । (नि. १-२-४)
 प्रतिज्ञाप्रसक्तानेवाधुना पदपूरणान्वक्ष्यति । तत्सामान्यलक्षणं तावदुपलभ्यतेऽनेन ।
 ये प्रवृत्ते-परितमाप्तेऽर्थे अन्येरेव वान्वगते पदेरेति शेषः । अमिताक्षरेषु
 ग्रन्थेषु गद्यग्रन्थेषु वान्वपूरणा आगच्छन्ति त एव मिताक्षरेषु पदपूरणा
 भवन्ति । उभयतश्चि तु अनर्थकाः अर्थान्तराचार्यकाः ॥ कतमे पुनस्तो-इत्याह
 "कम् ईम् इत् उ" इति ॥ एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अन्ये पुन "इव
 न चित् न्वा"दयोऽर्थवन्तोऽपि । अर्थासम्भवे पदपूरणा भवन्ति । लक्षणं हि तानपि
 व्याप्नोति । एते पुन प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्दिश्यन्ते । अथवा ते
 प्रायेणार्थवन्त कदाचिदनर्थका इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यन्ते ॥

अधुनोपाङ्कमीमिक्षितमामोत प्रयेरमुदाहरणं दर्शयति—

निष्प्रकासश्चिद्विशरो भूरितोका वृकादिव ॥

विभ्यस्यन्तो यचाशिरे शिशिरजीवनायकम् ॥ ४ ॥

१. प्रवृत्तादर्थाभिहितार्थान्तरं योऽयमिति । एतमेव वाक्यमेव वा पूरयितव्यमेवमित्य-
 यमेव हि तेषामर्थो नाम्यदर्शान्तरमस्ति । उक्तञ्च—

निषावाचनगारवागनुपमर्गो विराचयत् ॥

सत्त्वानिषावर्गं नाम निषागं वाचपूरण ॥ १ ॥ इति ॥

२. उपलक्षणमेतदुक्तं तत्तु तून्-निषागौनामनुमानाच्च वागीनां, तद्यथा—

आ वा-ता-गच्छानुच्छरा शुगानि यत्र तामय वृजवृजवामिम् ॥

उपवदति वृषभाय वाहुमन्यमिच्छन् सुभगे ? परिभ्यम् ॥ २ ॥

(क. सं० ७-६-७-१०)

अनृभगि-यो संवादेऽयम् ॥ मानिज्ञानं यति कामयतेष्व वास्वादाभिधवादा । तदा
 विज्ञानमप्यत्रो भाता ता शोधयति । हे सुभगे आ गच्छान् आममिष्यन्ति ता-तामि उत्तरा
 उत्तरानि शुगानि वारुणिषा यत्र तामयो भगि-य अत्राणि भ्रातरं पति वृजवन्-वदि-
 ष्यन्ति । यत्तदेव तस्मात्सन्निधानं मत्तमस्योऽयं यति भ्रातरमिच्छन् कामयन् । तदनन्तरं
 वृत्त्याय तव योनी रेव सरे पुरावागीनीय वाहुमुपवदति ? यवनकाः उपवदन्तु वृह ।
 इति मन्त्रार्थः । अत्र "वा इत्यनर्थकं पदपूरणं ॥

३. इति तेषां निषागिवाचनस्य स्वरूपनोऽप्येवमिदं उक्तं ॥

४ इदमन्वयार्थेयम् पूर्वोक्तस्य निमित्तमायथविभ्यादमपवाद इति विचारयेति ॥

५ संक्षेपः ॥ ६ इत्येवमन्वयमिति । तद्वा प्रतीयं । दुयेन तु वेदिदेवं वृजवे-
 मभीदन् इत्युक्तं । कचित्तु-शुगानि त्वा इति वा आदनाय कम् । अत्रावर्त्तमानं तत्र-
 दस्मात् ॥ (क. सं. ८-८-११-१) इति पठने । अत्र तावत् । हे वृजमिभूत !

इति सन्निधानेन चरणा साधनं त्वा त्वामश्नात्तदस्मादयन्-सर्व इत्यर्थः । अत्रावर्त्तमाने रोमो-
 त्वा त्वामश्नात्तदस्मादयन्-सर्व इत्यर्थः । अत्रावर्त्तमाने रोमो-

चिदिर्नर. केचिन्मनुष्या निष्कृतास. निवेसना । धपिच । भूरितोका-
बहुपला (दरिद्रा) वृकान्मार्गरोधमास्तेना (पिप० ३-२४) च्छृगालादिव वा
वालघातकादिमादिति शेष । विभ्यस्यन्त. पुन पुनर्वृश वा विभ्यत सन्त
हेमन्ते यचाशिरे पुन पुनर्वृश वा चाशन्ते इतिवत् शब्द पुर्वन्ति । वाश
शब्दकुराशाम् (भ्वा आ) किम्—

शिशिर जीवनाय ॥ ५ ॥

शिशिरमस्याक जीवनाय, आगच्छतीति शेष । अरपतरसीत हि शिशिरं
सुख तत्र जीविष्याम इत्यभिप्राय ॥ अत्र मन्त्रे वमित्यनर्थक पादपूरण एवेति
स नोक्त ॥

अथ निगमप्रसक्त शिशिरशब्द द्विधा निर्गवीति—

शिशिरं शृणाते शस्त्रोत्तेर्वा ॥ ६ ॥

हिंसार्थकस्य शृणातो (मवा उ) अत्रिशिशिरेत्यादिना (उ १-५३) निपात ।
शृणाति हिनस्तीति शिशिरम् । अर्थचांदि (२-४-३१) । अथवा शस्त्राते
हिंसार्थस्यैव । नार्थवृत्तो विशेष । किंतु साधनवृत्त । हिनस्ति तस्मिन्कारेऽप्रति
बध्यमानो दद्यामिरतिशयेन छुष्मानोपधिबनस्पतीन् इति ॥

अथ इमित्यस्योदाहरणम्—

एमेन खजतासुते ॥ ७ ॥ (ऋ सं १-१-१७-२)

इति । एयैत्री गायत्री मधुच्छन्दस आर्षम् ॥

अत्र ईमिति पदपूरण इति बोधयितुं पादार्थमाह—

आखजतेन सुते ॥ ८ ॥

मदिमिन्नाय मन्दिने । चार्किं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥ इत्यस्य शेष । हे अघ्नर्थेव ।
सुतेऽभिपुते चमसस्ये सोमे एनं सोममिन्द्रायेन्द्रार्थमाखजत आभिमुख्येन
खजत । पुनरभ्युमयतेति सार्वथ १ कीदृशमेन मन्दिं हयैहेतु चार्किं साधुकरणशील
शातयश्मलादृशादुत राजयश्माग्निगाय मुष्मामि मोय्यामि (अन्तर्भाषिण्यर्थ) निष्प
यामि । निमर्थ जीवनाय कम् । जीवनायम् । इहलोके चित्कालान्मनान्तेत्यर्थ । कमिति
पदपूरक एवेति ॥ यश्मशब्दोनाकारा लोरानन्नादिषु पठित ॥ (पा २-२-२१)

१ अत्र विश्वोऽनुत्तरोऽन्यर्थापशादप्याह । इदितिपदपूरण एवेति वयमुत्तरायाम् ॥

२ यश्मत इति दुग् । यश्मान्नो (अ य) अन्येवा दयन्नाग्नेपदे । वातिरिच्छा ।
असमिच्छातीत्यर्थ ॥ छादसो हिंस्त्रार्थे ॥

३ शीतार्तस्य दन्ताभिघातपूर्वक शब्दो दारिममूलव बुद्धिजन एव भवतीति भाव ॥

४ अन्ये त्वादु । तत्रहि प्रयेण प्रपुराणि गरदायानि भवतीति शिशिरजीवनार्थ
तेषाम् ॥ इति ॥

५ अथ कयादावपठितोपि वैदिकवाच्योक्त । तथाच “बहुलमेतद्विशिष्टं”मिति
धातुपाठपठितगावांसिबमुपागबोधन्—(ति वी) अन्येन दत्तगणीपाठो बहुलमित्याहु ।
तेनापठिता अपि सौत्रलीनिकवैदिका बोध्या इति ॥ तेनायश्चुरादिरपीहमवादि ॥

६ पुत्रामधिकममगणे पुनरभ्युन्नवनमापसम्भवेनोक्तम् । तथाचाग्निद्येमप्रकरणे आ०
गणम् “द्वेयकारणं चमसाध्वर्यव सृष्टसृष्टृन्वा पुत्रस्याभ्युन्नयोपावर्त्तवमित्री”ति ॥

कीदृशायेन्द्राय मन्दिनै हवेयुक्ताय । विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते ।
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ॥ २ ॥

अथेदिल्लस्योदाहरणम्—

तमिर्द्धन्तु नो गिर ॥ ९ ॥ (ऋ सं ७-१-२०-१४)

इति । गाय-येया सीमी । अमहीयोराद्विरसत्येयमापम् ॥

अत्रादिति पादपूरण इति बोधयितुं पादार्थमाह—

तं धर्द्धयन्तु नो गिर स्तुतय ॥ १० ॥

य स सशिश्वरारेव । य इन्द्रस्य इवसनि ॥ १४ ॥ इत्यस्या शेषः ॥ अर्थः—

नोऽस्माकमेता गिरो आवस्तुतां विनियुक्ता वाच स्तुतिरूपास्त सोम धर्द्धन्तु
वर्द्धयन्तु (अतर्भावितव्यम्) । य सोम इन्द्रस्य हृदंसनिर्हृदयस्य समक्षा ।
तत्र दृष्टान्तः । यत्सं वात्त शिश्वरीरिय यथा विश्वो बद्धपयसा मातरो यत्सं
वर्द्धयन्ति तद्वदिति ॥ १४ ॥

अथ निगमप्रसक्त ' गिर '—इत्येतन्निर्वचि—

गिरो गृणाते ॥ ११ ॥

गृष्ट-दे (यया प) इति धातो विप् । ' गृष्ट इडातो ' (पा० ७-१-
११०) इतील रपरत्नम् ।

अधोकारलोदाहरणम्—

अयमु ते समसति ॥ १२ ॥ (ऋ सं १-२-२८-४)

इति । पुन शेषो (हरिश्चन्द्रमले वधाय) नियुक्त आत्मानं मोचयितुमिच्छ
मेतया गायक्यद्र दृष्टव्यम् ।

अधोकार पदपूरण इति व्याचष्टे—

अय ते समसति ॥ १३ ॥

कपोत इव गर्भधिम् । वचलधिम् ओदते ॥ ४ ॥ इत्यस्या शेषः । हे इन्द्र ।
अय ते लवर्धं सोम (य एवं नित्यमेव समसति सपतति तामु तामु क्रियात्वा
ऽऽहूयमानं इति वाक्यशेषोऽर्थवशाद्गोच्यः । अत्र दृष्टव्यं कपोत इव गर्भधिम् ।
' कवेरोत्पथे ' (उ सू १-६२) साधुरभ्युपगो वा कपोत कम्पतन
कुत्तिसप्ततनोयेति दुर्मः । यद्यथा गर्भधि गर्भधारिणी कपोती अण्डाभय वा नीड
प्रति पुन पुन पतति तद्वत् । सोऽयमृतिमिभस्त्वर्धमभिपुत सोम । अथ रिम

१ अथे व्याचक्षते—वत्सं संविशती यत्रागुता बह्व्यो गाव इव । यथा मृतवत्सा
प्रयायेतैव वत्सं सै सै कपोतिर्वहनादिसमर्थं कुर्वु । एवमग्राभिपुत सोम वर्द्धयन्तु
प्रजातवीर्यं कुर्वन्तु देववर्धनावलेखम् ॥

२ अत्र गायतन्यमने (भा० ५०) सानलेनातिच्छेदेन (वैरन्वरेण) गायन सात-
त्यगमनं तत्कलितमधमाह नियमेव सम्पन्नसीति । पतविर्गवर्धं एव (भा० ५०) इति ॥

३ गर्भोऽस्या धीवत इति "कर्मव्याधिकरणेति (श्र ३-१३) किमलप । आने-
होर (६४४-६४) ॥

स्वामि करिष्यति ? मोचयास्मान् । किं वा घञ् (एव) तदेतन्नः स्तुतिलक्षणं न ऊहसे न वितर्कयसि रोह्यमाणानाम् ? केनाप्यभिप्रायेण वयमेतदूम । क्वं युष्मद्भुजैर्न सयुक्तोऽयं सोमो यदिमपरिग्रहास्मानतो यूपाग्रं मोचयति । किं वा घञ् ऐवैतच्छ्रुत्वाऽवधुष्यार्थमवधार्यार्त्ततामस्मान् कारुष्यान्मोचयास्मान्निन्तेऽस्माभिरयमेतेऽस्मत्त प्रतिविशिष्टतर सोमोऽभिपुत इति तात्पर्यार्थं ॥ ४ ॥

इयोऽपि दृश्यते ॥ १४ ॥ ५ ख. सू. ॥

कदाचिदनर्थकं पदपूरण एवेति वाक्यशेषः ॥

निमुदाहरणम्—

सुविदुषि, सुविज्ञायेते इय ॥ १ ॥

इत्येते उदाहरणे । तत्र सुविदुष्यन्तं नाम्ना इत्याद्यस्यार्थः । अत्रेयोऽनर्थक एव धान्यपूरणः । सुपु विज्ञायेते यज्ञो नक्षत्रच माहर्णरिति द्वितीयस्यार्थः । अत्रापीवोऽनर्थक एव वाक्यपूरणः ॥

इत्येष पदपूरणान्वयाख्याय निपातसमुदाय इत्ययति—

अथापि नेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये ॥ २ ॥

निपातसमुदायाधिकाराद्योऽयमथशब्दः । इति संभावने । अथायनेवेदिति केवलं प्रयुज्यमानं पदपूरणो भवति । अपि चैष एव न इत्येतेन संप्रयुज्यते परि सर्वतो भये नर्धे इति शेषः । तद्यथा—

हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते सुन्यन्त एके सघनेषु सोमान् ॥

शचीर्मदन्त उत दक्षिणामिर्नेजिह्वायन्त्यो नरकं पतामे ॥ १ ॥

इति ॥ ३ ॥

नारदेन किल वक्ष्यितुं विप्रलम्ब्यमाना असुरपक्षो भर्तृन्प्रति, तमनेन मन्त्रेण प्रत्युषु । एके तावत् इतो भूलोकात् हविर्भिः पुरोदाशदिभिर्मित्तभूतं स्वः स्वर्गलोकं सचन्ते गच्छति स्म ॥ नन एके सघनेषु यज्ञेषु सोमान्सुन्यन्तः अभिपुष्वन्तः । तेन कर्मणैल्लभं । अन्ये शचीं शच्या वाचा स्तुतिभिः । सुज्य स्यशछान्दसः । मदन्तः मादयन्तः (अन्तर्भाषितव्यर्थः) देवास्तर्पयन्तः । उत अपिच दक्षिणामिः स्वः सचन्ते इत्येतदेवानुपज्यते । (तत्रैवतंति । वयमेतेषां स्वः श्रेयसोपायानामसत्त्वैर्द्रुतुं परिचरेमः) नेदिति परिभयोक्तिः । वयमेतेषामप्युपजिह्वा

१. अयमपि शब्द इति न दृढं प्रतीयते । हुर्गेणापि “नेजिह्वायन्त्यो नरकं पतामे—”ति वाक्यमुक्त्वा ‘सृज्य शेष’ इत्यभिभाव केचित्त्वेन वृत्तशेषमत्रापीकृत इति हविर्भिरित्यादिशेकमभिदधौ ॥

२. प्राणिषु तेन तेनाभ्युपायेन स्वः अयसः प्रत्युषुयतेषु सत्यु ॥

३. अस्माभिरशक्त्यानुष्ठानत्वादिति तात्पर्यम् ।

४. स्वभर्तृणाम्पुरस्तात् (अत्रे) सनीय-नैनपहाय नष्टमाचरन्त्यो नरकं पतामेति संभावयामः ॥

यन्त्यो जिह्वा-(कपट-) नाचरन्त्यो (गगवन्!) नरकं पताम । नहान्यो भर्तृपरि-
चर्यात खिया रुध्न धर्मोऽस्तीति भावः ॥ १ ॥

नरकशब्दं निर्ब्रवीति—

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनम् ॥ ४ ॥

नीचैरस्मिन्नेते गम्यत इति नरकम् । निपूर्वाद्गस्पर्शादधातो (भ्वा प.)
अधिकरणे बुन् गुण नीत्यय नीचैरित्यर्थकस्य नादेशः । पृषोदरादित्वात्तथा
शकन्धादेराकृतिगणत्वात्पररूपम् । यद्वा इकारलोप एव पृषोदरादित्वादित्वाद्—
न्यरकमिति ॥

नास्मिन्नमणकं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा ॥ ५ ॥

द्वा-अथवा नास्त्यस्मिन् रमणकं रतिजनकं स्थानमल्पमपीति नरकम् । न
रनिकरम् । न रमणकमिति वाऽर्थः पृषोदरादित्वाद्गणलोपेन वर्णविपर्ययेण वा साधु ॥

अथापि न चेत्स्ये इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुपुष्टे ॥ ६ ॥

अथाप्ययमपरो निपातसमाहारो न चेति । एष इदित्येतेन संयुक्तं प्रयु-
ज्यते केनचिदनुपुष्टे (सति प्रतिवचनं भवति) तस्य—

न चेत्सुरां पिबन्तीति ॥ ७ ॥

कश्चित्कंचिदपृच्छति निष्ठन्ति गृहे वृषता ? इति । ॥ प्रज्ञाच्छेति तिष्ठन्तीति ।
ततो यदि तिष्ठन्ति किमिति नागच्छन्तीति पुनरनुष्टे प्रतिवक्ति न चेदिति ।
यदि सुरां न पिबन्ति इत्यर्थः ॥

अथ सुरापदं निर्ब्रवीति—

सुरा सुनोतेः ॥ ८ ॥

सा हानिपूयतेऽनेनेर्देव्यः पिष्टादिभिरिति सुरेत्युच्यते । पुन्र् अमिष्ये (ला. उ.)
अस्मादीनादिको रश्मिप्रत्ययः कर्मणि । नित्वाहुणाभावात् ॥

अधोपक्रान्तं निपातलक्षणमुपसहरति—

एषमुञ्चावचेऽर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः ॥ ९ ॥ ६ ख. सू. ॥

इति या. मु. प्र. नि शा. प्र. प्या. वृ. पादः ॥

एषमनेन प्रकारेण उञ्चावचेषु बहुप्रकारेषु अर्थेषु निपतन्ति प्रयुज्यन्तेऽ-
न्येऽपि समाहृता द्वित्रा अपि असमाहृताश्चापि कियन्तस्ते एतन्नेशाब्जमेतच्चाधेनिर्व-
चनशास्त्रमुपेक्षोपगम्यानुप्रविश्येक्षितव्याः ब्रह्म्या क वस्मिन्नर्थे वर्तते इत्येवम्
परीक्षमा इत्यर्थः ॥ इति श्रीमद्यास्त्वमुनिप्रणीतनि. लघुविहृतौ नैध काण्डे प्रथमा-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१. पुन. पृष्टे । प्रश्नानन्तरमुत्तरे दत्ते पुन प्रश्ने सतीति वाच्यम् ॥

२. तर्हि किमर्थम् ॥

३. रेही, गौडी, माचवीलादिसुराभेदाः ॥

४. अमिषवोऽत्र सुरासन्धान (सुरोपादनप्रकार) ननु लपनादि ॥

५. व्याकरणम् ॥

१ अ० ४ पादः ।

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि ॥

नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ॥ १ ॥

इतीत्ययमपि सारसमास्यर्थः । इमानि अनुपदोक्तानि चत्वारि पदजातानि चतस्रः पदजातयः पदसामान्यानि “जातिर्वातं च सामान्य”मित्यमरः । अनुक्रान्तानि पूर्वमाख्यातानि, ततो नामानि, तत उपसर्गाः, ततो निपाता इत्येवमानुपूर्व्येण क्रान्तानि वर्णितावि, व्याख्येयेति वाक्यशेषः । कृतमानि पुनस्तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति । अथ प्रतिज्ञाभ्यासो निगमनार्थः । प्रतिज्ञाभ्यासो हि निगम इत्युच्यते ।

तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन्नेव पदचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवाविशेषेणाख्यातजानीत्येवं शाकटस्य गोत्रापत्यं “नडादिभ्यः कर्” (पा० ४-१-१९) कस्यायन् (पा० ७-१-२) आदिटुद्धिः । शाकटायन आचार्यो ब्रवीतीति वाक्यशेषः । तथाच पतञ्जलिपि-“सर्वनाम-भातुजमाह शाकटस्य च तोकैरे”ति महाभाष्य आह । नैरुक्तानां निरुक्तशालविदा “तदधीते तद्वदे” (पा० ४-२-५९) स्य आदिटुद्धिः । (पूर्वेषां सर्वेषामविशेषेण गार्ग्यवज्र्यं) चैप समयः सिद्धान्तः । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसन्निधे” इत्यमरः ॥

तदन मतान्तरमाह—

न सर्वाणीति गार्ग्यः ॥ ३ ॥

न सर्वाणि नामान्याख्यातजान्यपि कानिचिदेवेति वक्ष्यमाणेन तद्यनेत्यादिना संवन्धः । इति गार्ग्यस्य गोत्रापत्यम् “गर्गादिभ्यो यञ्” (पा० ४-१-१०५) आदिटुद्धिः । गार्ग्य आचार्यो ब्रवीतीति वाक्यशेषः ॥

न केवलं गार्ग्य एवापि—

धैयाकरणानां चैके ॥ ४ ॥

व्याकरणं व्याक्रियन्ते धात्वादिप्रविभागेण व्युत्पाद्यन्ते सच्चा अनैनेति वरणेऽर्थे व्याप्पूर्वात्करोते: “करणभिकरणयोधे-” (पा० ३-३-११७) ति त्युद् । तद्विदन्तीति धैयाकरणाः । वेदितव्यं तद्वित- (पा० ४-२-५९) आदिटुद्धिपवाद ऐजागमः (पा० ७-३-३) तेषामध्ये चैके पाणिनिप्रवृत्तयो न सर्वाणीत्युक्तमर्थं ब्रुवते ॥ अतएव ‘उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपादिकानी’ति तेषां सर्वैः ॥

१. व्याख्यालक्षणमुक्तमश्लान् (२ पृ. २१) ॥ तत्राशेषसमाधाने नामविषये अवशिष्येतेऽन्यत्सर्वं वक्ष्यते । अहमस्मिन्नेव दशितमिष्टे व्याख्यया वर्णितानीत्यस्य तात्पर्यम् ॥

२. नास्तरु विविदवशिष्यत इति बहुप्रोक्षितमश्लान्तिशतत्र “तत्पदचतुष्टयश्रुत्या-नन्तर चतुर्थपादेन वक्ष्यत” इति । तदत्र यथावसर विशेषचिन्ताश्रममुत्तलाशेषसमाधानरूपव्याख्याधर्मोच्चने ॥

३. “अपत्य तोक तयोः सम-” इत्यमरः ॥

४. सिद्धान्तः । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसन्निधे” इत्यमरः । तेषां पाणिनीया-

तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणे-
नान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि ॥ ५ ॥

तदेतत्प्रपञ्चयते गार्ग्यपक्षेणेति पशुपयुक्तस्यच्छब्दः । इह हि निधा व्यवस्था ना-
त्राम् । प्रत्यक्षक्रियाणि, प्रकल्पक्रियाणि, अविवक्षितक्रियाणि च नामानि भवन्ति ।
तत्र-यत्र येषु नामसु स्वर उदात्तादि । संस्कारः प्रवृत्तिप्रत्ययादि । तौ
समर्थौ राश्वतार्थौ प्रादेशिकेन व्याकरणलक्षणानुपदेन गुणेन धातुनाऽन्विता-
द्यनुगतौ स्यातां भवेता तानि सं-सममैकमत्येनाप्यातजानीत्येवं विज्ञातानि ।
न तत्र विप्रतिपत्तिः । यथा कारकद्वारकारीनि । प्रत्यक्षक्रियाणि द्वेतानि ॥ अतः
उत्तरं न पुनरेति वाक्यशेषो द्रष्टव्यः —

गौरश्चः पुरुषो हस्तीति ॥ ६ ॥

इत्येवमादीनि पुनर्नसंविज्ञातानि (प्रत्यक्षक्रियाणि) अपि तु-प्रकल्पक्रियाणि ।
एतेषु हि प्रकल्प्यन्ते क्रिया न राश्वदुपलभ्यन्ते । अविवक्षितक्रियाणि तु शिरशो
व्यतिथोऽरविन्दोऽर्वाडित्येवमादीनि ॥

अथ शाकटायनमतमाक्षिपति—

अथ येत्सर्वाण्याप्यातजानि नामानि स्युर्यः कश्च (न)
तत्कर्म कुर्यात्सर्वेन्तस्सत्यं तथाचक्षीरन् ॥ ७ ॥

नाम् अव्युत्पन्नानीत्यस्योद्देश्यत्वेन विवेकत्वेन वा पाणिनिव्याख्याविषयाणीत्यर्थः । अथवाहि
बन्धनो व्यापारः । उणादय इत्यस्य हि उणादिप्रत्ययान्तानीत्येवार्थः । नहि तावदव्युत्पन्नानि
भवितुमर्हन्ति । अथाव्युत्पन्नानि, नहि तदुणादिप्रत्ययान्तानि । उद्देश्यत्वेनेत्याहुतया निमि-
तत्वेन पाणिनिव्याख्याविषयताम्बुपगमलेन “अयामन्तान्वाभ्येहिद्विभ्यु” (पा. ६-४-५५)
इति सूत्रं संगच्छते । तदेतच्छब्दोद्देश्यत्वेन सुव्यक्तं द्रष्टव्यम् ॥

१. समर्थनानामोपपत्तिरुच्यते ॥

२. यथैव हि लक्षणानिप्रतिपत्त्या स्वरोऽवस्थित एव सत्कारोऽपि यथेष्ट्यर्थः ॥

३. यादि तस्मिन्मध्येऽवस्थिता बद्धेतुस्तथा तस्य नामभेदप्रसिद्धिर्लोभमेतत् सा प्रवेशा-
त्वा क्रियेत्युच्यते । सा च प्रधानतया वदेऽवस्थिते । तद्वाचकश्च भावः प्रादेशिको गुणः
दत्तुच्यते । गुणः शेषोऽन्तर्मिलनस्योत्तरम् । तथाच प्रतिपद्यते नास्ति निर्दिश्यते ह्यन्यमनयेति
प्रवेशः । रिया नामभेदप्रसिद्धिर्लोभमेतुभूता तामभिपद्यति प्रादेशिको भावुरित्येव मन्वन्ते ।
अपरे पुनरन्यथेतस्याचक्षते तदुपमाप्यादौ द्रष्टव्यम् ॥

४. वस्तुतस्तु अत्र संविज्ञातानीतिपदे तस्यावृत्त्यादिन्याय आधीयते । एकस्य परेणापरस्य
॥ परेणानिमग्न्यन् ॥ तत्र संविज्ञातपदमिति रुडिशब्दस्य संज्ञात्र रतिभ्यन्ते (दे का ७-१-१०) ।
तथाच संविज्ञातानि समिञ्जातपदानि तानि यथा गौरश्च पुरुषोऽहस्तीत्येवमादीनि । भक्षणा
गवादीनामष्टाध्याय्यां व्युत्पत्तिलक्षणमस्ति । तथाचोत्तमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिका-
नीति । तस्माद्रुडिशब्दः ण्येते भवन्ति इति ॥ वाचकादयस्तु -वाक्यवत्प्राधान्यानिर्वाह-
रेणानुगता यौगिकशब्दा इत्येवमन्ये व्याचक्षते ॥

कश्च (न) कथित् । (अविशेषेण प्राप्तिमात्रम्) तत्कर्म एकाकारकमनेकः कुर्यात्सर्वं तत्संत्वं प्राणिजातं तथा एतन्नामैव वे शाकटायनादय आचक्षी-
रन् कथयेयुर्जना इति शेषः ॥ तत्रा—

यः कश्चाध्वानमश्रुवीताभ्यः स वचनीयः स्यात्

यत्किञ्चिच्छ्रुत्वात् तृणं तत् ॥ ८ ॥

यः कश्चिदनश्रोऽप्यध्वानमश्रुवीत व्याख्यात । अश्रुव्याप्तौ (स्वा. धा.) विधी-
लिङ् । अश्वत्थेयं स वचनीयः स्यात् । कस्मादश्रोऽप्यनश्रुवनश्च इत्युच्येत तैः । अ-
श्वेदनश्रुवनप्यश्रुदान्योऽप्यनश्रुवनश्च इत्युच्यताम् । तस्मादश्रोऽपि नैवाशनक्रिया-
योगाभिप्रायेणाश्च इत्युच्यते किं तर्हि ? शब्दव्यवहार एवायमर्थप्रत्यायनाय ईदृशः
क्रियानिरपेक्षः । एवमेव यत्किञ्चिच्छ्रुत्वाच्छ्रुत्वात् । उत्तुदिरर्हिसानादरयोः
(६. प.) विधी लिङ् । अविशेषेण तत्सर्वं तर्हन्निवायोगास्तृणमित्येवमावक्षीरन्
वाचक्षते जनाः । तस्मान्न सर्वाण्याद्यातजानि नामानि ॥

अथापि चेत्सर्वाण्याद्यातजानि नामानि स्युर्यावन्निर्भावेः

संप्रयुज्येत तावज्ज्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् ॥ ९ ॥

क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलम्भे सति यावन्निर्भावेर्यावतीभिः क्रियाभिरेकं
द्रव्यं संयुक्तं प्रयुज्येत तावज्ज्यो भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः
स्यादिति तत्र कासाविद्यावर्तने विशेषहेतुरस्ति अग्यासां वा नियामकः ॥ अपित्त्र
शङ्कायां सभारतायां वा । एवमुत्तरत्रापि । “गर्हासमुच्चयप्रशङ्कासंभावनासपी”-
त्यमरः ॥

तत्रैवं स्थूणा वरशया वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १० ॥ १ सं. सू. ॥

तत्रैवं सति स्थूणा एकैव गती दरे (श्वेते गते) क्षेत इति वरशया इत्युच्येत
न बोध्यते । एवं सज्यतेऽस्या गंश इति सञ्जनीत्युच्येत । न बोध्यते । एवमनेनानि
सत्त्वानि एकक्रियायोगादेरनामानि स्युः । एकं वाऽनेकक्रियायोगादेरनामानि । उभय-
थापिच व्यवहाराप्रसिद्धिः । तस्मान्न सर्वाण्याद्यातजानि नामानि स्युः ॥ १० ॥ १ ॥

अथापि य एषां न्याययान्कर्मनामिकः संस्कारो

यथाचापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैवान्यावक्षीरन् ॥ १ ॥

एषां पुरुषादिनाम्ना यः न्यायवान् लक्षणन्यायेन युक्तः कर्मनामिकः कर्मकृते
नाम्नि (पाचकलावकारा) भवः संस्कारः । यथा चापि यथैव च । प्रतीता-
र्थानि प्रतीतक्रियाणि स्युर्भवेयुस्तथा आचक्षीरन् कथयेयुर्जना इति शेषः ॥

यत्वं पुनर्न्यायवत्संस्कारोपेतानि कथं वा प्रतीतक्रियाणि स्युस्तथा—

पुरुषं पुरिषाय इत्याचक्षीरन् ॥ २ ॥

१. “सत्त्वं इत्येव युजे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पित्राच्चादाशस्मभावे वजे प्राणेपु-
त्रान्पु” इति हेमचन्द्रः । “प्राणी तु चेन्नो जन्मी जन्तुवन्पुत्ररीणि” इति त्वमरः ॥

२. उत्तरत्रापि । वस्तुनस्तु अत्रशब्दलान् प्रश्ने अपिशब्दः सम्भावनायाम् “महता-
नन्तराग्निप्रशक्ताख्येययो अथ” इत्यमरः ॥

३. “दरोक्तिर्या यथेश्वरे” इत्यमरः ॥

पुराणं तद्वत् पुनिरपि दृष्टव्यम् । इतिना निवासेन कर्मणः उपशान्तः शिवा ।
पुनरपि दृष्टं इति "अपिचरमे सोमे" (पा० ३-२-१५) इति शब्दः । इत्येवं
स्यादवगाथा शान्तिना कर्मणः उपशान्तः पुनिरपि दृष्टं इति शब्देनोक्तः स्यात् । एवं पीन
द्रव्यैरपि दृष्टः शब्दो भवति ॥ एवमेव—

अष्टेत्यभ्यं तदुंनमिति सूत्रम् ॥ ३ ॥

आयसीरतिगुणमते । अतोऽपि अगाधियथा हनेवमभ्यमावशीत् । गुण-
ते दत्तादेवमिदं सुप्रमावशीत् । न येवमावश्यते । किं कारणम् । न या-
सति कारणे रिपुमात्रा विदा परोऽपि हर्तुं स्वाध्या । तस्याभावात्तज्जालि नामानीति ॥

अथापि निष्पन्नेऽभिज्ञाहारेऽभिषिचारयन्ति ॥ ४ ॥

अथापीदमनमग्रं कुर्यान्नि ते सावरायनाः । दधिप्लव्हे हिरे अमिष्यो-
द्गारे नाग्नि अमि शान्निमुद्गेन (तस्य माता) विपत्ता विचारयन्ति वतमस्य
पातोत्प हवमिनि ॥ तस्य—

प्रथमात्पृथिवीत्याहुः, क एनामन्नयपिच्यतिरुमाधात्थेति ॥५॥

प्रधनात्प्रथमपृथिवीर्यादुन्ने साव्यावनाः । तत्र पृथ्वाः । वरीयं
 हावात्तद्वत् पृथिवीनाम नाभिश्वन् तदा यः एनामप्रथमिष्यत्सोऽस्याः प्रथ-
 नमकरिष्यन् । अपानि कर्षयिष्या अरुषिष्याः सत्याः कथिप्रथनकर्ताऽभ्युपग-
 म्येत । ततोऽपि यः कथमिदमपरं पृथ्वाः । किमाधारोति । यत्तत्तः समु-
 द्यवायः । सर्वस्य हि प्राणिनामप्येवमेवाधारः । अथ पुनर्यदेवमप्रथिताऽऽसीत्
 तदा सोऽस्याः प्रथनकर्ता न विनाधार आसीत् । न हावापारेण शक्येयं प्रथितुम् ।
 आपराभाये च प्रथनविद्याभावः । प्रथनविद्याभाये च सति विद्याजान्येव नामा-
 नीयेतत्तद्वत्तम् ॥ तस्मात् सर्वाण्यन्यासात्प्राणि यामानि ॥

अथानग्नितेऽथेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः

पदैतरार्थान्तसंचस्कारः शाफ्टाद्यनः ॥ ६ ॥

अध्यासीदमपरमप्राप्तं कृतवान् शाकटायनः । यदस्मिन्मतेऽमनुगते शब्दे-
नाथे-यत्र संस्थादमणोऽपि दृश्योऽर्थमनुगन्तुं न शक्नोति तारसे, अथ पात्रादे-
दिष्टेः निष्कारे यथा हि क्रियमा तद्वत् प्रदिश्यते (नाशोषार्थे) तदभिधा-
मको धातुः प्रदेतिष्ठः स तदभिधानं विगृह्यमाणं विदुः न शक्नोति तारसे, हीव-
मानप्रतिष्ठः (शाकटायनः) सर्वाण्यभ्यासतज्जानि मामान्युपपादयिष्यन् अतस्मिन्ने-
षानि कुशकाद्यावत्स्वनेमिष कुर्वन् पश्येत्तस्य आहवातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽवयवा-
नुपादाय पदेतदार्थानन्यान्यान्विधत्तेतराह्वान् पदावयवेरन्येषान्देधान्यदर्पणा-
न् । संचस्कारं गेहृणवान् । सन्तमपैमानयमिति गमयतीति सत्यमित्येवम् । अत्र-
प्रतेः कारितं च संस्कारादि चान्तकरणभस्तेः शून्यं च स्वकारादि च ७

१. अनिमृगं व्याहृतं च त्र्यम्बकं त्रिम्बकं ॥ इति ॥

२. अत्र वारितान् यथागर्दिव द्युवनं सहास्यदिनेति वनरस्य भेदं धातुमिति समुच्च-
यार्थोक्षराराः ॥ इति दुः ॥

एतेः इण्ताविस्वस्य घातोः (अ. प.) कारितं प्यन्तं रूपं कृत्वा तदर्थस्या-
 (न्तर्भावितप्यर्थस्या-) चि'इणो यणि' (पा. ६-४-८१)ति यणि सत्यशब्दस्य यका-
 रादिमन्तकरणमन्त्यार्थं यमिति शब्दं सघस्कारेणानुपपद्यते । अतएव सघातोः (अ.
 प.) शुद्धमनन्तर्भावितप्यर्थं सकारादिं सदिति शब्दं । अतएव 'असो'-(पा.
 ६-४-१११)रित्यलोपे सघस्कारः । तदेतदकृतपूर्वमन्यैर्विद्वद्भिः कृतवान्पाणिड्या-
 भिमानी शाकटायनो यदभिनत्पदानि' ॥ १ ॥

अथापि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्धावात्पूर्वस्य
 प्रदेशो नोपपद्यते इति तदेतद्योपपद्यते ॥ ८ ॥ (२ ख. सू. ॥)

अथाप्ययमपरो दोषः प्रसज्येत अत्सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरभियुक्तत्वं
 द्विदः । सत्त्वं (इत्थं) पूर्वमस्मात्सोऽयं सत्त्वपूर्वः । सत्त्वाश्रय एव हासो भावः
 (क्रिया) । तत्रैवं सति अपरस्माद्धावादपरकालिकेन भावेन (क्रियायां) पूर्वस्य
 पूर्वोत्पन्नस्य प्रदेशानं प्रदेशः संज्ञाप्रतिलम्भो नोपपद्यते । किं कारणम् ? उत्पत्ति-
 सहभूता हि सा, स्वैनाभिधानेन क्रियानिरपेक्षेणाभिसंबद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते निस्त्र-
 संयद्धां हि शब्दार्था इति तदेतत्सर्वथा सर्वाभ्याख्यातजानि नामानीति शाकटा-
 यनमतं नोपपद्यते । तदनुपपत्तावस्तपक्षसिद्धिः कानिचिदाख्यातजानि नामानि
 कानिचिदनारयैतजानीति ॥ (परिसमाप्तोऽयं गार्ग्यपक्षः) ॥ २ ॥

अथ शाकटायनपक्षेण समाधत्ते—

यथो हि नु वा एतत् ॥ १ ॥

यथेति वाक्योपादाने । यथा येन प्रकारेण । उकारोऽवधारणार्थः ह्रीत्सूयायाम्
 नुत्येप हेत्वपदेशे धै इत्ययं यथोक्तपूर्वपक्षोपदेशार्थः । तथाचायमर्थः । येनैव

१ अत्रायमप्यर्थः स्वरसतः प्रतीयते । यथासौ शाकटयनः प्रवृत्तो न परेषु सास्यति
 अविचासौ वर्णानपि भेत्स्यति अनेकार्थाश्च वक्ष्यमिष्यति । योहि पदानभित्तस्य वर्णाभे-
 दने विशेषहेतुः सो भविष्यति । तस्मादक्षिप्रमदशेषापस्था नानेकधातुजानि नामानि
 नापि सर्वाभ्याख्यातजानि नामानीति ॥

२. नाख्यातजानि किन्तु रुढान्येव तेषुतेष्वप्येविति ॥ कानिचिदित्युक्त्याऽन्यान्यपि
 सन्तीति सूच्यते । तथाच आख्यातजानीत्यनेन यौगिकानि अन्वयोरेव परस्परभेदायोगरू-
 ढानि यौगिकरूढानि चेति चतुर्विधानि नामानि । यत्रावयवार्थे एव गुण्यते तानि यौगि-
 कानि यत्र पाञ्चकाहीनि । यत्रावयवशक्तिनैरपेक्षेण समुदायशक्तिनात्रैवार्थो गुण्यते
 तानि रुढानि यथा गोपदमण्डलादिपदानि । यत्र त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति
 तानि यौगिकरूढानि यथा पङ्कजादिपदानि ॥ तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिवर्तुरूप-
 मर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति एवमन्यत्र । यत्रावयवार्थ-
 रुद्ध्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तानि यौगिकरूढानि यथोद्भिदादिपदानि । अत्र हि ऊर्ध्वभेद-
 नवर्णां तदुत्पत्तादिरपि गुण्यते, यागविशेषोऽपीत्येवमन्यत्राप्युद्भूतम् ॥

प्रकारेणासूयिता (अममर्घा) हेतवो गार्ग्यैरुक्तास्तेनैव प्रकारेण एतत् प्रत्यनु-
भाष्यप्रवक्तृधर्मेण समीकरिष्याम इति भावः शाकटायनानाम् ॥ इत्येवं प्रतिज्ञाय
गार्ग्यमतमनूय खण्डयति—

तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां ।*

सर्वे प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति ॥ २ ॥

यथैतदुक्तं—यत्रेत्यादि तदेतत्प्रत्युच्यते—सर्वमिल्यादिनेति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः ।
सर्वमेव प्रादेशिकं क्रियाजं नाम । कृतम् ? इत्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति ।
अयमाशयः । प्रदेशवाचिन आख्यातानुप्रेक्ष्य तदाधर्यौ स्वरसंस्कारौ यावद्-
म्यमनुविधेयौ । विभ्वीहि लक्षणमतिर्नैष शब्दापरार्थो नाप्यस्माकं किंतु भवत एव,
मन्दशिक्षितत्वात् । यथार्थाहुः । न चैष स्वर्णोपरार्थो यदेनमन्यो न पश्यतीति ।
येनै त्वं प्रदेशवाचिनि धातौ नियमानापि स्वरसंस्कारौ नानुविधानुं शक्नोषि स त्वं
तावत्पुनः पुनः शिक्षस्वाम्यध्वारण यावच्छिक्षितवानुविधानुमिति ॥

यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्यं तथा चक्षीरमिति ।*

पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् ।

यथा तक्षा परिवाजको जीयनो भूमिज इति ॥ ३ ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं यः कश्चेत्यादि (अनेकेषामेकक्रियायोगादेकनामता
प्रसज्येतेति तदर्थः) तदेतत्प्रत्युच्यते—पश्याम इत्यादिना । समपि पश्येति वयम-
पिच, पश्याम समानकर्मणां तुल्यकर्मणामपि सता (कर्मकर्तृणां) नामधेय-
प्रतिलम्भस्तत्कर्मकृतसहाप्राप्तिरेकेषामेव वेषाचिये नियमतस्तत्कर्म कुर्वन्ति इति ।
नैकेषां न सर्वेषां तत्कर्मकर्तृणां, तद्यथा तक्षन्वधित् (वधेकिं) तद्विद्युच्यते अन्य-

१. गार्ग्योपलक्षात्रैस्त्वन्मतानुयायिभिरित्यर्थः । अत्र गार्गाणां छात्रा इत्यर्थे “यमि-
जोक्षे” (पा० २-४-६४) ति प्राप्तं यमोक्तं “योत्रेऽनुगच्छी-” (पा० ४-१-८९) ति
“वृद्धाच्छ” (पा० ४-२-११४) इति छे विवक्षिते वाचते । “आपलस्य चै-” (पा० ३-
४-१५१) ति यलोपः ।

२. अर्थं च पूर्वपक्षसमीकिरणान्निरवः । पूर्वपक्षस्तदनुवादो वा तथार्थकसौदोषर-
नाप्यभिसम्बन्धात् । तस्मात्ते च प्रत्युच्यत इति क्रियाध्याहार्या योचरप्राप्युपयोक्ष्यते ॥

३. प्रवक्तृत्वेन प्रकृत्यकृत्वेन प्रवचनकर्तृत्वेन वा ॥

४. महाभाष्ये पतत्रलिचरणैरुपन्यस्तोऽयलोकानामाभाणकः । अत्रापि छुटीभविष्य-
त्युपरिष्ठान्मुले । (निरु. १-५-२) ॥

५. मन्दशिक्षितत्वेन ॥

६. “निपातएकाग्रि-” (पा० १-१-१४) ति प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावेन (पा० ६-१-
१२५) असन्धिः ॥

७. त्वत्वं वयं चेति वयं “त्वदादीनां मिथः सद्योक्तौ यत्परं तन्निष्ठवत्” इत्यस्यदः शेषः ॥

८. निपातेनानुना कर्मण उक्तत्वाच्च द्वितीया नामधेयप्रतिलम्भात् ॥

९. एकराश्वोऽत्र साधारणवचनं पूर्ववत् तु प्रधानवचनं । यथाहुः “एकोऽन्वार्थे
प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायाश्च प्रयुज्यत” इति ॥

* गार्ग्यमतानुवादसूचकमेतत् ॥ यवमुचरन्नापि नोप्य ख्येच्यनुपदम् ॥

स्तद्वन्नपि न तक्षेऽयुष्यते । नात्राहमुपलब्धव्यो लोकनियम एवायम् । एव परिव्रज-
तीति परिव्राजकः सन्ध्यासी एव, नपुन सर्वाऽपि कार्यवशात्प्रयान्त्रहादिभ्य । एव
जीवेन इधुरस शाकजातिर्वा । भूमिजोऽनारक (कुज) एवेत्येवमन्यनाप्युक्त-
म् । उदाहरणस्य दिव्यान्नप्रदर्शकत्वात्तदेतदाह-इतीति । इतिशब्द आद्यर्थ ॥

एतेनेवोत्तरः प्रत्युक्तः ॥ ४ ॥

उत्तरः यावद्विभांवे सप्रयुज्यते तावज्ज्यो नामधेयप्रतिलम्भ स्यादित्येष । स
प्रत्युक्तः खण्डित । अथ भावः । पश्यामोऽनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाका-
रितो नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तद्यथा तत्तादि । तत्तादिश्रान्यान्पि कर्माणि
करोत्येव न पुनस्तस्य तत्कृतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तस्मादेकस्थानेकक्रियायो-
गेऽपि, अनेकस्यैकक्रियायोगेऽपि वा व्यवस्थितएव शब्दनियम स्वभावत इव लोके
इति न व्यवहाराप्रतिक्षिप्तोप सादृशोय इति ॥

यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति । ॐ
सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोप्येकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाट्य
आट्टणारो जागरूफो दर्चिहोमीति ॥ ५ ॥

यथो एतद्यत्पुनरेतदुक्त यथा-चापीत्यादि । अत्र भूमे । सन्त्येवाल्पेप्रयो-
गाः प्रतीतार्थका केचित् कृत कृतप्रत्ययान्ता शब्दा अप्येकपदिका एकपदप्र-
करणोक्ता । तद्यथा । व्रततिर्दमूनातेस्तनोतेध (स्वा० त० उ०) किच् । “अनुदा-
त्तोपदेशे”- (पा० ६-४-३७) स्युनासिक्तोप । उणोतेरणागमश्च बाहुलकात् ।
तथाच व्रततिर्वरणाच्च तननाचिति (नैग० का० ६-५-६) वली । “वली तु
व्रततिर्लेते”त्यमर । दमूना दममना वा दाममना वा दान्तमना वापिवा दम इति
गृहनाम् (निघ० ३-४) तम्मना स्यादिति (नैग० का० ४-१-४) । दाम्य-

१. परित्यज्य सर्वं रुदन्त पुनरदिक भवति गच्छत्येवेति ण्वुत् (२-१-१३३) ॥

२. प्रमाण (प्रस्थान) कुबन् ॥

३. जले तु डीबम् । “जीवनं भुवनं जलमि” त्यमर ॥

४. “ज्वलितिकसन्तोभ्य” (पा० ३-१-१४०) इत्यत्र यथा ॥

५. प्रथमतस्तु शब्दस्वाम्याभ्यमेतत्तथा सवाण्यात्वाय ते यथा यथाप्रतीतिर्भाति न
वति । न तत्राहमपराध्ये भवतो नापि च शास्त्रम् । यथावस्थितानां शब्दानामन्वाख्या
भवेव कियते । नाहंशब्दानां कर्ता । य एषा प्रयोक्त्यास्तान्तेषोपपत्त्यस्तु निरस्तु स्य,
यदि शक्नोति । अथ वस्यस्तुन कानिचिदेवारवाय ते लेके ? तदप्यभिधानस्याभावात्भवः ।
कानिचित्प्रतीताधानि कानिचिदप्रतीताधानि । तावपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्तव्यानि ।
एतदेव हि शास्त्रस्य शास्त्रत्वं यदप्रतीताधान्यपि यथा प्रकृतादिना प्रतीताधानि स्युस्तथै-
नान्याचक्षीरन्निति । आख्याय-तएव कानिचित् । कानिचिद् शास्त्रेण प्रतीतार्थानि
क्षिपन्ते । रुच्यनुविधावित्तात्तद्वृणस्य गुणतस्तेषु लक्षणम्-अपिच-(इति दुर्ग) ॥

तीति दमूनाः । दमु उपशमे (दि प०) अन्तर्भावित्वेभ्यश्चात् “दमेदन्ति.” (उ. ४-२३५) पृषोदरादित्वादीपः । “दमूना दमुना प्राचीनवर्हिशुचिर्वर्हिषा” इति नामनिधानम् । दम इति घञन्तः “नोदात्तोपदेशस्ये” (पा० ७-३-३४) ति वृद्धि-
निषेध । दाम्यते शाम्यतेऽनेन शीतादिरिति । ददातेर्भावे व्युटि दानम् । तत्र (दमे दाने वा) मनो यस्य । यद्वा दमेर्निष्ठायां “वा दान्ते”- (पा० ७-३-२७)
स्यादिना निपातितेन दान्तशब्देन बहुव्रीहिर्दान्तं मनो यस्य अर्था । अत्र दम-दान-
दान्तानां दमाघो मनस उपधाया ककारश्च पृषोदरादित्वात् ॥ अग्निरतिमिवा
दमूनाः । “सप्ताचिर्दमुनोः शुक्लधित्रमातुर्विगावसु”-रिशमरः । निगमय “द-
मूना अतिचिद्वुरोणे (ऋ० सं० ३-८-१८-५) । जाट्यो जटावाजटसपाते
(भा. प.) बाहुलकारवर्तते “हृहलोभ्यत्” (पा० ३-१-१२४) । आट्णारो-
ऽटनशीलः । अट वर्ती (भा. प.) आणादिकोट्टणारम् बाहुलकात्ताच्छीत्ययिष्ठिष्ट
कर्तारि “लोपोव्योर्वी” ति (पा० ६-१-६९) यद्यपि । मृगमलयमटतीति सः ।
सततचरणं हि ताच्छीत्यम् ॥ एवं जागरूको जागरणशील । “बाहेलच्छीले”-
त्यधिकारे “जागर्तेहकः” (पा. ३-२-१६५) इति कर्तयूके गुणः । दयिहोमी
दव्यां लुहोतीति । हु दानादनयोः (लु प.) मिनिर्बाहुलकादीणादिकः । इत्येवं-
प्रतीतिर्या अन्येऽपीति ॥

१. अतएवोक्तं सि. की. उपशमे इति श्रुत्यस्त तेन सर्वमसौऽयं ननु शमिव-
द्वमेक इति ॥

२. अथच दीर्घमभ्योऽपीत्युक्तमुपति दिक्च नामनिधानम् ॥

३. केचित्तु शतवर्षे ष्वदिति व्याचक्षुः । यद्यपि “तद्विना.” (पा. ४-४-७९)
रत्नधिकारमूले बहुवचननिर्देशनानिहिता अपि केचनेन टिवत्तादयो भवन्ति तेनास्यः घनटा
च्यवटिः । असौ ग्रामो ग्रामटिका इत्येव सत्त्वात्पत्तैर्विवक्षया स्वीताद्वापि सिध्यति । पय-
मिहापि यपयिलिङ्गिङ्गानिज्ञा स्वात्तथापि वृत्तोऽप्यस्यप्रयोगा कृत्तौवैकपरिहा इति मूल-
मिरोधादुपेक्ष्य सत् ॥ तुभ्यस्तु “अभिधानलक्षणाः कृत्तकिनसामाना” इति पठञ्जल्युक्त्या
कथञ्चिद् ॥

४. अस्य सन्तीतिपूर्वकिनाभिसंबन्धः । अत्रादिना-येऽप्यप्रतीतिर्यास्तेऽपि शान्तेन
प्रतीतिर्या एव कर्तव्याः । एतदेव हि शान्तस्य शान्तत्वं यदप्रतीतिर्या अपि ग्रहणादिम-
न्त्रेणैव यथाप्रतीतिर्याः द्युस्तथेनानाचरीरिति-संयोजनम् ॥

१. जाट्यो जटावानिति साधनभाष्यमुपादायेनत्वेनाचिद्यास्यानम् ॥

२. तथाच ६० नाटकम्

“न्याहारो रायमेव मे यद्वरस्ययावत्सौ तापसः ।

सोऽप्ययैव निवृत्तिं रायमबुल जीवन्वहो रायण. ॥

पिर् पिर् राज्ञिष्ठ प्रयोषितवना किं कुम्भकप्येन वा ।

सर्वप्रामदिरागिष्टगटनहृषोवपुनै. किमेभिर्मुने ॥ ६ ॥” इति ॥

३. तथाच “एकाये शब्दाग्यबाहुल निहाम्यत्” इति महाभाष्ये पागजल्लुपरावापे-
नतदाहप्रादिमाधरान् सत्त्वादीनां विगुणानामुपचयवाचकवर्तिर्यत्र कवेन पुर्वानुगुह्य-
रूपं निगम्युपेक्षमभिप्रेतः । नमस्तेति केवलम्बदीति नागेऽः । शब्दमिह उचित्ये ॥

यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति । ७

भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः ॥ ६ ॥

यथो एतत् कपुनरेतदुक्त-निष्पन्न इत्यादि । अत्रापि ब्रूम । युक्त ते कुर्वन्ति । भवति हि (निश्चयेन) निष्पन्ने सिद्धेऽभिव्याहारे नात्र योगस्य अवयवार्थस्य परीष्टिः परीक्षणम् । कथनानुत्पन्न सधमिधायोग परीक्षेत ॥

तत्र यदुक्तम्—

प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति । ७

अथ धै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यै ॥ ७ ॥ ३ सं. ॥

अत्र तावद्ब्रूम । प्रथनादिनि प्रथितेय केचिदत पृथिवीयुच्यते । कथमप्रथिता शतीय पृथिवीत्वमापेति । यदि नैवमभ्युपेति तदापि प्रतिब्रूम । अथेति पक्षान्तरे अपवेत्यर्थकम् । धै निश्चयार्थ । चेदिति यथार्थ । ययप्यन्यैरप्रथिता तथापि पृथुदर्शनयोगात्तथोच्यत इति ॥ ३ ॥

अथाप्नेषं सर्वे एष दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते ॥ १ ॥

अपिर्चयं सति सर्वेष्व दृष्टा प्रैवदन्तीति दृष्टप्रवादा. “कर्मण्य” (पा० ३-२-१) उपालभ्यन्ते उपालभ्या (सिद्धिता) भवन्ति न केवलमहमेव । योऽय दृष्टा प्रणीति स दोष एव ॥

यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्थान्संचस्कारेति । ४

योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गह्यं । सैषा पुरुषगर्हा ॥ २ ॥

यत्पुनरेतदुक्त-पदेभ्य इत्यादि । अत्र ब्रूम । योऽनन्विते शब्देनाभिधेयेऽर्थे संचास्कार अर्थात् अनुगतमसवद्य, स तेनासवदेन सस्कारेण गह्यो गहणीय “ऋदलोप्यन्त” (पा० ३-१-१२४) न पुनराचार्योऽनुगतधातुभिरनेकैरेकाभिधानगतानर्थास्ततः सचस्कार विद्याप्राक्भवेण न मौल्येन । सैषा तदभिप्रायापरिज्ञानात्पुरुषगर्हा भवति । पुरुषो हि कश्चिदभिसितिलादेकधातुजमपि नाम न जानाति कि पुनर्वहुधातुजम् । अपिच सन्ति लोके तादृशा पुमासो ये कारकहारकादीन्यपि प्रवटक्रियाणि सन्ति, कतमेभ्यो धातुभ्य एतान्यभिनिष्पाद्यन्त इति न जानते । एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोषो यदनुगमयितुं शब्दैरर्थो न शक्यते इति ॥

१ तुष्यतु दुचन इति स्यावेनेदमुच्यते । अवयवार्थोऽप्रथिताचेदधीति पदवदभ्यस्तारस्या व्यतीतत ॥

२ एतच्चार्थनिश्चन, व्युत्पत्तिस्तु दृष्ट प्रवदन्तीति ॥

३ कस्याचिमक्तो कोषपूर्वक दोषप्रतिपादनमुपालभ्य ।

४ एतेन यदुक्तमनुगत एवार्थे सचस्कार शाकटायन “सन्तमेव ह्यधमाययति गमयतीति सत्यमिलेव” मिति तत्सत्यमेव शाकटायनमतम् । अपिच रुदिशब्दव्युत्पत्तिर्भेदप्यपि दृश्यते । मयाच लक्षण तत्रैव दृश्य प्रवर्तितुमर्हति । इतरथा हि कस्य तल्लक्षण स्यात् । तथाहि यदमपत्तत्सर्पिर्हेति मन्त्र । यद्वनीतमभवदिति मन्त्र । अत्रिच माक्षणे

यथो एतदपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । ॥

पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावाच्चाभवेय-

प्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् । यथा वित्त्वादो लम्बचूड इति ॥३॥

यत्पुनरेतदुक्तमपरस्मादित्यादि । अत्र ज्ञम । पश्या० केषाम् । स्पष्टोऽर्थः ॥

उदाहरति—यथेति । पथात्कालिकयापि चूडालम्बनक्रियया, भविष्यता योगेन वित्त्वादनक्रियया च, पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्य (पदार्थस्य) नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्टः ॥ वित्त्वं निर्वेक्षि—

वित्त्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ ४ ॥ ४ ख. सू. ॥

इति या सु प्र निर सा. प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ * ॥

वित्त्वं कस्मात् ? भरणात् । यत्तं हि सद्भवति योजाना, विभक्तिं वा दुर्भिक्षादौ भक्षयितारमिति भरणाद्भेदनाद्वा । भक्षणकाले हि तदवश्यं भिद्यते । ततः प्राक् भविष्यत्क्रियया नामोपलम्भ कथमिति युक्तं शास्त्रार्थः ॥*

इति धीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ नैघण्टुककाण्डे
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१ अ० ५ पादः ।

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानां लक्षण सपरिकर सोदाहरणमुक्ता शास्त्रारम्भप्रयोजनं प्रतिजानीते—

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ॥ १ ॥

शास्त्रप्रयोजनारम्भेऽयमथशब्दः द्वितीयः शास्त्रारम्भप्रयोजनमधिकरोतीति । अपीति समावने । अपिपदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके वेदे वा, अपिमन्त्रेषु वाक्यभागेनावस्थितेषु च समस्तोऽर्थस्तस्मिन् (तद्विषयक) प्रत्ययो विशेषावधारणमिदं निरुक्तशास्त्रमन्तरेण विना, “अन्तराऽन्तरेण युक्तः”—(पा० २-१-४) इति द्वितीया ॥ न विद्यते न भवति ॥

अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः ॥ २ ॥

अप्रतियतोऽप्रतिपद्यमानस्यानवृत्तार्थस्येति यावत् । नात्यन्तं—नैकान्तिवेन

नापि अनेरधातुनामेव कृत्वा निरुच्यन्ते । तत्र मन्त्राभिधानानि यत्परिधाने च षडसु पदघने । आह (अ० भा० १४-८-४-१) “तदेतन्नप्यदृष्टव्यमिति, इ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्यैवाशान्ये च य एव वेद । द हलेकमक्षरं दद्वल्यै स्वाशान्ये च य एव वेद । यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोके य एव वेद” इति ॥ एव इत्येवमक्षरं तदर्थं श्रुत्योपदर्शनार्थं जानीतेनैव निरुक्तं । तत्र न परं प्रमाणं, तस्माच्छाबदाय-नस्तदनुदृश्य सभ्यगेव कृतवाग्येनैकेषांनुभिरैकमभिधाय निरुक्तवान् इति शास्त्राय-नाभिप्रायमाह दुर्गः ॥

एकान्तं नाम निश्चयः स एवैकान्तिकं विनयादित्यात्स्वार्थे (पा. ५-४-३४) उक्त् ।
नैकान्तिकेनानिश्चयेन स्वरसंस्कारयोरुद्देशः स्ववधारणं नास्तीति शेषः । किं
कारणम् ? नह्यनवधृतार्थः स्वरसंस्कारावधारयितुं शक्नुयात् । अर्थवशेन हि स्वर-
संस्काराववतिष्ठेते ॥

तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम् ॥ ३ ॥

तदिदमुपक्रान्तं निरुक्तशास्त्रं विद्यास्थानं स्वातन्त्र्येणेत्यादिः । विद्याया प्रज्ञा-
विद्याया वेदार्थज्ञानस्येति यावत् । स्थानमसाधारण उपायः । अर्थपरिज्ञानस्येतद-
धीनत्वात् अर्थवशमत्वाच्च स्वरसंस्कारयोरिदं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं साहाय्येन कृ-
त्स्नभावं पूर्णता 'करोतीति' शेषः । व्याकरणेन हि स्वरसंस्कारौ धिन्मयेते । तस्माद-
परिसमाप्तमेव तावत् व्याकरणं यावन्निरुक्तशास्त्रं नाधिगतमिति । नह्यनैवकोऽर्थम-
वधारयितुमलं भवति । नानवधृतार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वं जानीयादिति ॥

ननु व्याकरणस्य कार्त्स्न्यमेतत्करोतीत्युक्ते तच्छेषमेवैतदुणादिवदिति-गुणशास्त्र-
समस्योक्तं भवति । ततश्च स्वातन्त्र्येण विद्यास्थानत्वमस्योक्तं विरुध्येतेति गुणशा-
स्त्रत्वं निराचष्टे—

स्वार्थसाधकं च ॥ ४ ॥

यथा कश्चित्के स्वार्थमपरिहाय परानुग्रहं करोति स्वार्थं च साधयत्येवमिदं
स्वार्थाजहद्वृत्त्याऽनुपपन्नतो व्याकरणस्य कृत्स्नतां करोति । उणादयस्तु "उणादयो बहु-
लम्" (पा० ३-३-१) इत्युक्तस्तन्त्रान्तर्भूता एवेति तस्य गुणशास्त्रत्वं युक्तमेव ।
तस्मात्स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वचनार्थकं निरुक्तशास्त्रम् । व्याकरणं तु लक्ष-
णप्रधानम् इति विशेषः ॥

यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय, अनर्थकं भवतीति कौत्सः ॥ ५ ॥

यदि मन्त्रार्थस्य प्रत्ययाय ज्ञानावेदं शास्त्रमारभ्यते तर्हि (एतदर्थमारभ्य-
माणमिदं निरुक्तशास्त्रम्) अनर्थकं भवति नास्त्यर्थः प्रयोजनमस्येति कौत्स
'आचार्यो मन्यते' इति शेषः ॥ कुतः ?

✓ अनर्थका हि मन्त्राः ॥ ६ ॥

हि यतो मन्त्रा अनर्थकास्तस्मानारब्धव्यमिदमित्येवं कौत्सो मन्यत इति
पूर्ववाक्यस्यैव शेषः ॥

तदेतेनोपेक्षितव्यम् ॥ ७ ॥

तत्कौत्सोक्तमेतेन नैरुक्तेन उपगम्य मन्त्राणामर्थवत्त्वमीक्षितव्यमालोचित-
व्यम् । यद्वा वेद शास्त्रं चोपगम्येक्षितव्यमयं सत्यं वदति नवेति ॥

॥ आह—

नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्ति ॥ ८ ॥

आ इत्यनुवर्ततेऽर्थवशान्ननियता निरुद्धा सर्वदेवैरुक्ता वाचोयुक्तिः शब्द-

योजना येषु ते । “वागिदक्पश्यन्तो युक्तिदण्डहरेष्वि”-(पा. ६-२-२१ वा०) ति पश्चा अलुक् । तदेव विवृणोति-नियतानुपूर्व्या इति । नियतं निश्चितमानुपूर्व्यं पदप्रयोगपरिपाटी येषां ते तथाभूता मन्त्रा मवन्ति । अत्र आवाहि वीतये (सा. वे. सं. १-१-१-१) इति मन्त्रेण विभावसो आगच्छ सपातायेत्येवमर्थं उच्यते । अत्र नियता अनुपूर्वा पदप्रयोगस्य । तद्यथा अत्र आवाहीत्येवोच्यते न पुनरावाहमे इति, विभावसो आगच्छेति वा । इह हि लोकेऽर्थवता शब्दानामनियमेन पर्यायवचनता पौर्वापर्यं च दृष्टं, तद्यथा गामभ्याज गोणीमभ्याज अभ्याज गोणीमित्यादि । नच तथा मन्त्रेषु । तथाचार्थवत्प्रयोगवैधर्म्यात्पश्यामोऽनर्थका मन्त्रा इति । तथाचानुमितिप्रयोगः । मन्त्रा अनर्थकाः नियतानुपूर्वाकत्वात् अत्र नियतानुपूर्वाकं तत्प्राप्तयेकं (क्लियवत्) यथा लोके-आहूतं पात्रं पात्रमाहरेत्यादि ॥ इति (कौत्समतम्) ॥

हेतुन्तरमाह—

अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ॥ ९ ॥

अथ-अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । यदिमे रूपसंपन्ना रूपेण स्वेन लिङ्गेनैव संपन्नाः स्वमात्मानं बोधयितुं समर्था अपि सन्तो ब्राह्मणेन क्षतपथादिना विधीयन्ते तेषु तेषु कर्मसु । यदीमेऽर्थवन्तोऽभविष्यत्तदा न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधास्यन्त । विहिताथ । तद्यथा—

उरुप्रथस्वेति प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोहति ॥ १० ॥ (व. वा. १-१-६-८)

उरुप्रथस्वेति प्रथनलिङ्गो मन्त्रो विहितः प्रथनैकर्मणि । तथा प्रोहाणीति ब्राह्मणं द्रोणकलशप्रोहणविधा “इदमहमात्मानं प्रोहामि” प्रोहामि-प्राघ प्रेरयामीति प्रोहणलिङ्गो मन्त्रो विहितः ॥ तस्माद्विज्ञसपन्नविधानादनर्थका मन्त्रा इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ननु ब्राह्मणस्यैव किमिति नानर्थक्यमुरीकियते गुणलाहणे स्तन्याम्यकल्पनेति न्यायान्मन्त्रास्तु मुद्ध्यैतयाऽवस्थिता इति कथं तेषामनर्थक्यम् ? इति चेत् । ब्राह्मणस्नानार्थक्ये ह्यभ्युपगम्यमाने देशकालकर्तृदक्षिणादि-वर्माङ्गभूत कृत उपकल्प्येत । अपिचास्नानार्थक्येऽभ्युपगम्यमाने वैदिकदेशस्य मन्त्रस्यात्यन्तमेवानर्थक्यं ।

१. उरुप्रथा उरु प्रमस्वोह ते यक्षपतिः प्रथताम् (व. वा. सू. १-१२) यजुरिदं पुरोदाशं प्रत्युच्यते । हे पुरोडाश ! त्वं स्वभावत एव उरु विस्तीर्णं यथा स्वाक्षया मयते प्रसरतीत्युक्तमथा विस्तीर्णप्रथनस्वभाव इतीदानीमपि उरु अधिकं प्रथस्व विस्तारयथाः स्वात्मानं । किंचाय ते यक्षपतिर्वैजयानः प्रजापयजुर्हिरण्यादिभिरुक्तप्रथतामधिकं विस्तीर्यताम् ॥ “विशङ्कटं पृष्ठं बृहदिच्छालं वृक्षं मद्दत् । वसोरुनिपुल”-मिलमरः ॥

२. पुरोदाशप्रथनविधौ ॥

३. तथादि—मन्त्रनाह्वयबोधेदनामधेयम् । (आरव-गृह्यम्) इति सूत्रे मन्त्राणामभ्यहितत्वेन पुरस्ताद् प्रयोगो मुख्यतया व्यवहर्तव्य इति वादिनोऽभिमतः । तथाच वार्तिकम् “अभ्यहितो”-(पा. २-२-३४) ति अत्याप्तात्प्राप्तपूर्वप्रयोगो मन्त्रस्वेति प्रतिवादिनः । तथाच सूत्रम् “अत्याचारम्” (पा० २-२-३४) इति ॥

मभ्युपगतं स्यान्नहि ब्राह्मणस्य विधितुल्यार्थादृतेऽर्थवत्तासि । मन्त्राणां पुनर्वाच्यवा-
चकत्वेनानर्थकानामपि सतां विनियोगमात्रेणार्थवत्ता स्यात् । विधेयत्वाच्चानर्थका
मन्त्राः । विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवत् । एतेन मुख्यत्वं मन्त्राणां, ब्राह्मणस्य ॥ गुण-
त्वमित्यपि निरस्तं वेदितव्यम् ॥

हेलन्तरमाह—

अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ॥ ११ ॥

अथ अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणां यदिमे अनुपपन्ना अर्था येषां ते
तथाभूता भवन्ति । य एवार्था उपलभ्यन्ते न त उपपद्यन्ते । तद्यथा—

ओपधे प्रायस्यैनम् । स्वधिते मैत्रं हिंसीरित्याह हिंसन् ॥ १२ ॥

ओपधे प्रायस्य एन—(य. वा. सं. ४-१) मित्याह । प्रजापतेरिदमर्पम्
कुशतरुणो देवता स एवौपधे इत्यनेन संबोध्यते । धुरेण छेदस्मृत्युनेन (कुशेन)
शिलाम् (जूटिकाम्) अन्तर्दधाति तन्नायं मन्त्रो नियुक्तः । हे ओपधे कुशत-
रुण । त्वस्मेनं यजमानं प्रायस्य धुरादद्वेति तदर्थः । नवौपधय आरमानमपि
प्रातुं समर्थाः किंपुनर्यजमानम् । एवं “स्वधिते मैत्रं हिंसी” —(य. वा. सं. ४-१)
रित्याह । इदमपि प्रजापतेरर्पं धुरो देवता स एव स्वधिते इत्यनेन संबोध्यते ।
हे स्वधिते धुर । पुनं कुशतरुणं यजमानं वा मा हिंसीरिति तदर्थः । यो रोषं
वदेदारमनैव हिंसन् । उक्त्वा वा स्वयमेव हिंसात् । हिंस्ति च । लोके यान्यै-
वंविधानि वाक्यानि तान्युन्मत्तप्रवृत्तीनामिति कृत्वाऽनर्थकान्येष भवन्तीतीहापी-
मान्यनर्थकान्येयेत्युपपद्यते ॥ तस्मादनर्थका मन्त्राः ॥

हेलन्तरमाह—

अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ॥ १३ ॥ इति ।

अन्यस्यान्येन निरुद्धार्थेन प्रतिषेधो वारणं विप्रतिषेधः परस्परव्यापातस-

१. यद्यपि कीदृ “द्वयोः कुटारः स्वधितिः परशुश्च परश्वध” इति कुटारस्य संज्ञामाह
स्वधितिरिति । तथापीह छेदनप्राप्तत्वात्तान्वाधुरे प्रयुज्यतेऽत्र हत्वार्थेऽशुणया । यथा
काकेभ्यो दधि रक्षणाभिलेख काकपदमत्र हस्तार्थेऽशुणया दधुपपातके आदावपि
वर्तते । ये केचन दधुपपातकास्तेभ्यो दधि रक्षणाभिलेख वक्षुणात्पथात् ॥

२. छिन्दन् । छेदनप्र कुशतरुणस्यैव निमित्त्यने, तिथीवने च शिरायाः । तथा च
कात्यायनः “शूषवत्कुशतरुणं धुरेण चाभिनिधाव छिन्दे—” । ८।२।११ नि ॥ पथर्वदूरस्य
यथा छेदे मत्र पथमत्राणि शृणान्नज्ञानं धुरव्यापनं च मत्रद्वयेन कर्तव्यमिति मूलार्थः ।
तथानेननेति यजमानाभिधानं कुशतरुणसम्बन्धात् । शिराद्धारको हि तस्य सः (स-
म्बन्धः) शिरां छिन्दन् कुशतरुणं यजमानं वा मा हिंसीरिति स्मृत्येऽर्थः ॥

३. इतिउभेऽप्ये देवर्षेः । “इतिहेतुप्रवरणप्रकाशदिग्मासिधे” त्वमरः । तथाभावं
प्रयोगः । यथा अनर्थकाः परस्परविरोद्धार्थसाम्यपरस्परविरोद्धार्थं तत्तदनर्थकं यथा द्यौर्दे ॥
छेदनपुपपादपि—अन्यस्येत्यादिना—॥

द्विष्टा विप्रतिपिदास्त अर्था येषां ते विप्रतिपिदार्था परस्परविपिदार्था भवन्ति । तथा—

एव एव रुद्रोऽवतस्थेन द्वितीयः । असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूष्याम् । अशत्रुरिन्द्र जज्ञिये । शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र ॥ इति १४॥

एक एवैलस्य 'रणे निघ्ननृतनामु शत्रून् । सद्यज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ्गना सचुमोचातकाले' (य वा स) इति शेष । छद्मनिरेपा । अवतस्थे-स्थितवान् । रणे रणाय रणार्थः । 'निमित्तात्स्मयोगे' (पा २-३-३६ ना०) इति सप्तमी । नान्यो द्वितीयः कश्चिदस्तीति छद्मदुलप्रतिषेधः । ययमवतस्थे पृतनासु सेनासु 'यजिनी पाहिनी सेनापृतनाऽभीष्टिनी चमू' रित्यमरः । शत्रून् शतयितव्यां लोकानामरातीन् नि विधयेन घ्नन् हिंयन् ॥ किंच स एव एव सदा पाठयिता सहस्रां चेत्साह-ससृज्येति । विश्वा विश्वानि (सर्वाणि) भुवनानि "सुपा सुउणि" (पा ७-१-३९) ति जज्ञ ज्ञाने वा । ससृज्य सम्यक्सृष्ट्वा गोप्ता रक्षिता छष्टिकालानन्तरमेव पाठयिता च स्थितिकाले । अन्तकाले प्रत्यङ्गकाले जनान् लोकान् प्रत्यङ्ग छष्टिप्राप्तिलोभ्येन संचुकोच सकोचयति वर्तमाने हिन्दु छान्दसः ॥ अर्धतद्विप्रतिपिद (विपरीत) प्रमथीति असंख्याता० भूष्याम् । अस्व-"तैषां सहस्रयोजनेऽपध्वानि तन्मसि" (य वा स १६-५४) इति शेष । शतरुद्रियेऽनुष्ठुप् । प्रपापतेर्दार्पम् । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि भूमिता ये रुद्रा भूष्यामधि भूमेरपरि स्थिता । तेषां दराणां धन्यानि धनूनि "छन्दस्यपि दस्यत" (पा ७-१-७६) इति दक्षिणहणार्ध-येषां मन्थन्यत्राम्ननद् । सहस्र योजनानि यस्मिन्साहस्रे सहस्रयोजनज्यवहिते पथि मार्गे ययमवतन्मसि अवतजुनोऽवतारयाम । अपगवज्यानि कृत्वाऽस्ततो पूरं क्षिपाम इति तदर्थः ॥

एवम् अशत्रुरिन्द्र जज्ञिये- इत् "त्व रि-र्वायुनोऽपराचोऽहमहिम्" ॥ इति । 'विश्व पुण्यि वार्यं तला परिभ्रजामहे नमस्तामययेषां ज्याक्ता अधिधम्बु'-(ऋ सु ८-७-२१-२) इति शेषः । एतयाऽविच्छेदया इन्द्र गुहाय गुदा पैनवन । पौष्टिनि शस्त्रे पितृयुक्ता । हे इन्द्र ! त्वं सिन्धुन् स्वर्गनालीलान्

१ "तमानवर्गकयो पूवकाल" (वा २-४-६६) इति हि वचाऽभ्यवर्दिनपूर्व पाल एव विधीयतेऽमरिवाचने ॥

२ रश्मुरित्वेषा तावदेतानिष्टुमो वाक्पतामि तानि धनूरीति खोगुराभ्यानम् । अनेनायेन धात्रिचमनेर्दार्पणोपायात्परिमिप्रा त्वेषुजा (सुवप्रविद्येता) नमस्तुव उत्तरस्तां भोगावन्त्यायामिहजादां ह्वयन् ॥

३ पारिष संत्वात् संत्वाय परिणामे वर्तते, इति सहस्रातीति च बहुवचनया उपरिदिष्टं नमान्त्वमुक्तं भवति । तथाहि "विगत्वाथ मदेवम् सको संत्वायतं यथा" निम्नविधापकनेन सहस्रान्त्येव अभिगुमहति "महन् शाला कपनो वर उपर" इत्यत्र यथा । तत्रैव महत्तमं च ३ इत्येवमवनेन महत्तमं ति शतवर्दिति ॥

४ 'अभिर्धी' त्वाभिरुचान इत्यस्य मिथि । अत्रि सादावप्येव साह विरीधने । नरे पुतरावगमिन्न न ८ इति च पृथक् न भवन्ति भावः ॥

विविच्य अदितिरहीना देवमातेत्यादिना आख्यास्यामो निर्वक्ष्यामः शब्दतोऽर्थ-
तथेत्यर्थः ॥ इह त्वेवमर्थमियमृगुदाहृता-कथं यैव यौः सैवान्तरिक्षम् । यैव माता
स एव पुत्रः स एव पितेत्येवमादि परस्परविरुद्धं किमपि बहुत्रासंबद्धमुच्यते ?
तदर्थवत्त्वे सत्पुण्यपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

हेलन्तरमाह—

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ॥ १९ ॥

नास्ति विस्पष्टः प्रकटं प्रतीयमानोऽर्थो येषां ते तथामृता अपिहि केचि-
न्मन्त्रा भवन्ति ॥

तद्यथा—

अम्यग्-यादृदिमन्-जारयाधि-काणुकेति ॥ २० ॥

इत्येवमादयः । नलोपां विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम् । नच केचि-
दर्थवन्तः केचिदनर्थका इति न्याप्यमभ्युपगन्तुम् । अर्थवैशेषं हि स्यात् । तस्मा-
त्सर्वे एवानर्थका मन्त्रा इति ॥ इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थे आद्यर्थो वा ॥ * ॥

अथोत्तरम्—

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ॥ २१ ॥

मन्त्राः अर्थवन्तः इति प्रतिज्ञा शब्दसामान्यात् शब्दत्वात् इतिहेतुः गवा-
दिवदिति प्रसिद्धमुदाहरणमिति कृत्वा नोक्तम् । त्रितयमेवानुमितौ प्रदर्शनीयं भवत्य-
वयवभूतम् ।

अथोक्तुः अवयवपक्षमुपादाय,—

तच्च पञ्चतयं केचिद्वयमन्ये वयं त्रयम् ।

उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ॥ १ ॥ इति ॥

एवं लौकिकहेतुमुक्त्वा वैदिकमुपपादयिष्यन्ब्राह्मणमप्यर्थवत्त्वे प्रमाणयति—

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाण-

मृग्यजुर्वर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ १ ॥

१. अर्द्धजरतीर्थं स्वादित्यर्थः । यथैका स्त्री अर्धं शुवती अर्धं च जरतीति परस्परविरुद्धं
न भवति तथेति तदर्थः ।

२. “इतिहेतुप्रकरणप्रकाशादिममातिवि”त्यमरः ॥ आपर्वस्तु “अलितिकसन्तेभ्यो
षः” (पा० ३-१-१४०) इत्यत्र दृष्ट इत्यसङ्गुक्तमपमत्वात् ।

३. अवयवत्रयं प्रतिज्ञा-हेतू-दाहरणरूपम् ।

४. प्रदर्शयितुमावश्यकम् ॥

५. शास्त्रदीपिकायां तर्कपादे मैथिलमहामहोपाध्यायश्रीशार्ङ्गसाराधिमिश्रचरणाः ।

१. विशमन मिश्रसः हिमा, शशु हिंसायां (म्ना, प.) ततः “पुंसि संज्ञाया”
(पा० ३-३-११८) निजि घ. । न एव वैश्रसम् स्तार्थेऽण् । अर्थचोदिः अर्थवैश्रस्ये-
त्यर्थवैश्रस्यार्थोद्देशनमित्युच्यते ॥

एतदेव हि यत्कर्मणः समृद्धं यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते । तदेव हि समस्तव्या युक्तं भवति नेतरत् । एतदेव स्पष्टयति-यत्कर्मैति । तस्मादर्थवत्त्वे हेतुद्वयम् । चसन्देनैतदाह अनर्थता हि सन्तः कथं कर्माभिवदेयुः । कथं वाऽनभिबदन्त समर्थेयेयुरिति यदेव भवता मुक्त्यं प्रमाणं तदेव तमाविधमस्यार्थं वाच्यवृत्त्या स्थापयतीति सर्वमवदातम् ॥ १ ॥ खं. सूत्रम् ॥

समृद्धरूपत्वं मन्त्राणामुदाहरति—

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृमिरिति ॥ १ ॥

इदं स मा विधीष्ट विषमायुर्व्यभुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृमिर्मोदमानौ स्वे गृहे (ऋ. स. ८-३-२८-४२) समितृमुताया सूर्याया आर्षमनुष्ठप् । विवाहे विनियुक्ता । हे मधुवरौ । युवाम् इहास्मिन्नेव लोके स्तं भवतं स्वे गृहे मोदमानौ हर्षमाणी सन्तौ मा त्रिर्याष्टम् विद्युजौ मा मपतम् “माडिल्लर्” (पा० ३-३-१७५) लोडर्थं सर्वलकारापवादत्वात् । “न मादयोगे” (पा० १-४-७४) इत्यङ्भावः । पुत्रैर्नमृभिः पौत्रे सह क्रीळन्तौ विहरन्तौ त्रिभ्यं सर्वमायुर्व्यभुतं व्यामुतमायुर्व्याप्स्यस्थितौ भवतं, प्राप्नुतमिति सायणः ॥

इदमेवं मन्त्राणामर्थवत्त्वं सस्थाप्य परोक्षरूपणान्यनूय सहेतुमिर्निरासरोति—

यथो एतन्मियतयाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति *
लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति ॥ २ ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं नियतेत्यादि । अत्र ब्रूमः । लौकिकेष्वपि दार्थवत्पक्षे एतन्मियतयाचोमुक्तिरत्वं-नियतानुपूर्वाकृत्व इष्टमेव । यथेन्द्राग्नी, पितापुत्राविति, च । नहि भवति अग्नीन्द्रो पुत्रपितरौविति । तथाच प्रयोगनियमादमर्थका मन्त्रा इति यत्साधितं स एष हेतुर्नैकान्तिक उक्तप्रयोगे लोकेऽपि व्यभिचरित इति शोक्तार्थसाधकोऽमदेतुत्वात् तस्मादर्थवन्त एव ते ॥

यथो एतद्ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इति*

उदितानुवादः स भवति ॥ ३ ॥

यत्पुनरेतदुक्तं ब्राह्मणेनेत्यादि । अत्र ब्रूमः । उदितानुवादः स भवतीति । उदितस्योक्तस्यैवानुवादोऽनुविधिउदितानुवादः । अयमर्थः । आरमानमात्मना विधानं मन्त्रो न समर्थ इति ब्राह्मणेन मन्त्रोक्त एवार्थो विम्वरेण प्रकृतार्थतन्तुपूरयाऽनूय

१. अत्र हि “अन्तादजायदन्तं त्रिभ्यं विभे”ति विषमाद्वयन्तस्यागिद्वयं पूरययोग. “दन्ते पी”-(पा० २-२-६२) ति माहोऽपि न भवति ॥

विविच्य श्रुतिरदीना देवमातेत्यादिना आख्यास्यामो निर्वह्यामः शब्दतोऽर्थ-
तत्वेत्यर्थः ॥ इदं त्वेवमर्थमियमृगुदाहृता—कथं यैव द्यौः सैवान्तरिक्षम् । यैव माता
स एव पुत्रः स एव पितेत्येवमादि परस्परविरुद्धं किमपि बहुत्रासंबद्धमुच्यते ?
तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

हेतुन्तरमाह—

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ॥ १९ ॥

नास्ति विस्पष्टः प्रकटं प्रतीयमानोऽर्थो येषां ते तथामूला अपिहि केचि-
न्मन्त्रा भवन्ति ॥

तद्यथा—

अभ्यग्-यादृश्मिन्-जारयायि-काणुकेति ॥ २० ॥

इत्येवमादयः । नष्टोपां विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिहातुम् । नच केचि-
दर्थघन्तः केचिदनर्थका इति न्याय्यमभ्युपगन्तुम् । अर्थवैतसं हि स्यात् । तस्मा-
त्सर्वे एवानर्थका मन्त्रा इति ॥ इतिशब्दः पूर्वपक्षसमौत्थयार्थ आशयों वा ॥ * ॥

अधोत्तरम्—

अर्थघन्तः शब्दसामान्यात् ॥ २१ ॥

मन्त्राः अर्थघन्तः इति प्रतिष्ठा शब्दसामान्यात् शब्दत्वात् इति हेतुः यथा-
रिवदिति प्रतिबुद्धमुदाहरणमिति वृत्ता नोपपत् । श्रितैवमेवानुमिती प्रदर्शनीयं शेषल-
ययवभूतम् ।

यथैतद्गुः अवयवपक्षमुपादाय,—

तद्य पद्यतयं केचिद्वयमन्ये वयं प्रथम् ।

उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणारिक्तम् ॥ १ ॥ इति ॥

एवं लौकिकदेवगुणता वैदिकमुपपादयिष्यन्त्राक्षणमप्यर्थवत्त्वे प्रमाणवति—

यत्तदे यक्षस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्षियमाण-

मृग्यतुर्धामिषदतीति च ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ १ ॥

एतदेव हि यज्ञवर्मणः समृद्धं यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते । तदेव हि समस्तद्वया युक्तं भवति नेतरत् । एतदेव स्पष्टयति-यत्कर्मैति । तस्मादर्थवत्त्वे हेतुद्वयम् । चशब्देनैतदाह आर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिवदेयुः । कथं वाऽनभिवाद-तः समर्थयेयुमिति यदेव भवता मुख्य प्रमाणं तदेव तयाविधमस्मदर्थं वाच्यवृत्त्या स्थापयतीति सर्वमवदातम् ॥ १ ॥ यः सूत्रम् ॥

समृद्धरूपत्वं मन्त्राणामुदाहरति—

क्रीळन्ती पुत्रैर्नमृमिरिति ॥ १ ॥

इदं स मा विद्यौष्ट विश्वमायुर्व्यस्तुतम् । क्रीळन्ती पुत्रैर्नमृमिर्मोदमानां स्वे गृहे (ऋ. स. ८-३-२८-४२) सवितृमुताया सूर्याया आर्पमनुष्टुप् । विवाहे विनि-युक्ता । हे वधूवरी । युवाम् द्रुहास्त्रिमेव लोके स्तं भवत स्वे गृहे मोदमाना इयमाणी सन्ती मा विद्यौष्टम् विद्युर्जा मा भवतम् “माडिलुड्” (पा० ३-३-१७५) छोट्यै शयैलकारापवादत्वात् । न माङ्गोः (पा० ६-४-७४) इत्यङ्भावः । पुत्रैर्नमृमिर् पौत्रैः सह क्रीळन्ती विहरन्ती विभ्यं ययमायुर्व्यस्तुतं व्याप्तमायुर्व्याप्यस्थिता भवतः, प्राप्नुतमिति सायणः ॥

इत्येव मन्त्राणामर्थवत्त्वं सस्थाप्य परोक्षरूपेणान्यनूप्य एतेनृमिनराहरोति—

यद्यो एतन्नियतयाचोयुक्तयोः नियतानुपूर्व्या भवन्तीति *

लौकिनेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति ॥ २ ॥

यद्यो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं नियतेत्यादि । अत्र ब्रूमः । लौकिनेष्वपि साधवर्षदेषु एतन्नियतयाचोयुक्तित्वं-नियतानुपूर्वीकत्वं दृश्येव । यथेन्द्राग्नी, पितापुत्राविति, च । नहि भवति अग्नी-त्रो पुत्रपितरौविति । तथाच प्रयोगनि-यमादनर्थका मन्त्रा इति यत्साधितं स एष हेतुर्नैकातिकः उक्तप्रयोगे लोकेऽपि व्यभिचारित इति नोक्तार्थसाधकोऽसदेतुत्वात् तस्यादर्थवन्न एव चे ॥

यद्यो एतद्वाहणेन रूपसम्पन्ना त्रिधीयन्त इति*

उदितानुवाद् स भवति ॥ ३ ॥

यत्पुनरेतदुक्तं वाहणेनेत्यादि । अत्र ब्रूमः । उदितानुवाद् स भवतीति । उदितमोक्षसंबानुवादोऽनुविधिरुदितानुवादः । अयमर्थः । आत्मानमात्मना विधातुं मन्त्रो न समर्थ इति वाहणेन मन्त्रोक्त एवार्थो विस्तरेण प्रकृत्यायता-नुपूर्व्याऽनूप्य

१ अथ हि “ध्वन्तादवाच” तं नियतिरेवेने नि नियमादयत्तत्वाधिशब्दस्यैव पूत्र-योगः “द्वन्द्वे पी - (पा० २-२-३२) ति प्राप्नोऽपि न भवति ॥

२ अथ हि अभ्यर्द्धित्वात्पुत्रेव पूर्वप्रयोगो भवति अभ्यर्द्धितं च (२-२-३४वा०) इति नियमान् विज्ञापुत्राविज्ञं भवति । अथ यद्यपि आनङ्गकनोदः (पा० ६-३-२५) इति, क-तानामेव (५-१-१०) द्वन्द्वं आनङ्गं पूर्वप्रदक्ष्य विदधाति । इति स रह न प्राप्नोति । तथापि “पुत्रः यत्तत्त्वानि - (पा० ६-३-२२) त्वनो मण्डूवन्तुवा पुत्र इत्यनुवृत्तेस्तस्मिन् परोक्षे भवति इति बोध्यम् ॥

प्रिधीयते । नह्यनुक्तं स्तोत्रं सम्यक्ते सोऽयमुक्तानुवाद एव । अपिचानेकेऽपि समा-
नलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति । ते ह्यहर्पूर्विकयैकं प्रयोगं प्रति खलेकपोतवत् संप-
तन्ति । तेषां समुच्चये विकल्पे च प्राप्ते सति अभिमत्त एको नियमार्थं ब्राह्मणेन
विधीयते । एवमुभयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरर्थवत्त्वं साधितम् ॥ तथाच यत्पूर्वमुक्तम् रूप-
संपन्नविधानान्मन्त्रानर्थमयम्, मन्त्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणानर्थमयमिति तदयुक्तम् ।
तस्मादुभयमप्यर्थवन्मन्त्राश्च ब्राह्मणाथेति ॥

यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीति आस्रायवचनादहिंसा प्रतीयेत ॥३॥

यत्पुनरेतदुक्तम्—“ओषधे त्रायस्वैनं, स्वधिते नैनं हिंसी” इत्यादयो मन्त्रा
अनुपपन्नार्था भवन्तीति । अत्र मूमः । ओषध्याधिदेवताह्यत्रोच्यते । हे
ओषधे ! एनं स्वाधिष्ठितमोषधिरूपं कुतं त्रायस्व । यत्पूर्वको दोष दुःखादिद्यमानः
सम्यक्छिन्नो भविष्यति ततश्च यज्ञे विनियुक्तः प्रनिविशितमुत्कर्षमेतस्याः स्थावर-
जातेः प्राप्स्यत इत्येतन्नागैर्ममिप्रेत्योक्तमोषधे । त्रायस्वैनम् । इति । तस्मादनुपपन्नार्थं
एवायम् । यदपि चोक्तं स्वधिते नैनं हिंसी इत्याह हिंसप्रति । अनोच्यते
आस्रायवचनादिति । अत्रेति शेषः । अत्रास्मिन्ननुपपन्नमुपक्रान्ते स्वधिते इत्या-
दिद्वितीयवाक्ये । अयंभायः । इयं हिंसा; इयमहिंसेत्येतदनायादेवावसीयते ।
आस्रायवचनं वैदिक आगमः कृतस्त्रय जगतः प्रतिविशिष्टाय श्रेयसेऽभ्युद्यतः स-
म्कर्तारं हिंसायां विनियोजयतीत्येहिंसेत्येति प्रतीयेत । तद्वचनात् इति ॥

यथो एतद्विप्रतिपिद्धार्था भवन्तीति ॥

लौकिकेऽप्येतद्यथाऽसपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमिषो राजेति ॥५॥

१. अहर्पूर्वमहर्पूर्वमहममे २ भवामीत्याग्रहपुरस्सरं युद्धमहर्पूर्विका “सहस्रपै” (पा०
२।१।४) ति समासे स्वार्थे कन् । शिवा टाप् । “अहर्पूर्वमहर्पूर्वमित्यहर्पूर्विका शिवामि”-
त्यमरः ॥

२. प्रथमवाक्ये । कलपाकान्ता त्रीदिव्यादयो धान्यभेदास्तुणवीरधश्च ओषधश्च इत्य-
भिधीयन्ते । “ओषधः कलपाकान्ताः स्तु” तित्थमरः । तात्पर्यात्ताच्छब्दं यदा गृह्य
द्वारा इत्येवं तदधिष्ठातृदेवता ओषधिरित्युच्यतेऽत्र ओषध इति “हृदिकारादि”-(४-
१-४५ वा०) ति ङीष्वा भवतीति । ओषधिः ओषधी । रात्रिः रात्रीतिवद् ॥

३. यज्ञे हि निधानतः सकृच्छिद्यमानोऽयं न पुनश्छेदनं प्रतिपत्स्यतेऽल्पमपि कदापी-
त्यभिप्रायः ॥

४. सर्वेषामितरेषामगमानां प्रभवोऽयं सर्वतः प्रतिनिश्चितः पुरुषार्थसाधनं न न्यत्रि
कर्मणि पुरुष प्रवर्त्तयेदिसारूपे । वस्तुतस्तु द्वेषपूर्वकः प्राणिवध एव हिंसा नहि न्यत्रिदम्
द्विपन्यसे हिनस्ति, नापि तुणवीरदादिम् । तदेतन्मीमांसितम् (जे-य-१-१-२ एतन्नु-
पाशाय) श्लोकात्तिके ॥

५. तथाच दुर्गः । अपिचैतदोषधिवनस्पतिपशुगृहपशिसरीसृपाः सम्यगुपयुक्ताः सन्तो
यज्ञे, परमुत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । सोऽयमभ्युद्य एव सम्पद्यते । न हिंसा । नह्यसौ हिनस्ति
क्तिर्दि ? अनुगृह्णाति यज्ञः, विनियोगार्थं विधानतश्छिन्दन् । तस्मादनुपपन्नार्था ष्येति ॥

यत्पुनरेतदुक्तम्—अदितिः सर्वमिति । अत्र ब्रूमः । भक्तिरेषा । द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः मुख्यार्थां गौणी च । तदेवं सति यत्र मुख्योऽसंभवस्तत्र गौणी आश्रीयते स एष भक्तिवादोऽदितिः सर्वमिति । यथा कश्चित्कंचिदनेकोपकारिणं ब्रूयात्त्वमेव मे माता, त्वं मे पितेत्येवमेतदपि द्रष्टव्यम् । लौकिकेष्वपि चार्थवत्सु शब्देषु एतदुक्त्यमानं दृष्टं यथा सर्वेरसा अनुक्तप्राप्ताः पानीयमिति । ततो हि तेषां प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्यैवमुच्यते । एवमिहापि गुणवृत्त्या कयाचिददितेः सर्वत्वमुच्यते । तथा च यदुक्तमित्येवमादिपरस्परविहर्षं किमपि बहुप्रासंबद्धमुच्यते इति एतदुक्तं । सर्वमेवैतदुपपद्यते एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्धवन्त एव मन्त्रा इति ॥

यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति॥

नैष स्थानोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति॥८॥

यत्पुनरेतदुक्तम् अविस्पष्टार्था भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । नैष स्थानोरपराध इति । नह्यत्र स्थानुरपराध्यति यदेनं स्थानुमन्धो न पश्यति यदप्रासावभिहन्यते । किं तर्हि ? पुरुषापराधः स भवति । पुरुष एवापराधी तत्र यदसावचक्षुष्मान् । एवमिहापि नैव मन्त्राणामपराधो नया मम, यदक्षित्वेन भवता न विज्ञायन्ते । भवत एवापराधोऽस्ति । भो भवान् सर्वमात्मीयमपराधं मन्त्रेष्वस्मानु वा संयोजयितुमिच्छति न तव प्रशक्ति किञ्चित् ॥

यथा जानपदीषु विघातः पुरुषो भवति ॥ ९ ॥

यथा जानपदीषु जनपदमन्त्रासु ऋग्विष्णुश्रुतिषु (इति कर्तव्यतासु) विघातः कौशलशिक्षा (क) तः पुरुषः पुरुषाणां विशेषो भवति । एवमिहापि मन्त्रार्थशिक्षा कौशलवृत्तः पुरुषाणां विशेषो भवत्येव । तत्रैवं सति केचित्पुरुषा निस्पष्टार्थानपि मन्त्रासु शब्दवृत्तिं निर्बहुमपरे पुनरनिस्पष्टार्थानपि शब्दवृत्तिं निरुद्धीकृतुम् ॥ तदुक्तम् उतलः (ऋ. सं. ८-२-२३-४) । (नैष. का० १-६-३) इत्यत्र ॥

तत्रैवं सति—

पारोवर्यविरुद्धं तु खलु वेदितुं भूयोविधः प्रशस्यो भवति॥१०॥२४॥

इति या० सु. प्र. निरु. शा० प्र. ध्या. पद्यमः पादः ॥*॥

१. जनाः पश्यन्ते गच्छन्त्यन्ति इति जनपदो देशः । “कुंभि संशापानि”—(पा० ३-३-११८) इति यः । ततो नवार्थे (पा० ४-३-५३) अण् ङीप् । देशमभिधासु सर्वजनमाधारणीषु । रोकेशिषु—इति केचिन् । इत्युच्यते इति तत्र (मने) शेषः ॥

२. यथा पुरषाय वन्या देवेषु के पुरषनिर्देशाय सङ्ग्राहक इति प्रतीयते । यन्मूर्तिः का हि नैविरुद्धमहोनाश्यायनिषापविष्टदुराणा “पुरषपरीक्षा” ग्रन्थप्रवृत्तिः ॥

१. एव छास्यावने पारावारजाना भूयतिर्नैश्चिग मुमुक्षिनामान मुनिं प्रपच्छ । “वन्मे मयेव पद्मावती वन्या देवे”ति । ॥ वन्याह “पुरषावे”ति । “नखपुरषाय वन्या प्रदीपय रतिं धिरेवमुच्यते” इति भूयतिना पुनरनुक्तः स “विघातः पुरुषो भवती”त्यारेति ॥

परौथावरौध विदन्तीति पाण्येवयंविदस्तेषु । “तद्धितार्थति” (पा० २-१-५१) समासे “चतुर्वर्णोदे (पा० ५-१-१२४ वा) राकृतिगणलात्सार्धं ष्मन् । ‘परोवरपरम्परे’ (पा० ५-१-१०) ति परावरश्चदस्य परोवरादेशो बाहुलकात्प्रत्यय विनापि भवति । आचार्यपरम्परया विद्वंसु चेदितृषु ब्राह्मणेषु यतश्च निर्द्धारणम्” (पा० ४ ३-४१) इति गुणतो निर्द्धारणे सप्तमी । तेषामध्ये भूयोनिश्चो बहुधुतो यो मन्त्राथपनिज्ञानकुशल स एव प्रशस्य प्रशसाहो भवति नेतर । नहि तेषामविस्पष्टार्था केचन सति मन्त्रा । तौद्योपेतिष्टात्सप्रीकृच व्याख्यास्यामहे । तस्मादर्थवत् एव मन्त्रा इति सिद्धम् ॥ तस्माच्चैतदपि षाध् मन्त्रार्थपरिज्ञानायारभ्यमाणमर्थवदेव भवतीति सिद्धं साधारणम् ॥ १० ॥ • ॥

इति श्रीमद्यास्कुमु० प्र० नि० ल० तौ प्रथमाध्यायस्य
पञ्चम पादः ॥ १ ॥ ५ ॥

अ० ६ पादः ।

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ॥ १ ॥

शास्त्रारम्भप्रयोगनातरारम्भेऽयमथस्तद । अपीति सभावने । इदं निरुक्तमात्रमन्तरेण विना पदविभागो न विद्यते । एव पदानि वचस्यानीत्येतद्विभागपरिणाम नास्तीत्यर्थः । किं कारणम् ? अर्थवशेन हि पदान्यवतिष्ठते, न चेदमन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति ॥

एव प्रतिशाय समानसहितेषु मन्त्रेष्वर्थहतुरौ पदविभागविभागानुदाहरणद्वारा दर्शयन्ति—तत्राद्योदाहरणम्—

अघसाय पदते रुद्र मृळेति ॥ २ ॥ (ऋ स ८ ८-१७-१)

पदधिरसास्तीति पद्वत्तस्यै पादयुक्तायाघसाय पद्मदनाय गोरूपाय इ रुद्र । त्व मृळं सुखयेति प्रार्थना ॥

१ तेहि आचार्यपरम्परया मन्त्रार्थ मते तत्त्वमिति न पुनसे साक्षात्कृतभमोणस्तु पुनकपय एव भवन्ति । यथाव बहवते (निरु० १-६-५) ॥

२ त्रातिगुणनिर्वाततामि तमुदावात्तेश्च वृषद्वरण मिध रण तसिन् ।

३ भरिपष्ठार्थेन तवनिमित्तान् मन्त्रान् ॥

४ एतेन ‘ यदि मन्त्रार्थपरिज्ञानायानर्थकं भवतीत्येव (पाण्यारम्भे १ स ५ वाक्यप्रारम्भोक्त) शीतमत निराकृत्य प्रतिशान्तात्मा रम्भप्रयोगेन समर्थनं वेदितव्यम् ॥

५ मयोभूतो भवितातृता कर्त्तव्यतोषधीरादिश्रुताम् । शीवस्तवीर्जीवभावा विवक्षितमाय पदने रुद्र । मृळ ॥ १ । यधीवज्रोवस्य रुद्रस्यार्चो गोवस्य शिष्टम् । पासाय

१ तपाचानुबान्तम्—मयोभू रुद्र कधीवतो गम्यमिति । एतिवच—या प्रतिशान्तात्मा अनुगमयन् ‘ मयोभूतो भवितातृता इति । पुनरुक्तं सुवरो नाम शीतमत ए मयोभूतिवक्ष्यमिष्टम पूर्वमिति शार्दूलशामादिप्रमाणास्त्वोचनेन तासांनेव कदाप्युपमवाचत । तस्मात्पुनरुक्तं विनियुक्ताह ॥

पठत् । अवसं-गावः पथ्यदनम् ॥ ३ ॥

पठत् पादयुक्तम् । अवसं भृशं गन्तुं सत्त्वभूतं, लिङ्गसामान्यनपुंसकमेत-
तज्जात्येकवचनम् । गोजातिमभिप्रेत्य तस्या एवोपक्रान्तत्वादित्यवसपदेन गाव
एवोच्यन्त इत्याह गाव इति । पथ्यदनमित्यवसमित्यस्यैव निगमप्रसक्तस्य पर्याय-
वचनम् । पथि अतोति । नन्वादित्याह्युः (पा० ३-१-११४) “युवोरनाकां”
(पा० ५-१-१) इत्यादिदेशे साधुः ॥

अवतरेत्स्यथस्यासौनामकरणस्तस्मात्त्राचगृह्णन्ति ॥ ४ ॥

गत्यर्थस्य अवधातोः (भ्वा० प०) असौ समित्येष नाम क्रियतेऽनेनेति
नामकरणः करणे त्युद्ध (पा० ३-२-११७) संज्ञाप्रयोजकः प्रत्ययः सश्च ।
दित्वात्साधैधातुकारत्वे (पा० ३-४-११३) “कर्त्तरि शक्ति” (पा० ३-१-
६८) शप् । यस्तुतस्तु-अङ्गच्छदश्चातीत्यवसं “वृषोदरादित्वात्” (पा० ६-३-
१०९) शस्य सः । तस्मादसमासत्वादस्य, नाचगृह्णन्ति । एतत् पदकारा इति
शेषः । इत्येतत्पदविभागोदाहरणम् । अथ पदविभागोदाहरणम्—

अवसायाश्वानिति ॥ ५ ॥ (ऋ. सं. १-५-१८-११)

अस्मिन्वाक्ये पूर्वैण सरूपमेवावसायेतिपदमर्थकृताद्विशेषादवगृह्यते—

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ॥ ६ ॥

स्यतिः “पोऽन्तर्गमि” (दि० प०) इत्येष धातुरुपसृष्ट उपसर्गणावेत्यनेन
संयुक्तः सन् विमोचनेऽर्थे वर्तते अवसादेत्यवसायावमुच्येत्यर्थः । तस्माद्वनिस-
मासरूपत्वादस्य अवगृह्णन्ति एतत्पदकारा इति पूर्ववत् शेषोऽत्रापि बोध्यः ॥

यान्यपि सत्यनयशृताणि पदानि समानसंहितानि तेषामप्यर्थकृतमेव विभाग-
मशेष्यं भवति तद्यथा—

पत्नं प्रतिष्ठमानानां गवामनुमन्त्रणे विनियुक्ता । मन्त्रति गुह्यनामधेय (निय. ३-६)
मित्येति दिनसि दुःस्वप्निति मयः । मित्रं हित्वायान् (स्वर. उ.) असुन् औगादिकः । मयः
सुखं भावयतीति मयोभूः सुखस्य भावयिता (पुरो) पत्नः । एता एसाः गाः “माहेयी
सौरभेयी गौरसा मात्रा य भृङ्गिणी” तमरः । अभि—आभिमुख्येन वातु बहन् । द्वित्र
(तेन सुखभावविनाऽनुदेर्जायेन पुरोवातेन एतद्व्यमाना एता गावः) कर्त्तव्यताः प्रभू-
तरायाः ओषधीरनुगामि आ अभितः रिशन्तां स्तारयन्तु । (आरत्ताय २ य सलवणरा-
दमाध्यानिभेदे काले) दीक्षसतीः प्रवृद्धा जीवन्त्या जीवानां प्राणयित्रीरपथ विवन्तु । हे
रद्र ! अपरादिरोगस्य प्रेक्षयेन सहस्रं ! देव ! त्वमग्ने यदने पारसंयुक्ताय गोभ्युपापावसाय
पथ्यदनाय यस्याय शृष्टं मुखय । मेनां दिमीसत्त्वमायानीदवर इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१. अवमदन्त्यनुक्रमपस्यात् (२१ पृ. २४)

२. द्वयोः परदोषद्वयो वा यद्विन्ष्टेनोपारप म (समासः) ममपुनं (संश्लेषमभि-
स्यरूपेण) समास इति निर्वचनात् । भावेऽत्र पत्न । ॥ य समर्पानां (संहितायां)मेव
मयतीति “समर्थः यद्विधि”-(पा० २-१-१) इति शास्त्रमनुज्ञाति ।

पठत् । अघसं-गावः पथ्यदनम् ॥ ३ ॥

पठत् पादयुक्तम् । अघसं मयं गन्तुं सत्त्वभूतं, लिङ्गसामान्यनपुंसरनेत-
तन्नात्वेकवचनम् । गोजातिमभिप्रेत्य तस्या एवोपमान्तलादित्यवसपदेन गार्
एवोच्यन्त इत्याह गाव इति । पथ्यदनमित्यवसमित्यस्यैव निगमप्रसक्तस्य पर्याय-
वचनम् । पथि अतोति । नन्वादित्याहुः (पा० ३-१-१३४) “युवोरनाहं”
(पा० ७-१-१) इत्यनादेशे साधुः ॥

अघतेर्गत्यर्थस्यासौनामकरणस्तस्माच्चाचगृह्णन्ति ॥ ४ ॥

गत्यर्थस्य अघघातोः (भा० प०) असौ समित्येव नाम क्रियतेऽनेनेति
नामकरणं : करणे ल्युट् (पा० ३-२-११७) संज्ञाप्रयोजकः प्रत्ययः सप्त ।
दित्यास्यावैधातुकार्ये (पा० ३-४-११३) “कर्तरि शत्रिति” (पा० ३-१-
६८) षप् । यस्तुतस्तु-अवदूच्छदश्चातीत्यवसं “वृषोदरादित्यात्” (पा० ६-३-
१०९) इत्य सः । तस्मादसमासलादस्य, नाचगृह्णन्ति । एतत् पदकारा इति
शेषः । इत्येतरपक्षविभागोदाहरणम् । अघ पदविभागोदाहरणम्—

अघस्यायाध्वानिति ॥ ५ ॥ (ऋ. सं. १-५-१८-११)

अस्मिन्नायमे पूर्वेण सारूपमेवावसायेतिपदमर्थकृताद्विधेयादवयवस्यते—

स्यतिरपख्यो विमोचने तस्माद्व्यगृह्णन्ति ॥ ६ ॥

स्यतिः “वोऽन्तर्गमि” (दि० प०) इत्येव धातुरपख्यो वषट्पङ्गायेत्यनेन
संयुक्तः सन् विमोचनेऽर्थं वर्तते अवसावेत्यवसायायमुख्येत्यर्थः । तस्माद्विध-
मौसरूपलादस्य अचगृह्णन्ति एतत्पदकारा इति पूर्ववत् शेषोऽप्यापि बोध्यः ॥

बान्धवि सत्त्वनवशराणि पदानि समानसंहितानि वेपामप्यर्थकृतानेव विभाष-
वैशेष्यं भवति तद्यथा—

वर्गं प्रतिष्ठमानानां गवामनुमत्रणे विनियुक्ता । मयस्ति घुरणनामपेयं (निप. ३-६)
निनोति दिनस्ति दुःखस्ति मयः । मित्रं दित्तमाम् (स्ता. उ.) अमुन् औषादिकः । मयः
दुर्गं भावयतीति मयोभूः शुश्रूष्य भावयिता (पुठे) वाक् । पत्ता उमरः माः “मादेवी
सौरभेयी गौरसा माता च भक्षिणी” त्वमरः । अभि-अभिमुख्येन वातु वरत्तु । द्विच
(तनं सुप्रभाषयित्वाऽनुदेवनीयं पुठेवातेन सृष्टवमाना यथा वाक्) ऊनेत्सतीः अभू-
तरमाः भोषणीरूपानि आ अभितः रिशन्तां भादयन्तु । (आन्वाय २ प मन्त्रपन्था-
दमाभानिधेने द्वापे) धीवसतीः प्रवृक्षा जीवधन्वा जीवानां प्राणयित्रीरपथ रिशन्तु । हे
रन् । नररादितोऽप्यभेधेन संहितः । देवः तमसी बहनेश्चरन्तुस्तथा गोशुणावावगाव
पथ्यदनाप सप्तम्य शृङ्ग सुश्रवः । मेनां द्वितीयवमासादीन्तर इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१. अचमरन्धनमुक्तमपष्टाय (२१ पृ. २४)

२. द्वयोः पदयोः दृष्टा वा पदविधेदेनोपारण स (समासः) समसं (संश्लेषादि-
कारण) समास इति निर्वचनात् । भावेऽत्र पद । स च अचमरानां (संहितायां नादेर)
भवतीति “समसं पदविधि” (पा० ३-१-१) इति शास्त्रमुक्तम् ।

दूतो निर्ऋत्या इदमाजगामेति ॥ ७ ॥ (ऋ सं. ८-८-२३-१)

निर्ऋत्याः पापदेवताया दूतः कपोतः इदमस्मद्दूदमाजगामेति वा-
क्यार्थः ॥ अस्मिन्वाक्ये निर्ऋत्या इत्येतस्मिन्पदे सन्दिग्धे—

पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा पष्ठम्यर्थप्रेक्षा वाऽऽकारान्तम् ॥ ८ ॥

प्रेक्षा दर्शनम् । पञ्चम्यर्थदर्शनं वा पष्ठम्यर्थदर्शनं वेत्तव्यं । उभयमप्यत्र
इत्येते सभवि च यत एतत् आःकारान्तं पद निर्ऋत्या इति ॥ आः इत्यनुक-
रणस्यानिनिपरकस्य (पा० १-४-६३) निपातत्वेन निपाताच्चकारप्रत्ययस्य
“उधैस्तारा वा वपदकार” (पा० १-२-३५) इत्यादौ दर्शनेनेह तथा प्रयोगः ।
तद्वर्तनेन निपातात्मा वणेत्यातिदेशेन “वर्णात्कार” (पा० ३-३-१०८ वा.) इति
कारप्रत्ययो भवतीति सत्त्वम् ॥

परो निर्ऋत्या आचक्ष्वेति ॥ ९ ॥ (ऋ सं. ८-८-२३-१)

परः परस्माद्वर्तमानाथै निर्ऋत्यै पापदेवतायै आचक्ष्व कथं न बाधनीया
इति प्रब्रूहि । इति वाक्यार्थः । अत्र वाक्ये तस्मिन्नेव निर्ऋत्या इत्येतस्मिन्पदे—

१. देवाः कपोत इषितो यदिच्छन् दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम । तस्मा अर्चाम् कृण्वाम
निष्कृतिं ॥ नोऽगस्तु दिपदे श चमुष्यदे ॥ १ ॥ आहिरस्य प्रचेनस आर्षं वैश्वदेव
निष्ठुप् । कपोतनिष्कृतज्ञान्यै तेनेय कपोतसूक्ते ब्रूया । तत्रैवास्या विनियोगः । सूक्ति च
कपोतश्लेशारमुपहृत्वादनुपतोद्गा देवाः कपोत इति प्रत्युच शुद्धवाक्यपेदेति ॥ मन्त्रार्थस्तु । हे
देवाः ! निर्ऋत्याः पापदेवतायाः सकाशात् इषित आह । कपोतः ब्रह्मादि इच्छन्निष्ठ-
पन् इदमस्मादीय गृहमाजगाम । (यस्य जन्मान्तरकृतकर्मणो निपातस्त्रिभुवेतत्कपोतगृहमित्य-
यन् कुत्रादिषु तत्पददर्शनं च) तस्यै पाप्मने तत्रिष्वत्सर्वं गुप्मानेषाञ्चाम् इषिषा पूजयाम
(तत्तत्त्वानेन हविर्दानेन तस्य कपोतप्रवेशनन्यस्य दोषस्य) निष्कृतिं परिहृति (निर्णेनन
शान्ति) कृण्वाम कर्तव्यम् । अतो नोऽस्माक दिपदे पुत्राय श सुखमस्तु । चतुष्पदे गना-
इवप्रभृतये च श सुखमस्तिवति ॥ १ ॥

२. अपेहि मनसस्पतंऽपक्राम परश्चर । परो निर्ऋत्या आचक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ १ ॥
आहिरस्य प्रचेनस आर्षमनुष्ठुप् । दुःसप्तनाशने विनियुक्ता ॥ हे मनसस्पते ! स्वभावस्यस्य
मनस त्वामिन् दुःसप्तनाशिदेव । अपेहि अपगच्छास्यो निद्रावत्सावत । अपगस्य चाप-
क्राम, देशान्तर गन्तु यादौ विक्षिप । क्रुस पादविक्षेपे (स्वा० प०) ओद् । दूरदेश गच्छ-
त्यर्थः । अपक्रम्य च पर परस्मादस्यतो विप्रकृष्टदेशे चर कथेच्छ विहर । अदिच निर्ऋत्यै

१. गद्याच सायण । कपोतो यदि गृह प्रविशेत्तदाऽनेन सूक्तेन होतव्यमित्येतत्स्यार्थ-
माह । तन्मते च निर्ऋतिपुत्रस्य कपोतस्यार्थं श्रेष्ठम् वैश्वदेवम् । तथाचानुक्तान्तं “देवा
नैरेन यपोनः यपोतोपहतौ प्रावधितमिद वैश्वदेव” इति हि स आह ॥ द्यान्तिरपि
प्रावधितमेवेत्यत एवावगीकृते । पापज्ञोवकावात् । “प्राव पापमिति श्लोकं चित्तं तस्य
विशोधन” इति तत्रिवचनात् ॥

२. इतिगेष्वो वायुरा, मशकाय भूय, दतिवत्तादर्थ्यचतुर्थ्यास्तत्रिष्वर्थेऽत्यमत्र । तस्यै
बाधनाय तद्वाधननिवृत्त्यर्थमित्यर्थं सायण आह ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा-ऐकारान्तम् ॥ १० ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा चतुर्थ्यर्थदर्शनमत एतत्पद निर्द्वया इत्येकारान्तम् । सहिताया “एचोऽथवायाव” (पा० ६-१-७८) इत्यायादेशे “लोप शाकल्य-
से-” (पा० ८-३-२९) ति यलोप । “पूर्वत्रासिद्धमिति” (पा० ८-२-१)
यलोपस्यासिद्धत्वात् खरसन्धि “राट्ठण” (पा० ६-१-८७) इति ॥ एव समान-
सहितानामपि पदानामर्थमेदकृत विभागावैलक्षण्यं, सचार्थ इव निरुक्तशास्त्रमन्तरेण
न विज्ञायते अत इदमुक्तम् “अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यत” इति ॥

एव प्रतिज्ञातं समर्थ्याधुना पदविभागप्रसक्तं सहितालक्षणमाह—

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ ११ ॥ (पा० १-४-१०९)

परः प्रकृत्येव सन्निकर्षः सन्धेयः खराणां खराविरुद्धानां व्यञ्जनानां च
परस्परं स्वरैस्विकारधर्मात्राधिककालव्यवायेनानुच्चारणं सा संहितेत्युच्यते । ताव
पुनरियम्—

पदप्रकृतिः संहिता ॥ १२ ॥ (ऋ० प्रा० २-१)

पदानां सधीयमानानां प्रकृतिः संहिता, विरुक्तिस्तुपैदानीत्यर्थः । अपरे तु
पदान्येव प्रकृतिर्यस्या सा, विरुक्तिः सहितेत्यर्थमाहुः ॥ एव च कृत्वा—

पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पापदानि ॥ १३ ॥

सर्वेषां शास्त्रान्तराणां पापदानि प्रातिशाख्यानि पदप्रकृतीनि पदानि (सहि-

पापदेवतायै परं परस्ताद्वर्तमानायां आनन्दं वयं न बाधाया इति प्रमूढि । जीवन्ती मम
मनो बहुधा भोक्तव्येषु विषयेषु बहुप्रकारं भवति (अस्तुव सदस्येते) तस्यान्तदिनाशन
तु स्वप्नदर्शनं नश्यत्वितिभिप्रायः ॥ १ ॥

१. अथापीदमन्तरेण पदविभागो नोपपद्यते इत्येतद् ॥

२. वणादृणान्तरोच्चारणेऽर्धमात्रावाक्यत्वमो नातरीयकः । समन्तरोच्चारणमेव न
संभवतीति ॥

३. “सा विज्ञेयेषु दृश्यते त्रिसद्वयानिमग्नः । आयत्ता एव वर्त्तन्त्या ममानार्थं
विशेषणे ॥ १ ॥” इति नियमे प्रायः पदोपादानेनोद्देश्यविषयस्य वेदा प्रमाणमिति वक्ति-
वन्नन्यत्पय इत्यने ॥

४. खरणान्यत्र शास्त्रास्तेषां सबन्धेन “पूर्वकारैकमर्थे” — (पा० २-४-४९)
त्यादिना नमभारवे ममासे जन्निमर्थमाह सर्वेषां गीत्यादि ॥

५. स्वचरणपर्यवेव वै प्रातिशाख्यानिवमेव पदानग्रहप्रकृत्यासिद्धिनामरन्ध्रमुच्यते
तार्क्यानि प्रातिशाख्यानि । शास्त्रेण शास्त्रं “शास्त्रादिभ्यो य” (पा० ५-३-१०३)
इति धातुः । श्रुत्यानां शास्त्रा इवास्तं वेदकल्पकरोज्यवत्ता शास्त्रा इत्युच्यते शास्त्रं
शास्त्रं प्रतीतिं प्रतीशास्त्रं शीष्मायाम् “अन्यवतिभती” — (पा० २-१-६) त्यादिनाऽन्य-
याभावः । तदपि श्रुत्यैव प्रातिशाख्यम् “अथि श्रुत्यैव न भवे” इत्यर्थे ऐतिसिद्धे ॥

१. बहुप्रकारविषयसुखाविपातकमित्यर्थः । २. परंपरियमन्तरित्वमनयांतरम् ।

ताया) प्रकृतियेषु तानि तथामूतानि भवन्ति ॥

अथापि याज्ञे देवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति ॥ १४ ॥

शास्त्रारम्भप्रयोजनविशेषाधिकारार्थाऽयमश्वशब्दः । अपीति सभाक्ने । अपीद बक्ष्यमाणमपीत्येवम् । किम् ? याज्ञे यज्ञविहिते कर्मणि देवतेन लिङ्गेन उपलक्षणे तृतीया (पा० २-३-२१) उपलक्षिता इति तदर्थः । बहवः प्रदेशा विधियु देशा भवन्ति । तत्रया ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते, ऐन्द्र्या सद् , वैष्णव्या हविर्धानमि”त्येवमादि । याज्ञिका सत्त्वपि न्यायविदो (मी मासका) लिङ्गतो मन्त्राणां दोषैर्भावमधिकृत्य पठन्ति “लिङ्गब्रह्मसमाख्यानात्का म्ययुक्त समाख्यानम्” इति (जै सू ३-२-१९) “अधिकारे च मन्त्राविधि रतदारपेषु शिष्टत्वादि”तिच (जै सू ३-२-२०) एवमादि—

तदेतैनोपेक्षितव्यम् ॥ १५ ॥

तदेतद्व्यायविबुक्मेतेन नैरुक्तेनोप (प्रवेश्य बुद्धिम्) ईक्षितव्यमालोचि-
सव्य किमिमे ब्रह्मन्तीति—॥

ते चेद्भूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स इति ॥ १६ ॥

ते न्यायविदश्चेद्यदि ब्रूयुर्ययमत्रैतस्मिन्नाग्राये लिङ्गज्ञा लिङ्गज्ञातार स्यो भवाम । लिङ्गतो ध्यमत्र यद्यस्मिन् देवतारूप तत्र विज्ञानीम । विज्ञाय च त मन्त्र तद्वैत एव कर्मणि विनियोज्यामहे । एवञ्च राति न नो निरुक्तशक्येण प्रयोजनमस्ति

१ तान्येव हि तत्र प्रकृतिरिवेन चित्ते । तेषामेव च सत्त्वात् संहिता । “इधातेहि” (पा० ६-४-४२) इति हि तादौ विधिः । अत्र हि क्षपूर्वाद्वाते “मन्त्रार्कर्मणे” (पा० ३-४-७२) त्यादिना वर्तते च ॥

२ न ब्रह्मोपगते व्याख्यानद्वयेऽपरस्वैवान्न व्याख्यारूपमुक्तं भवति नचैतद्व्यज्यते यतो हि मन्त्रद्वयं ज्ञेयं सकाशादभिन्त्यज्यमानो मन्त्र पूर्व संहितयैनाभिन्त्यज्यते न पदे । अतश्च सरित्तानत्र पूर्वमध्यापयन्त्यनूचानां प्राकृष्टा अपीयते चाध्येतार इति चेत्सत्यम् । पददभि म्रैत्यैवापरतिलेवमय ७५ केषाचिन्प्रातिष्ठादयीयानां व्याख्याभेदेनोपन्यस्त इत्येहि ॥

३ प्रदक्षपदन सवत्र शास्त्र विशेषतो व्याकरणे निरुक्तं च विधिदेश उच्यते । तदे-
नीयत्वमय हि तस्य प्रकर्षः । विधिर्हि विधायक वाक्यं सवतः प्रधानं तद्वद्भूताक्षान्य इति ॥

४ शिष्येने विशेषणविधयऽसौ चेचोऽत्र तद्भावस्तत्त्वमङ्गत्वं बर्धसु विनियोगात्ते ।

५ इदं च सूत्रद्वयं ज्ञानरगाधे सपरिवरं पूर्वपक्षे स्थापितम् । सिद्धान्तम् ॥ तत्रैव
तृतीयम् (२१) “तदारयो वा प्रसरणोपपत्तिभ्याम्” इति ।

६ “सामर्थ्यं सवशब्दानां निमित्तमभिधीयते” इति मीमांसापरिभाषा । यस्य शब्दस्य
वदधेप्रत्याजनसामर्थ्यं तदेव तस्य निमित्तमिति श्लोकार्थेण “श्रुतिनिवृत्तावय”-त्यादिसूत्र-
(१० ३-३-१४) व्याख्यानं शास्त्रदोषिणादौ द्रष्टव्यम् ॥

लिङ्गमेवास्माकं शापकं देवतानामिति—त एवं श्रुवन्तः प्रतिवक्तव्या यदि यूयं
लिङ्गतो मन्त्रदेवतां विजानीध्वे—तदा—

इन्द्रं न त्वा राधसा देवता चायुं पृणन्तीति ॥१७॥ (ऋ. सं. ४-५-६-२)

इत्यन—

चायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ॥ १८ ॥

अत्र तावदाग्नेये मन्त्रे इन्द्रवायू अपि ध्रूयेते । तदेतदुष्परिहानं लिङ्गमानेन
कृतमदत्र प्रधानं देवतामिधानं कृतमदत्र नैषण्डिकम् ? इति । तस्मात्परिहरेयं
निरुक्तम् । तेन हि एकमन्त्रगतानां देवतामिधानानां गुणप्रधानभावः शक्यते
विज्ञातुम् ॥

उदाहरणान्तरमाह—

अग्निरिव मन्यो त्विषितः संहस्येति ॥ १९ ॥ (ऋ. सं. ८-१-१९-२)

१. अथाग्नेयत्वं कथमस्येति चेच्छृणु “त्वा हि मन्द्रतममर्कशोभैर्वृमहे महिनः शोष्यते ।।
इन्द्रं न त्वा राधसा देवतां चायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः” ॥ २ ॥ इति ॥ अयं हि मन्त्रः ।
अस्वार्थः । भारद्वाजस्वार्थं विष्टुप् आग्नेयी । प्रातरनुवाकादिवनश्मयोरिनिमित्तम् । हे अग्ने !
त्वामेव मन्द्रतमं मृदुतमं स्तुत्यतमं वा अर्कशोभैर्वृमहे रचनार्थैः शोकेर्दासिभिर्महाचर्यजनितरीषै-
र्भुङ्क्तम् । “इत्थभूतलक्षण”-(पा० २-३-२१) इति उपलक्षणे स्तुतीया । वृमहे वृणी-
महे संभनामहे “वृण संभनी” (मवा० आ०) हि यतोऽनस्त्वं ओजसाकं महि महद्
स्तोत्रं (तेरेव मन्त्रेष्वम्भुलागुरगृक्षितान्नगर्भैरुपपन्नं) औपि शृणु । किंच एव त्वं
महती देवता येन त्वामेवैकं मुखा अपि देवता इन्द्रं चेन्द्रमिव चायुमिव च राधसा बलेन
सुक्तं यदा बलेन चायुं गन्तारं, वा गतिमन्धनयोः (अ० ५०) उक्त्वा “आतो युगिति”
(पा० ३-३-१२८) सुक्त्वा पृणन्ति अभ्यर्चयन्ति । अथच ये नृतमा गृपु बलधनधुरैः
भेडाः । स्तुतीनां वा नेष्टनमा ऋचिबले उभयेऽपि राधसा इति लक्षणैर्न धमेन । राधः-
शब्दो धनधनः (निष० २-१०) राधोऽनेऽनुग्रन्तः राधोति साधोति धर्मादीन् पुरधा-
धीति राधः । पृणन्ति प्रीणयन्ति तर्पयन्ति । यदा एते नृतमा देवता-देवता देवतात्मानं
त्वां पृणन्तीति “मुषां मुनुमि” (पा० ७-१-३९) त्वादित्याऽमो सुह । पृण प्रीणने
(पु० ५०) प्रीणनं तर्पयन्ति ॥ २ ॥

एवमयमाग्नेयो मन्त्रः । स एव लिङ्गमात्रद्वयेनाभिज्ञातप्रधानदेवतो विनियुज्यमानं देव्ये
वायव्ये वा कर्मेणि कर्तुं तमिषितगन्तिये नारं स्यात् । कर्मेणैषण्डियाय वत्तुं रक्षसाय
स्यात् । तस्मादिदं मन्त्रदेवतामिधानं निरुक्तमिति समुचितोऽर्थः ॥

२. लिङ्गतो देवतामिधानेन दोषभूतं द्वितीयमुदाहरणमादेख्ये... ॥

३. अग्निरिव मन्यो ! त्विषितः महस्य मेनार्गीर्नः सद्गुरे हत एषि । इत्यायं उपनिष-
द्विषयः ॥

१. “तावधारणं हि सर्वं वाचदमन्मन्त्रो वायुनष्ट इति । अथ एव मन्त्रपति वायुमेव
नष्टवर्ता । मन्त्र इति यदाभाष्येतेदेवाऽनाधारपदतया व्याख्यातम् ॥

२. एतन्नाश्वत्थमिति वाच्यम् । त्वं हि देवेषु मृदुतमहदसौ यन्नेऽत्रसामं संभ-
नामर १५-१५ ॥

इत्यत्र—

तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे ॥ २० ॥

यथा पूर्वस्मिन्नाग्नेये मन्त्रे वायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्ग च तथा एतस्मिन्नपि मान्यवे मन्त्रुदेवताये मन्त्रे अग्निः अग्निलिङ्ग नैषण्डुकम् । एवमनेकदेवतालिङ्गसङ्घट्टेषु दु-
रवधारं देवतातरवमनैरुक्तेनाप्रसिद्धमन्त्रव्याख्यानसमयेन । तस्याद्यदुक्तं तैर्लिङ्गत
एव मन्त्रान्कर्मसु विनियोक्ष्यामहे न नो निरुक्तशिक्षेण प्रयोजनमस्तीति तदयुक्तम् ॥

अथ मन्त्रस्थ लिपित इत्येतत्पदमर्थतो व्याचष्टे निर्देष्टीति च—

रिचपितो ज्यलितः । रिचपिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति ॥ २१ ॥

अस्य नैरुक्तस्य नैषण्डुकवाण्डेऽपठितमपि दीप्तिर्नामसु रिचपिरित्येतद्वातुस्वरूपं
दीप्तिरित्येतन्नाम प्रविद्ध भवति । कोरेऽपि लिप दीप्ता (भ्रा उ) विप् ।
लिङ्ग सजाताऽग्नयेन लिपित । “तदस्य सजात तारकादिभ्य इत्थच्” (वा ५-
२-१६) एवमन्यान्यपि धातुरूपाणि नैषण्डुकप्रकरणेऽपठितान्यपि लोकेऽप्यप्रसिद्धा-
भ्युपादाय व्याख्येयानीति भावः ॥

अथापि हानमशंसा भयत्यहाननिन्दा च ॥ २२ ॥ १ ख सू ॥

अथापीदमपरमारम्भप्रयोजनमस्य—यदन लोके शास्त्रे च हानं प्रशस्यते,
अहानं च निन्द्यते । तत्रैवसति ययमनि-या स्याम प्रशस्यादेति हेय निरु-
क्तम् । अतो हि अशशरमाधिदेवताधियज्ञाभिधायिना मन्त्राणामर्था परिहायन्ते ।
तच्च परिहाता सन्त पुण्यस्योत्तमाय धेयसे भवन्ति । तदेवमखिलपुण्यार्थोपका-
रसमर्थतास्त्वमिति न्याय्यमारब्धम् ॥ १ ॥ अथ ख पुनर्हानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च
निन्द्यत इत्यपेक्षायां लोके तावत्प्रतिबन्धमेव । शास्त्रेऽपि—

स्याणुरयं भारहार किलाभूत् ॥ १ ॥

यस्य वेद ओजो विमानो विमृधो मुदम् ॥ २ ॥ इव त्रिष्टुप् तपस पुत्रेण मनुना कृष्टा ।
तन्मैषेदमार्प न मुदिषत्वम् । अग्निरनाक्यमिचारे विनिजुक्ता । हे मा-यो 'अग्निरेव रिचपितो
ज्वलति सहास्य अभिभव न शत्रून् । हे सधुरे सहनशील । नोऽप्याय समाप्ते ह्य
आहूत सन् सेनानी सेनाभ्यश्च ययि भव । किं ह्यवाय इत्या “कसो वणि”—(ता०
७-१-४७) पि वगागम । शत्रून् निभयस्य प्रयच्छासाव वेदो भव शत्रुसंरक्षि । किंच
ओजोविमान मसाव वत् कुव वृष संमावाय शत्रून् विजुदस धिय दूरीभूता कुरु । यद्वा
धृष शत्रून् विजुदस पातयत्वम् ॥ २ ॥

१. तावदित्यत्र सावत्ये वचने । “सावत्तावत् सावत्येऽवधौ मानेऽवधारण” इत्य
मराट् । तथाच कोरे सवत्प्रत्ययसिद्ध प्रत्ययमेव यय वक्षिदिहानभवति स पुण्यपदैपिभि-
र्जने पूज्यते इति ॥

१. ययपि मुष्टाभ्य संमामवचन (निघ० २-१७) पठितः । ययि हितार्थ इति
न्य-दस्ताभिभाष्यम् तत विप् । सवापि तावत्तावत्तावत् यय श्रुता शरा इतिभद्व
तासा रिचोऽपि कृष इत्युच्यन्ते ॥

स्वाणुर्दश । स यथा पत्रपुष्पफलानामात्मीयानां धारणमात्रेणैव संवध्यते न तत्रनिर्गतगन्धरसरूपस्पर्शापभोगमुखैस्तत्तथायमपि । अभूत्किलेति समावर्णे ॥
क १—

अधीत्य चेदं न विजानाति योऽर्थम् ॥ २ ॥

चेदाध्ययनस्य आरम्भानमेव ह्यसौ विमति ॥ अथ—

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते ॥ ३ ॥

इदित्ययमेवकारार्थे भिन्नक्रमश्च । य एवार्थज्ञो भवति (न प्र-यमानाभ्येता) स एव सकलमनवखण्डित भद्रमर्थपरिज्ञानफल- (मिहलोके शिष्टानां पूज्यता-दिषु-) मश्नुते प्राप्नोति । इतो लोकादन्तकाले च—

नाकमेति ॥ ४ ॥

कमिति मुखनाम । तथा चोक्तं कमित्युदकमुपयोरिति । सत्प्रतिपिद्ध (मक दु रा)-प्रतिपिष्यते “नवा अमु लोक जरमुये किंचनाद्यम्” नवा अमु लोक गतपतै त्वचनामुद्यम् । पुष्पकृतो ह्यव तत्र गच्छन्ती ’ति (नैय० का० २-४-२) ॥ न अथ यस्मिंस्तन्नाकम् । न भ्राष्टि (पा० ६-३-७७) लादिना नलोपाभायो निपातनात् । तैमिरतिशयं स्वानमेति स्वर्गादयम् । नहि यत्र रिमर्षोऽप्यातिमक्रमाधिदैविकमाधिर्भाति च ह्युद्यमस्ति ॥ अत्र हेतु विशेषणमुपेनाह—

ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ ५ ॥

यतोऽहर्षां ज्ञानेन विधूतास्तिरस्तृता (नाकगमनप्रतिबन्धिनः) पाप्मानः पापानि यस्य स तदाभूतोऽनोऽर्थो नाकमेति । तथाचोक्तं भगवता गीतायाम्— “नहि ज्ञानेन सहस्य पमित्रमिह सिद्यते” इति । एवमत्र पावन पापनाशकमिति यावत् । तथाच “ज्ञानाग्निं सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।” इति भगवद्वाक्यम् ॥ एतत्तावदस्ति पक्ष ज्ञान प्रशस्तमर्थतन्मिद्विज्ञान निन्द्यते—

यद्गृहीतमविज्ञानम् ॥ ६ ॥

यद्गृहीतं ध्रुव गुहमुपाच्छन्दोऽर्थतद्व्याविज्ञातं । किं—

निगदेनैव श्रव्यते ॥ ७ ॥

१ दश स्वाणुर्दश । ॥ यथा पद्मनभारं बहुप्रति तत्र-भाष्यभोगेन सम्बध्यते ।
२ तन्निर्गामी यो प्र-यमानाभ्येता नाथश्च इति भावः ॥

३ तथाचामर “वाचास्तन्माध्यको हिम” इति ॥

४ तथाच मदिता “क शिर मुखवामिषु” इति ॥

५. एतु श्लोकेदमितिह्यम् ।

॥ आध्यात्मिक वाग्विज्ञानमप्या वैषम्यनिवर्धनम् । आधिदैविक यशराश्रयनिपात-प्रशारादेशमिव धनम् । आधिभौतिक मानुषपुत्रपुत्रिपुत्रीसुपुत्र्यावदनिवर्धननिनेतुं त-दवमुच्यते ।

६. तथाचामर “अग्नीं दह पुमान्पाप्मा पापं निनिवर्तय”-इति ॥

लिङ् लङ्ये ॥ एवमेकः शृण्वन्नपि एतां वाचं न शृणोति श्रवणकलाभावात् ।
येनैव हि वाचोऽर्धोऽवबुध्यते तेनैव सा श्रुता भवति नेतरेणाविदुषा । तदाह—

इत्यविद्वांसमविद्वांसमाहार्द्धम् ॥ ३ ॥

इत्यर्थमनेनैर्धर्चैर्नाविद्वन्मिन्दनमाह मन्त्रदयित्वार्थः ॥

अथ तृतीयपादेन विदितवेदितार्थमर्थं प्रसंसस्तदर्थमाह—

अप्येकस्मै तन्वं विसृज्य इति ॥ ४ ॥

अथैकस्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय तन्वं तनुं “वा छन्दसि अमिपूर्वं” (पा० १-१-११०)
इति पूर्वरूपाभावपक्षे यण् । विसृज्ये विर्लसयति विदुषोतीति तदर्थस्तदाह—

स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानम् ॥ ५ ॥

इति । ज्ञानमित्यनेनार्थो लक्ष्यते । तद्विषया हि वागुच्यते । अर्थो हि वाचः
शरीरम् लभ्यते । तं विवृणोत्यात्मानं दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थस्तदाह—

प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा ॥ ६ ॥

अनया वाचा अनेन तृतीयेन पादेनेत्यर्थः ॥ कथं तर्हि विवृणुते तन्वमित्यतः—

उपमोक्षमया वाचा ॥ ७ ॥

प्रश्नचतस्रवचनतादिविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि वक्तुमशक्यतात् । वायुमेव स्वेन भागधेवे-
नोपपावति स एवेन भूतिं गमयति (तै. सं. २-१-१) आदित्यानेव स्वेन भागधेवेनो-
पपावति स एवेन भूतिं गमयन्ति (तै. सं. २-२-१) इत्यादावगुत्पन्नः कथं पाठ निश्चि-
तुपात् । अन्यः वक्षिदर्थज्ञानाय व्याकरणपञ्चानि सूत्रमपि भीमासारादिवादेनां
वेदरूपां वाच न सम्भू नृणोति यावतोऽथा-प्रतिगृहीतवाचावतो वाक्यार्थानुष्ठापनाभि-
वेदि- (तै. सं. २-१-१२) इति । अत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरितिः प्रतीयते । मीमा-
सार्था तु -पादेन दातुरिति निधीतम् । तस्यानुभवमप्यविद्वांसं प्रत्येवमादेति व्याख्यम् ॥

१. नर्धज्ञानपूर्विता प्रवृत्तिनिवृत्ती एव श्रवणकला तदभावे तच्छ्रवणमप्यश्रवणमायति ॥
भावः ॥

२. यदि मन्त्रः कविद्वयेनाह किमु तेन तद्वक्ता । अथ न -वाचोऽर्थेनैकसंमतोऽज्ञा ।
मीमांसका- (वेनेतीया) -स्तु वेदमन्त्रीदेव म-नान्तः अथस्त्वैव स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानः
निबध्कान् वायुः ॥

३. तृतीयपादार्थम्-सायातरु-यः पुमान्-दाकरणापत्तेः-मन्त्रशब्दं नार्थात्वादात्तात्वे ।
शोषपितु प्रवृत्त्यपत्त्या पक्षे वेदः मन्त्रार्थं ननु विनये । स्वतन्त्रपारिक पदव्याख्यानम् ।
ज्ञानमित्यादिं तात्पर्यव्याख्यानम् । वेदाधेयज्ञानमनन्तं मन्त्रव्याख्यानमनन्तं तृतीयपादक-
दा वाचा मन्त्र आदेतेव व्याख्यते ॥

४. अतिशयेन उक्तशब्दं मन्त्रोक्त्यैव पर्ववत् । यथावत्प्रवृत्तमात्रार्थेन (निर. ५)
वदन् व्याख्यातः ॥

उत्तमया धात्रा उत्तमेन (अन्तिमेन) पादेन “जायेव पत्ये उशती सुवासा” इत्यनेन तृतीयपादस्योपमा “उच्चत” इति शेषः ॥ तदर्थमाह—

जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु ॥ ८ ॥

यथा जाया जाम्यतेऽस्यामित्यधिकरणे षष् चाहुलसाम्यदेशे आतो युष् ॥ (पा० ७-१-११) तथाच निगमः “सञ्जाया जाया भवति यदस्या जायते पुन” इति । पत्ये इष्टाय भर्ते । उशतीत्यस्यार्थमाह कामयमाना इच्छन्ती । वसका-
न्ताविलादारिकस्य शर्तसि इति सप्रसारणे “उमितधे” (पा० ४-१-६) ति ङीप् । सभोगार्थमस्त्वर्थं प्रार्थयमानेनियावत् । कदेत्यपेक्षायामाह ऋतुकालेषु ।
“पोडशैर्नुनिशा स्त्रोणा”मिति मनुके रजोनिर्गमविषयादारभ्य षोडशाहोरानामि
ऋतुस्तदुपलक्षिताः वासा ऋतुरास्त्रालेषु । तत्रापि न सर्वदा किंतु यदा सुवा-
सास्तदर्थमाह—

सुवासाः कल्याणवासाः ॥ ९ ॥

बहुव्रीहिना निर्णिकवसना नीरजस्वा “भवति तदे”ति शेषः । तथाभूता च
चतुर्धादिषु रानिषु भवतीति व्यक्तमन्वर्त्त ॥

कामयमाना ऋतुकालेषु ॥ १० ॥

अयं च प्रतिशब्दासौ निगमलक्षणम् । तथाचोक्तं “प्रतिशब्दासौ निगम” इति ॥
तदाहि साऽविततरा सभोगार्थं पुरुष प्रार्थयतेऽन एतयावस्थयोपमीरते । इत्यथ ।
यथा जाया पत्नी विवृतसर्वाङ्गावयवा भूत्वाऽस्त्वर्थं कामयमाना सती पत्ये इष्टाय भर्ते

१. तृतीयपादार्थम् ॥

२. हातुर्विषय “सावपातुकमपिदि”-(पा. १-२-४)ति । सप्रसारणञ “महि कदेति”
(पा. ६-१-१६) ॥

३. अस्त्वर्थमाह रतेत्यादिना ॥

४. शोभन वासो वक्ष्य दस्या इत्येवम् ॥

५. रजोविवृतादित्यादि । आषाढ हि तिस्रषु रजोनिर्गमावस्थानावासा सा नीरजस्वा
भवति । अतएव यावद्वक्ष्यः । “क्षीधर्मिणी विराज तु स्वमुख जैव दशैवे”दित्यादि ।
स्त्रीधर्मो रजः सोरत्यस्या इति क्षीधर्मिणी पुष्पवती । तथाचापरोऽपि “क्षीधर्मि-
ण्यविराजैवी मतिनी पुष्पवती”-ति ॥ तथा चतुर्थदिने ज्ञानमुक्ता स एव “मुक्ताया
भर्तृवदनमीक्षणान्यस्य कस्यचि-”दित्याह । अन्ये त्वाहुः सुवासा. शोभनवशा । वास
हातुपलक्षण भूषादेरपि । तथाच कृतप्रसापनेति तदर्थः । ऋतुचित्युक्त्वैव षोडशरात्रिकाभे
कालेष्वित्युक्त्या च विहितशालेषु । “तासांमाषाभ्यन्वत्यु निन्दितैरादमी च ये-”
त्यादिना मनुना निषिद्धत्वात्कालनिषेधित्वर्थः । इति ॥

६. सायणस्तु—यस्यपिदि गृहहृत्वेलाया भलेनवासास्त्वयापि सभोगकालेषु कस्याण-
वासा भवति । अथ हेतुः कामयमाना ऋतुकालेष्विति । इत्येवमवतारयामास ॥ “षोडश-
नुनिशा” इति मनुना षोडशनिर्गमानाऋतुसप्तकण्ठादेवमुच्यते ॥

ऋतुकालेषु संभोगार्थं प्रेम्णोपतिष्ठते स्वात्मानं विष्णुने । एवं वागप्यर्थज्ञायेति-इ-
थान्तं सम्यगभिधाय प्रवृत्तेमुपसहरति—

यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा ॥ ११ ॥

तथा, एवेति शेषः । यथा स पुरुषस्त्रामेनां स्त्रियं यथावत्पश्यति नेतरामेवं
स (अथंज्ञ) ऐदंता वाचं यथावच्छृणोति नेतरः । इति एवमस्यामृचीयमर्थज्ञप्र-
शंसोक्ता ॥

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनार्थ ॥ १२ ॥ ३ (खं०) ॥

तस्यैव प्रवृत्तस्यार्थस्य ज्ञानप्रशंसात्यस्योत्तरा पूर्वोक्ता उत ह्य इत्यस्या ऋचः
परभूताऽनुपदमुपक्रमिष्यमाणो तलमिल्लादिका (फलनिधानद्वारा) भूयसे बहु-
तराय निर्वविच्य भुमुना फलेनामिसवन्धात्प्रतिविशिष्टं ज्ञानमित्येवं निर्धार्य-वचनं
निर्वचनं तस्मै निर्वचनार्थं भवति । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ (पा० २-३-१३ वा०)

तद्यथा—

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ॥

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवो अफलामपुष्पाम् ॥ १ ॥

(ऋ. स. ८-२-२३-५)

१. आचार्येन प्रसूतम् ॥

२. सायत्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तमर्थं हितवुष्मा शृणोति । तथार्थं
चतुर्दशनिध्याभ्यानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक्पश्यति वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं
हितवुष्मा स्वीकरोति सेवमुक्ता वेदाभांभित्तस्य प्रशंसति साधनम् ॥

३. वाक्यनिरूपणवृत्तसर्वगात्रा नवतीति दुर्गं ॥

४. यः पश्योऽवच्छिपेता मिश्रस्वार्थमस्याः पश्यति समन्त्रतः । इति दुर्गं ॥

५. प्रक्रान्तार्थको ह्यत्र तच्छब्दोऽनपेक्ष च न तच्छब्दापेक्षाभिः । “प्रक्रान्तप्रसिद्धानु-
भूतार्थकतच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षतः” इति मम्मयेकेः । सावधारणोक्तिस्तु
वाक्यधर्मत्वादन्वयवदित्युक्तमसङ्कटप्रस्तात् ॥

६. तस्मै इदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तात्पर्यं उपरार्थोपकारकभावरूपस्तस्मिन् ।
वृत्तकृतसमासैः संसंधानिधानं भावप्रत्ययेनेति नियमो-यावृत्तिविदम् ॥

७. सायणस्त्विमं मन्त्रमित्य-नाख्यत् । अपिचैकं चतुर्दशविधास्तान-कुशलं पुरुष
वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्त्रियेण वेदोक्तार्थाभ्युपनिषत्तुक्तमाहुः । अभिज्ञाः कथयन्ति,
“सखिभिर्द मयायम्” (ऋ. स. ८-२-२४) इति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतम् ।
यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वाऽर्क्षशेन पीताभृन्माहुः । वाचाभिना ईश्वराः ।
सनामु प्रगल्भा वा वाजिनास्तेषु तेषां मध्येऽप्येन वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वन्ति ।
वेदेषु प्राबुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यत्सन्त्यः पाठमात्रपरः पुष्पकलरदितां
वाचं शुश्रुवान्नवति । पूर्वकाण्डोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् । उत्तरकाण्डोक्तस्य मद्गणो
ज्ञानं फलम् । यथा लोके पुष्पं फलस्रोतादकं, तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठान-
द्वारा फलानुपलब्ध्यानेच्छा जनयति । “तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणं विविदिषन्ति

अनाप्युत-त-सन्दावधे-काथौ ॥ तेदाह—

अव्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुः ॥ २ ॥

विदुषा संसदि या सत्कथा भवति सा सखिकर्मत्वात्सत्यमित्युच्यते । सा च वाचा क्रियतेऽतो वाक्सवन्धाद्वाक्सख्ये स्थिरपीतं पीतं मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति स स्थिरपीतः । बहुग्रीहो मुखादित्वात्स्थिरसन्दस्य, निष्ठान्तस्य पीतसन्दस्य परप्रयोगस्तथाच वार्तिकम् । “जातिरात्मगुणसिन्धुः परा निष्ठा वाच्ये”ति (पा० २-३-३९ वा०) यद्वा स्थिरप्राप्तिमाहुर्नृपवः ॥ प्रसारान्तरेणैतदर्थमाह—

रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति या ॥ ३ ॥

अत्र सख्ये इत्यस्यार्थमाह देवसख्य इति । समानरचानतायां देवसायुज्य इति तदर्थः । बह्वति हि “वा यां देवता निराह तस्यासख्यत्वात्तान्वात्मननुभवति” (पा० का० १३-१३) इति ॥ अथवा देवसख्ये देवानां सख्यं यत्र तस्मिन्प्रमणीये स्थाने देवलोकं इत्यर्थः । स्थिरपीतमित्यस्यार्थमाह रममाणं विपीतार्थमिति । स्थिरमविचाङ्गिमप्रवृत्तानधर्मोणं तत्रैव रममाणमिति यावत् । विपीतार्थमापोतार्यं गृहीतार्थमिति यावत् । लोकेऽपि हि ज्ञातार्यं पुरुष पीतार्थमिति वदन्ति ॥

एकं कमिलपेक्षायां द्वितीयपादार्थमाह—

विज्ञातार्थं यन्माप्नुवन्ति चाग्नेयेषु यलयस्त्वपि ॥ ४ ॥

यमेनं स्थिरपीतं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु राह इति ईश्वर वेपाते वाजिना अर्धोत्सेषु वाच आचक्षाः यत्तवर्धा इत्याह चाग्नेयेषु अर्धेषु यलयस्तु पुर्विहेषे

यत्नेन क्षानेन तपसाऽनाद्यवेने”ति ध्रुवेः । यथाच कल द्युतिहेतुत्वात् नक्षत्रान इत्यतस्तत्तद्देवः । “परपूर्णा-देकदोषस्तद्ग्राहमसीति ह्रस्वलो भवती”ति ध्रुवेः । तादृशपुष्पफलदित-वेदपाठकः स एव पुमानपेवा मायया सह चरति । नवप्रवृत्तिः क्षीरस्य योगी गौः प्रीतिहेतुवाङ्मनोवीति श्रुतत्वा पेनुदित्युच्यते । चाग्नेमात्रपदे प्रति देहस्था बाहु धर्म-मङ्गल-दानरूप क्षीरं न लोभीत्यपेनुः । अनपराधो नाया वपदस्था देववातिकनिमित्तगो-सहस्रगोक्षपत्न्याः । तथा मायया सह चरन्वय परमपुरुषार्थं न लभत इति ॥ १ ॥

१. तदेतदुपदर्शय-प्रथमपादार्थमाहेत्यर्थः ॥

२. ईश्वरा ईश्वरिणी प्रभुविति यावत् । तथाचामर. “इतः पूर्वं प्रभो” इत्यादिः ॥ ईश्वरपेक्षये (अ. ना.) वरचूटात् ।

३. इत्यवपदनीयेषु समुद्रपिहितरत्नसज्जिनेषु देवतावतिष्ठानदिषु नक्षत्रेभ्यः । सत्यं हि तान् व्याकर्तुं समोक्षे नेतरे मन्दनतयो बहवोऽपि समागताः समुद्रानि तानधोन्व्या-कर्तुं यान्ती व्याकर्षेति इति ध्रुवेः ॥ यद्वा वाजिनेषु सारभूतेषु निरुच्यतेष्वपरेषु एव न द्वि-यन्ति न बहिर्मुखेति एव प्रसक्तत्वेन सर्वं वेदार्थं विनाश-कीलार्थः । वाजिनेषु पुष्पान-देवतासुदेवकृताश्चित्रानि । सुलोच्ये क्षीरे रक्षिणीने फलीभूतावाह-नानि हरीभूतानि इत्येवमुपसाराभूतानि जहानि । फलीभूताजलवानिश्च । तथाच श्रुतिः “दक्षे पयसि

नापि हिन्वति । अपिघब्दोऽन्वर्थे । केचिदपि नानुगम्यं सक्तवन्ति । ग्रीष्मार्थोऽपि हि वि- (भ्वा० ५०) सिद्धान्तकार्यत्वादुक्तार्थकः । एवंतावदर्थज्ञः प्रशस्तः । अधेदानीं केवलपाठकोऽनर्थज्ञः (सविद्वान्) उत्तरेणार्थेन निन्वते । तदर्थमाह—

अधेन्या ह्येव चरति मायया वाक्प्रतिरूपया ॥ ५ ॥

एषोऽविज्ञातार्थः । अधेन्या धेनुत्ववर्जितया कामानामदोषा वाक्प्रति-
रूपया मायया हि निधयेन चरति ॥ कुतः ? । यतः—

नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान् देयमनुप्यस्थानेषु ॥ ६ ॥

वाक्-कर्ता । देवाय मनुष्याय देवमनुष्यास्तेषां स्थानानि तेषु देवतास्था-
नेषु मनुष्यस्थानेषु च दोह्यान्दोघव्यान् कामानभिलषणीयान् अस्मै अवि-
ज्ञातार्थो न दुग्धे न प्रययति ॥ क एवंविधः—

यो याचं श्रुतवान्भवत्यफलमपुण्यामिति ॥ ७ ॥

इति— एवं पाठमात्रेण यः अफलमपुण्यां याचं श्रुतवान् भवति । एभ्यः सपाद्यान् शुक्लाय ददमाहेन गृहीताऽवशिष्टो भवति 'अप्ययनाद्वै
नाम्यदस्ति किञ्चिद्विधि मृगमिति' ॥ तस्मै किमिल्लपेधायामाह—

अफलासा अपुण्या वाग्मघतीति वा ॥ ८ ॥

यथैव तस्मै पश्यति अफलेयमपुण्या चेति तत्रैवास्मै अफलेव अपुण्यैव च
वाग्मघतीति भावः ॥ वाग्मदोऽत्र एवकारार्थे प्रयुक्तः ॥

किञ्चित्पुण्यफलेति वा ॥ ९ ॥

दधानवति सा वैश्वदेव्यामिहा भवति वादिन्तो वादिन"मिति । नमतेऽपि "नामिहा
सा दृगोष्णे वा क्षीरे साऽपिशोण" इति ॥ वैश्वदेवी विश्वदेवताकाश्याह ॥

१. मृतीयवादायार्थमाहत्वर्थः ॥

२. वाग्दुग्धया यतो हि येषं वाक्प्रविष्टी वाक् । या हि यत्रमद्येभी सैव सा ।
प्रतिरूपवाकः सद्रूपवचनोऽस्ति यथोपसर्गतिनचित्तरप्रतिरूपकाभेति । मायवेति । यथा
वज्र्या पीता गीः ॥ ॥ क्षीणमात्रमिवं क्षीरं योगीति । मायां भ्रान्तिमुपाशङ्कन्ती चरति,
यथावा नभो शुभेन्द्राकं पठवादिपुत्रः सन्पुत्रवत् फलप्रीतिं भ्रान्तिमुपाशङ्कन्तिइति
तथाऽपेक्षितो नमोदिपिचयज्ञानवदिता वा याचं श्रुतवान्देवत्वं पाठवान् प्रमुखाध्वरी-
त्वर्थं इति समुदितार्थः ॥

३. मृगोत्तराण्यदन्तो म्रिः कपुस्तदर्थमाह—श्रुतवानिति । श्रुतवानिति निगनोच्चा-
नुवादः ॥

४. पाठ्यादेनाकृष्टापुण्यां याचं श्रुतवान् अप्ययदन्तमपिजः ॥

या अथवा । अयमर्थः । ननत्पार्येऽप्यस्ति । अनुदरा कन्येति यथा । तथाच
अफलमपुष्पामिलस्याल्पफलमल्पपुष्पामिलार्थोऽपि भवितुमर्हति । नहि सर्वथाऽ-
ध्ययनमनर्थकं भवितुमर्हति अध्यापनविधिना शिष्टत्वादध्ययनविधेयेति भाष्यका-
रानिप्रायः ॥

किं पुनर्वाचः पुष्पफलं ? उच्यते—

अर्थ वाचः पुष्पफलमाह ॥ १० ॥

एतस्मिन्मन्त्रे मन्त्रहृक् ॥

कः पुनरसावर्थः ? इति (याज्ञवल्क्यतन्मन्त्रात्ममन्त्रेण वाचः समासतोऽर्थः । स
एव रूपरूपनया) पुष्पफलविभागेन द्विधा प्रविभज्यते—

याज्ञवल्क्यते पुष्पफले देवताभ्यास्मे वा ॥ ११ ॥ ४ खं० ॥

यस्मै भवं हानं याज्ञं देवतासु भवं देवतम् । आरमन्त्यधि यद्वर्तते तदभ्यासम् ॥

१. तथाचोक्तम् (वे० भू० का०) “तस्मादुदयमभाकश्च तदन्यत्तत् तत्त्वज्ञाः । अमा-
शरत्त्व निरोपश्च नयार्थाः पद मपीतिताः ॥ १ ॥” इति ॥

२. “अथर्वं ब्राह्मणमुपनयीत तमभ्यासयीते”त्याध्यापनविधिनाऽध्ययनस्यापि शिष्टत्वा-
दुपदिष्टत्वादेदोषितत्वादिति यावत् । नहि विधिर्दोषित विधिद्वयफलं भवति ॥

३. तथाच ब्राह्मणं “स्वाभ्यासोऽध्ययनः, स्वाभ्यासमपीर्यति”तिच ॥ सु-समीचीन
यथाश्रममयोदयापतिपाठ्याऽभ्यासोऽध्ययनं यस्य स वेदः सैवः सकलोऽध्येतव्य इति
तदश्रुत्यर्थः ॥

४. भाष्यकारस्यास्य यास्कमुनेरभिप्राय आशयः । “अन्योऽभिप्राय आशय”इत्यमरः ॥

५. पुष्पं च फलं चेति द्वन्द्वे “वातिरप्राणिना”-(वा. १-४-९) नित्येकवचनः ॥

६. क एवमाहेत्यपेक्षायामिदमुक्तम् ॥

७. एतद्व्यर्थमपेक्षोक्त । विमद्वस्तु नित्यसमासत्वाश्रयमिति-इतीत्येव । अविमद्वस्तु
नित्यसमासः अल्पवदविमद्वस्तु इति नियमात् । अल्पवदविमद्वस्तु इति स्वभिधेन (दृश्यः)
त्वसद्वस्तु (अर्थतः) पदेन विमद्वस्तु वृत्त्यर्थान्वेषकं वाच्यं यन्नेत्यर्थः नैवसमासादयमर्थो
सम्भवेति ॥

१. विधिना वेदवाक्येन । बोधित विहितम् । विधिद्वयफलं विधिद्वयफलमिति (१-१-
२-१) सर्वथा फलरहितं तु न किमपि । तथाच उच्यते “प्रातरधीवानो रात्रिर्धुनं पाप
नाशयति । सायमधीवानो दिवसकृतं पापं नाशयती”त्येवम् ॥

२. अग्नेः पद्मिः शिष्टादिभिः । फलेनाभ्यास- (मन्त्र) ज्ञानेन च सविस्तरावरण-
वाच्यद्वयज्ञानं न संरुध्यति इति भावः ॥

३. आहूतिमहणा हि वैवाकरणनवे जातिः । आहूत्याऽहवसंभ्यानेन महर्षेण हान
यस्या इति तदर्थः । तथाचोक्तम् “आहूतिमहणा जाति” (वा. ४-१-६ ४ वा.) इत्यादि ॥

४. अत्र इति नमस्तस्मात्ते नमोऽस्ते “अभिष्टुतमन्यमहोऽभिष्टुतस्ते तदा कर्तव्यं” इति

यज्ञपरिज्ञानं देवतापरिज्ञानमात्मपरिज्ञानं च । एतदेव मन्त्रनाशनात्मकसमस्तवेद-
प्रतिपाद्यम् । तत्र यद्यभ्युदयलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते तदा देवतायत्नायाज्ञ पुष्प
दैवतं फलम् । फलार्थं हि पुष्पं भवति पूर्यम् । यदि पुनर्निधेयसलक्षणो धर्मोऽभि-
प्रेयते तदोमे याज्ञदेवते पुष्पसमेव विवृत । देवते हि तदर्थलायाज्ञमन्तर्भूतमे-
वेति दैवतं पुष्पमध्यात्मं फलम् । अत्रेदमवधेयम् ॥ यथा पुष्प निज पुष्पभाव-
मुच्छिद्य सरूपविरूपपरिणामाभ्यां फलभावाय प्रभवति, तथा निष्कामकृते आद्ये
आत्मज्ञानं संपाद्य निधेयसफलाय भवत इति ॥ ४ ॥

एवं तावच्छास्त्रारम्भमुपसमाधायास्याज्ञान्तरात्प्राधान्यमुच्यते—

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो यभूवुः ॥ १ ॥

यैः प्रतिविशिष्टेन तपसा साक्षात्कृत प्रलक्षितो दृष्टो धर्मस्तैः साक्षात्कृतध-
र्माणः । “धर्मोदनिष् केवलादि” (पा० ५-४-१२४)ति समासान्तोऽभिप्रेत्य ।
ऋषयः ऋषयस्त्ववगच्छन्त्यमुष्मात्कर्मण एवमर्थवता मन्त्रेण सयुक्तादमुना प्र-
रैणवलक्षण फल (विपरिणामो) भवतीत्युषयो मन्त्रद्रष्टारो मन्त्रवाले यभूवुः ।
वक्ष्यति च “ऋषिर्दर्शनात्” (नै. २-३-२) इति ॥ तदेतत्कर्मण फलविपरिणाम-
दर्शनं धर्म उपचर्यते । नहि धर्मस्य दर्शनमस्त्यलन्तापूर्वा हि धर्मोऽतएवादृष्टमिति
तस्य नामधेय भवति ॥

तेऽधरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुः ॥ २ ॥

ते—ये साक्षात्कृतधर्माण । अधरेभ्योऽवरकालिकेभ्य विज्ञानशक्तिहीनेभ्योऽसा-
क्षात्कृतधर्मभ्यः शाखाप्रवक्तृभ्य धूर्तैर्पिभ्य उपदेशेन शिष्योपाधिकाया वृत्त्या

१. निश्चित भेदो नि. भेयसम् “अचतुरे—” (पा. ५-४-७७) त्यादिनात्मना-
सात्त. मोक्ष. “मुक्तिवैकल्यनिर्माणभेदो नि. भेयसावृत्तम् । मोक्षोऽपवयम् ” ॥

२. आरोप्यते । उपचार आरोप ॥

३. तेषां हि तत् पश्चादुपिस्वमुपनायते, न यथा पूर्वेणा साक्षात्कृतधर्मणा भ्रमणमन्त्रे-
णैवेति ते स्तुतयम् उच्यन्ते । एतेनेदं भाष्यवचनं प्राचीनमेव यास्केनेहानूक्तमिति प्रतिभात ॥

परिभाषणात् । न-युक्तमिव युक्तं च यदृश्यते तत्र तद्विज्ञे तत्सदृशेऽधिकरणे द्रव्ये (वस्तुनि)
कार्यं विज्ञायते । हि यतस्तथैवार्थस्य गतिर्ज्ञानं भवति नेतरथा । अतएव च वैयाकरणं
सादृश्यलक्षणं भेदपरितो नोरीकियते “तद्विज्ञत्वेसति तद्वत्तभूयोधमवत्त्व” मिलेवम्, किंतु
तद्वत्तभूयोधमवत्त्वमिलेव । तेन स्वस्मिन्नपि स्वसादृश्यमयनमिति समानः पतिर्यस्या सा
सपत्नीति सिध्यति । नहि द्वयोरिव पति समानो भवति तमवेन (नैयायिकमनेन)
वदकल्पनवैपचारिकभेदमादाय तत्त्वोपगमे तूक्तमेव वरम् ॥

१. नहि स्वयमेव दुरुद्ध शब्द प्रयुज्य तद्वारवानाय च यतितु प्रवक्तुने वक्षि ।
स्वपदवर्णनमेव भाष्यलक्षणम् । यथाहु “स्वत्सव ददमादाय वाक्यैः स्वानुसारिभि ।
स्वपदानि च वक्ष्यन्ते भाष्य भाष्यविदो सिद्ध ॥ १ ॥” इति । निरुक्तस्य च निषण्ड
भाष्यत्वं सर्वसमनमिति स्वपदव्याख्यानमपीह न दोषायेत्यपि वक्तुं न युज्यते । यदत्र

मन्त्रान् शब्दतोऽर्थतश्च संग्राहुः सम्यक् प्रदत्तवन्तस्तोऽपि चोपदेशेनैव जगद्गु-
रित्थः ॥

अथ तेषां—

उपदेशाय ग्लायन्तोऽचरे विल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्ना-
सिपुर्वेदं च वेदाङ्गानि च ॥ ३ ॥

अचरे । निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्ग-कारा उपदेशाय उपदेशार्थं ग्लायन्तः
कदमिमेऽल्पायुषोऽल्पग्रहणशक्तिकायैतावन्तः शब्दतोऽर्थतश्च समुपदिश्यमानमर्थ-
जातं प्रहीतुं शक्नुवन्ति तिर्यमानास्तेष्वनुबन्ध्या विल्मग्रहणाय भेदज्ञानार्थम्
इमं ग्रन्थं गवारिदेवप्रत्ययन्तं निघण्टुपरनामकम् समाम्नासिपुः समाम्नातव-
न्तः ॥ इममेव न, किन्तु वेदं ब्राह्मणं च वेदाङ्गानि चेतरेणि ॥

विल्मपदं भाष्यवाक्यप्रसक्तं स्वयं निर्वचि—

विल्मं मिहमं भासनमिति वा ॥ ४ ॥

यदेतद्विल्ममित्युक्तमेतद्विहमं वेदानां भेदनम् । भेदोऽत्र व्यासः । द्वायाप्रशा-

१. अथ पक्षेति पदप्रयोगो भ्रान्तिमूलक एव केपाचिदास्यातुणामितिवगन्तव्यम् ॥
अतः पूर्वमपि निरुक्ता-तरसङ्गावस्थानेनै—(वास्त्येनै-)-व नैरुचसमवधेस्त्वेव (वि. १-४-१)
मुक्तया बोधनाय ॥ इममित्युक्त्या च निघण्टोरेव ग्रहणमिहम् । ननु निरुक्तस्यास्य । प्रणी-
यमाने हि निरुक्ते ‘समाम्नासिपु’ इति परोक्षार्थीतप्रयोगानुवचने । अपरं च निरुक्तमासीत्
प्राक्पूर्वादिप्रोक्तं तदभिहित्वैव तथा त्रिवाप्रनुक्तेत्यपीह वक्तुं न युज्यते । अनुपदमेव
“दत्तावन्ता समानकर्मान्तो धानव” इत्याद्युक्त्या निघण्टुपरिचयस्यैवोपलब्धेः ॥

२. व्यसनं व्यासः । विपूर्वाद्यनुशेषेण इत्यस्माद्भव । यत्समाख्यया वावरावणः पाराश-
र्यादिभ्यां वेदव्यास इति चोच्यते । तत्र व्यसतीति व्यासः । स्वकारित्वादायेणो
द्वितीये तु कर्मण्यम् । (पा० १-२-१) अयमर्थः । वेदं तावदेकमस्ति महर्षादुरभ्येयं स-
तेषामस्यानुषामत्प्रग्रहणशक्तिकानां सुखग्रहणाय व्यासेनानेकशाखाभेदेन समाम्नातवन्तः ।
तद्यथा—एकविंशतिधा बार्हृच्यम् । एकशतधाऽऽध्वर्व्वम् । सहस्रधा सामवेदम् । नवधा-
ऽऽथर्व्वणम् एव वेदाङ्गानामपि । तद्यथा व्याकरणमर्षेया निरुक्तं चतुर्विधमेवेत्येवमादि ॥

विल्मशब्दस्य विल्ममिति प्रतिशब्दप्रत्युत्त्वापि अर्थात्तरं वदति भासनमिति चेति । सद्यमपि
धनयति । अतश्च शब्दतः नेदं स्वपदवर्णनमिति । यद्धि स्वपदव्याख्यानं स्वयानवैकस्मिक-
व्यप्रकटनप्रयुज्यन्ते यच्छिष्यीति । पुरातनप्रत्युत्तवचनमिदं वास्त्येनानूकमिति निरुक्तानो-
चनकारा आहुः । एतच्चरित्रमस्मा भूमिकायां द्रष्टव्यम् ॥

१. बह्वन् कचोऽभीयते इति बह्वन्ना । “कचपूरन्ध्रपथामानते” (पा० ५-४-७४)
“अनृचबह्वन्नाकचयेत्येवे” इति निपातः । बह्वन्नानामाङ्गायो वाच्यम् । “छान्दोग्योपनिषत्पा-
दिकबह्वचनताम्ब” (पा० ४-१-१२९) इति व्यञ्जनादिशक्तिः । एवमध्वर्ष्यामयमाङ्गाय
आभ्यर्ष्यम् । शैवियोगम् ॥

२. तथाचाहुः । इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्वाऽऽविशन्ती द्यावत्यायनः । शशिन्धमरवेनेन्द्रा
जयन्त्यहो ॥ शान्दिका” इति ॥

सादिना नानाकरणम् । या-अथवा भासनं प्रकाशनमित्येव विल्मशब्देनोच्यते । वेदाङ्गविज्ञानेन हि वेदार्थः प्रकाशते । एवं भिदेर्भासतेर्वा मप्रत्यये पृषोदरादिला-
द्वर्णव्यत्ययेन विल्मशब्दः साधितः । एवमप्येऽपि यन्नायथं द्रष्टव्यम् ॥

एवमिदं साक्षात्कृतधर्मेभ्य ऋषिभ्य उपदेशपरम्परया सनिघण्टुकं निरुक्तशास्त्र-
मागतमितराणि चाज्ञानीति परिशोधित आगमपण्याः ॥

अथेदानीं निघण्टुसमाप्राय निर्वचनाय तृतीयविवचनाप्रकारः प्रदर्शनीयः । प्र-
रणप्रयविभागेन मुखव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्य । सोऽश्मुच्यते-तत्र तावताज्ञो
धातुमूलत्वादौघे धातुप्रविभागप्रकारं दर्शयति—

एतावन्तः समानकर्माणो धातवः ॥ ५ ॥

एताद्यत्पदेनात्र या चेषु धातुषु व्याख्यातव्येषु प्रतिनियता संख्यास्ति साभि-
प्रेयते । तद्यथा कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश । गतिकर्माण उत्तरे धातवो
द्वाविंशं द्यतम् (नैष० १-२-३) इत्येवमादि ॥ अत्र धातुं निराचष्टे—

धातुर्द्धातेः ॥ ६ ॥

उभान् धारणपोषणयोः (जु० उ०) इत्यस्मात्तुनि धातुशब्दो निष्पद्यते ॥

एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि ॥ ७ ॥

अप्राप्येताद्यत्पदेन या नामसु प्रतिनियता संख्यास्ति साभिप्रेयते । तद्यथा
इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्वनुज्ञान्तानि (नैष०-२-२-३) हिरण्यनामान्यु-
त्तराणि पञ्चदश (नैष० १-३-१) इत्येवमादि । यत्रैतावर्षी प्रायेण चिन्त्येते
प्रसङ्गतोऽन्वयत्किंचित् एवंलक्षणं निघण्टुकं नाम प्रकरणम् । गवादि-प्राङ्गहा-
(नैष० ४-१-१) शब्दात् ॥

अथ पुनर्यत्र—

एतावतामर्थानामिवमभिधानम् ॥ ८ ॥

इत्यर्थः प्रायेण चिन्त्यते । तद्यथा जाह्नवोऽप्यक्षरः । समुद्रोऽप्यक्षरः ।
कच्छपोऽप्यक्षरः (नैष० ४-३-२) इत्येवमादि । अनवगतेसत्काराद्य निर्गमाः
(निगमशब्दाः) जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते प्रसङ्गतोऽन्वयत्किंचित् एवंलक्षणमैकप-
दिकं नाम प्रकरणं जहादि-प्राक् अग्नि (दै० शा० ७-३-६) शब्दात् ॥

१. नामप्रविभागात्पूर्वम् ॥

२. एतावन्तमर्थेवशादप्याहृत वेदिन्यम् यद्यपि निघण्टुसामान्यलक्षणोपलब्धिः प्रक-
रणप्रयविभागेनावस्थितो गवादिदेवपश्वन्तः सर्वोऽप्यत्र पञ्चाप्यायीशास्त्रसमूहः । तथापि
तदेवदेहेऽत्र (प्रकरणे) निघण्टुवन्वितेन निरुक्तसंख्या व्यवहारः साक्षात्कृतो वेदिन्यः ।
एवमुत्तराणि यथावत्प्रयुज्यम् ॥

३. एतावानुक्रमस्य, वक्ष्यमाणस्य कान्धारम्भप्रविचारावयवास्त्रानुसहितमिति बोध्यम् ॥

४. अतएवास् नैवमिति संज्ञानेव सङ्गृह्यन्ते प्रतिपाद्यते ॥

५. तृतीयविवृतिरित्यत्र (नै० ग० का० १-८-१) एक पदननेकेषां इत्ये-
ताप्रकृत इत्येतादिदेवैकपदिकमित्युच्यते ॥

१. यत्रैतावर्षी नि- १ इत्यादि प्रकरणान्तरम् ।

अथ पुनर्यत्र—

नैघण्टुकमिदं देवतानाम, प्राधान्येनेदमिति ॥ ९ ॥

इदमभिधानमनुपदमुदाहरिष्यमाणमश्वादि-नैघण्टुकं-देवतानाम, (अप्राधान्येन) इदमन्यदुक्तवदभ्यादिव, प्राधान्येनान्न मन्त्रे वर्तते इत्ययं विभागः प्रायेण चिन्त्यते ॥ तत्र क्रिमिलपेक्षायामुत्तरं वक्ष्यति तदानीं नामानीत्यादि (१-६-६ खं०) अनुपदमर्जव । संप्रति पञ्चाध्यायीशास्त्रसंग्रहे प्रवृत्तं निघण्टुपदं तद्वि-तवृत्त्या तदेकदेशे गवादिजहास्यदान्ते प्रकरणे प्रवृत्तं कथं पुनरस्मिन् (प्राधान्येन देवताभिधानेऽ) आदिशब्देऽनुपदमुदाहरिष्यमाणे प्रवृत्तमिति क्रिमिदमुक्तं भव-तीत्याह—

तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ॥ १० ॥ ५ खं० ॥

यदिदमुक्तं नैघण्टुकमिदं देवतानाम प्राधान्येनेदमिति यत्र न ज्ञायते क्रिमिदमुक्तं भवतीति तदेतल्लक्षणत उपदिश्यते इति पर्युपयुक्तस्यच्छब्दः । यत् अभिधान-मन्यदैवते अन्यदैवतम् (अन्याप्रधानदेवता) यस्मिन्सीयमन्यदैवतस्तस्मिन् मन्त्रे मन्त्रवान्ये निपतस्यर्थं निगमयत्यन्यस्या प्रधानाया मन्त्रदेवताया, स्वयं धामिप्र-युज्यमानमत्रभावं गच्छति तद्वृणभूतं नैघण्टुकम् । यथा हि तस्यैवमस्मिच्छात्रे ॥

तैयथा—

अश्वं न त्वा वारचन्तम् ॥ १ ॥ (ऋ. सं. १-२-२२-१)

अस्माभूचि अश्वो नैघण्टुकः । अग्निः प्रधानम् । इति तदैवत्यं शुन.क्षेपस्यार्थं गायत्री । वारचन्तीयानुशसने विनियुक्ता ॥ अस् “वन्द्या अग्निं नमोभिः । सन्नाजन्तमवराणामिति” क्षेपः ॥

अत्र नेतीदार्थं । वारचन्दः कपिलादिरतो छलविकल्प इत्याह—

अश्वमिदं त्वा वालचन्तम् ॥ २ ॥

अयमर्थः हे अग्ने, अध्वराणां यज्ञानां सन्नाजन्तं सप्तादस्वरूपं संपूर्णं प्राजतेः क्षतरि रूपम् । (धामिनम्) अग्निं (हूयमानहविष-) देवतानामग्रे नेतारं त्वं नमोभिः

१. अनुपद तत्रैवोदाहरिष्यमाणम् ॥

२. यत्पूर्वमुपकान्तं अथ पुनर्यत्र नैघण्टुकमिदमित्यादि—प्रायेण चिन्त्यते इत्यन्तम् ॥

३. सद्धि अभिमिति द्वितीयया विवक्षितव्या साक्षाद्विनियोजनो देवतारूपस्य । अश्वस्तु शब्दसामर्थ्यरूपलिङ्गेन वृत्तिकल्पनाद्वारा देवतात्वेन विनियुक्तः सन्नङ्गभाव भविष्यतीति, वृत्तितो लिङ्गदोर्भवस्य “वृत्तिस्त्रिचान्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदोर्भवस्य-विप्रकर्षादि-”ति—(जे० ए० १-२-१४) जैमिनिनाऽनुशिक्षित्वादिवाक्येः प्राधान्यतो देवतात्वमेवमुच्यते शोभते ॥

४. साम्नाश्च वारचन्तीयत्वेना येनिति भगवदुक्तं ॥

५. यदा दीप्यमानम् । राज्ञो दीप्तो (स्वा० उ०) यता ॥ अध्वराणां मध्ये उपरदे-पादिषु विषयेष्ववसितम् ॥ इति क्षेपः ॥

स्तुतिनिर्वन्द्ध्ये (अभिप्रताथसिद्धये) वन्दितु प्रवृत्ता वयमिति शेष । वदि अ-
भिवादनलुलो (न्या० आ०) “इदितो शुभि”ति (पा० ७-१-५८) नुम् । “तु-
नय सेतेनि” (पा० ३-४-९) ति तुमुनोऽव अध्येप्रलय । अन दृष्टान्तोऽयम् ।
चारवन्त बालवन्तम् (वृषा व सहि अतितरा बालवान्भवति वन्शते परिचर्यते
च) अश्वेन अश्वमिव । अश्वो यथा बालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा
हमपि ज्वालाभिरस्त्राद्विरोधिन् परिहरसीति ॥ २ ॥

बालशब्द निगमप्रसक्त निर्नवीति—

बाला दंशनिवारणार्था भवन्ति ॥ ३ ॥

तौह दशादयो निवार्यन्ते । अथ प्रसक्तानुप्रसक्त दशशब्द निर्वचि—

दंशो दंशते. ॥ ४ ॥

दश दर्शने (न्या० प०) पचायच् । दशतीति दंश । यनमक्षिका सश्रुति-
तरा दशति ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

मृगो न भीम. कुचरो गिरिष्ठा. ॥ ५ ॥ (ऋ स ८-८-३८-२)

इयमृगयनाग्नेन्द्रपुनण दृष्टा त्रिष्टुप् । वैमृधस हविषो याज्या (आ० सू० २-१०)
अस्या मृगो नैषण्डुक इन्द्र प्रधानमिति तर्ह्येवला । अनापि नेतीवार्थे तदाह—

मृग इय भीम. कुचरो गिरिष्ठा. ॥ ६ ॥

अस्य “परायत आजान्या परस्या । सुक सहाय पविमिन्द्र तिग्म विश्रु-
न्ताहिष्ठ तिमृधो मुदस्” ति शेष ॥ अयमय । हे इन्द्र ! त्वं कुचर. कृत्स्नतचरण.
(कृत्स्नतगमन हिस्रलात्) गिरिष्ठा. पवताभव (पयतनिवासी) मृगोर्नै सिंह इय
न्याग्र इव वा भीम भयङ्करोऽसि । स त्वं परस्या. दिव सवन्धिन परायत.
परस्मात्स्थानाद्गुल्लोकाद्वाजगन्ध आगच्छ । आहपूर्वाद्भूमेऽछान्दसे छिटि कादिनिय-
मप्राप्तस्तट “उपदेष्टेऽस्ततः” (पा० ७-२-६२) इति प्रतिषेध । (आगल्य च)
सुक्क सरणशाल शुबुधकार्यपु ससु शक्त वा तिग्मं तीक्ष्णं पविं वन्न स्तशाय सम्य-
क् तनूकल्य (तीक्ष्णीकल्य तन) शत्रूनन्मशोयान्वरिणो विताहिष्ठ विशपेन ताडय वि-
नाशाय ‘तड आपाते’ (जु० प०) प्यन्तादस्माहोति रूपमेतत् । “छन्दवि परेऽपि”

१ वृषादरादित्वादभानुनादिकलोप ॥

२ अन “दशसञ्चम्रां दश” (पा० ६-४-२५) ति नलोप । नूदतु भागुनिर्देशे
रिडर् । “इक्षिरो भागुनिर्देश” (पा० ३-३-१०८ वा०) इति । नात्र शप्पत्यमिति
नलोपो न ॥

३. प्रातिपदजीवनत्वात् ।

४ मृगशब्दश्चतुष्पात्यादिनात्र मृगशीर्षे मागनाया च वधत न कवक हरिणएव । तथा
चामर. “परायप्रय मृगा वग. दवाहवयोर्षी” इति । अत्रापि शब्दादुक्तमयमाद्यम् ॥

(पा० १-४-८१) उपसर्गाः प्रयुज्यन्ते । तथा मृधो हिंसकान्संप्रामोत्सुकान्युद-
त्सुन्वाऽन्यानपि विनेदस्व विशेषेण सिस्त्रिर्विति ॥ ६ ॥

मृगशब्दं निगमप्रसक्तं निर्वचि—

मृगो भार्पेगतिर्मर्णः ॥ ७ ॥

धातूनामनेकार्थत्वाच्छुद्धार्थे पठितोऽपि मृजभातु (अ० प०) अत्र गत्यर्थे
प्रयुक्तः । (पा० ५-१-११४) तस्मात्कर्तरि “भुवि सञ्जायामि” (पा०-१-१-११८)
ति घः । बाहुलकान्मृजेष्टुद्विरिति दृष्टमावः । “वको” (पा० ५-१-५३) इति
कुलम् । निर्यं ह्यसौ भार्पे गच्छतीति मृगः ॥

भीमो विभ्यत्यस्मात् ॥ ८ ॥

“भीमादयोऽपादाने” (पा० १-४-६४) इति विभ्यते- (जु० प०) एपादाने
मक् । किलाद् गुणमावः । सर्वे एव ह्यस्माद्विभ्यति प्राणिन इत्यर्थं भीमः ॥

भीमशब्दस्यार्थप्रसक्तं निराह—

भीमोऽप्येतस्मादेव ॥ ९ ॥

उक्तविरिक्तिः । धातोः भुगगमोऽयं विशेषः ॥

कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् ॥ १० ॥

कुत्सितं कर्म निर्यं प्राप्तिवधात्वं चरतीति कुचरः । मूलविभुजादित्वात् ॥
तदेवं निगमप्रसक्तान्कार्थान्मृगादीनिदृश्य कुचरशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेन पूर्वोपका-
न्तमर्थं सिद्धान्तलोकितकेनाह—

अथ चेद्वचनानिधानम् ॥ ११ ॥

एतत् कुचर इति तदा—

कार्यं न चरतीति ॥ १२ ॥

देवताभिधानत्वे कार्यं न चरति सर्वत्र चरतीति नेदमपि देवताभिधानं
कुचर इति ॥

गिरिष्ठा गिरिस्थायी ॥ १३ ॥

इति च ॥

इन्द्रोऽपि हि मेपयाहैनत्वाद्विरिष्ठाः । सिहोऽपि पर्वताश्रयत्वात्तथा चेदं शिष्टे
विशेषणमुभयोरिक्षाह—

१. यद्वा नानामकारेण मेरयस् दूरमपुनरागमाय । नुद मेरये (जु० प०) पदव्य-
त्ययदान्दसः । “व्यवहितार्थे” (पा० १-४-८२) इति विश्वशब्दसारापि संख्यः ॥

२. अनेम निगमोक्तकुचरपदे कुपद “मोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी” लग्नराभिधानवत्तद-
मिवापीति निरुक्तद्वन्द्वमुपगच्छति । तदपि विमुत्वादेवाना न निरूप्यते । सायणादयत्तु
यथाशुलभास्मानिरुप्यत्र (निगमन्यास्याकाळे) उक्तम् ॥

३. तथाचामरः “पुरावाग्नेयवाहन” इति ॥

४. गिरिष्ठा इत्येतदनुजन्त शेषवलेनेन्द्रस्य सिहस्य च विशेषणमिति भावः ॥

स्तुतिनिर्घन्द्ध्ये (अभिप्रेतायंसखिदये) यन्निर्तुं प्रवृत्ता वयमेति शेषः । वदि भ-
 मिवादनस्तुतोः (स्वा० आ०) “इदितो नुमि”ति (पा० ७-१-५८) तुम् । “नु-
 नये सेनेनि” (पा० ३-४-९) ति तुमुनोऽर्थे अभ्यैप्रत्ययः । अत्र दृष्टान्तोऽयम् ।
 चारयन्तं बालवन्तम् (रूपायं सहि अतिनरा बालवान्भवति वन्त्यते परिवर्यते
 च) अभ्येन अभ्यमिव । अथो यथा बालवर्षकान्मशकमहिषादीन्परिहरति तथा
 त्वमपि ज्वालानिरस्सद्गिरोधिनः परिहरसीति ॥ २ ॥

पालशब्दं निगमप्रत्यक्षं निर्धेवीति—

याला दंशनिवारणार्था भयन्ति ॥ ३ ॥

ताहं दंशादयो निवार्यन्ते । अयं प्रसक्तानुप्रसक्तं दशशब्दं निवेदि—

दंशो दंशतेः ॥ ४ ॥

दंश दशने (स्वा० ५०) पचायच् । दंशतीति दंशः । मनमक्षिषा सप्तति-
 तरा दशेति ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ ५ ॥ (ऋ. सं. ८-८-३८-२)

इयमृगयनाग्नेन्द्रपुत्रेण दृष्टा त्रिष्टुप् । वेमृधस्य हविषो याज्या (आ० सू० २-१०)
 अस्या मृगो नैषण्डक इन्द्रः प्रधानमिति तदैवला । अत्रापि नेतीयार्थे तदाह—

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ ६ ॥

अस्य “परावत आजगन्धा परस्या । सुरु सशाय पविमिन्द्र तिम्रं विशावू
 न्ताहिष्ठ विमृषो नुदसे”ति शेषः ॥ अयमर्थः । हे इन्द्र ! त्वं कुचरः कुक्षितवरणः
 (कुक्षितगमनः हिंस्रत्वात्) गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः (पर्वतनिवासी) मृगोर्न सिंह इव
 व्याघ्र इव वा भीमः भयहरोऽसि । स त्वं परस्याः दिवः सवन्धिनः परावतः
 परस्मात्स्थानाद्गुलोवादाजगन्ध आगच्छ । आङ्पूर्वाद्भूमेशानन्दसे छिटि क्रावितिय-
 मप्राप्तस्येद “उपदेशोऽसत ” (पा० ७-२-६२) इति प्रतिषेधः । (आगत्य च)
 स्तुतं चरणशीलं शत्रुवधकार्येषु सत्तुं शक्नोति वा तिम्रं तीक्ष्णं पक्षिं वज्रं संशाय सम्य-
 क् तनुकूल्य (तीक्ष्णीकृत्य तेन) शत्रून्समीपान्परिणो वित्ताहिष्ठ विशेषेण ताडय वि-
 नाशाय ‘तड आपाते’ (बु० ५०) ण्यन्तादस्माद्धोटि रूपमेतत् । “उन्दसि परेऽपि”

१. पृषोदरादिख्यादत्रानुनाधिकलोपः ॥

२. अत्र “दशसञ्जसा शपी” (पा० ६-४-२५) ति नलोपः । मूलेषु धातुनिर्देशे
 द्ति । “इहृषिषो धातुनिर्देश” (पा० २-३-१०८ वा०) इति । नात्र शप्परत्यमिति
 नलोपो न ॥

३. प्राणिवधजीवनत्वान् ।

४. मृगशब्दश्चतुष्पाज्यातिनाने मृगशीर्षे मार्गणार्था च वर्धते न केवलं हरिणपत्र । तथा-
 चामर. “पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजववोरपी”ति । अत्रापि शब्दादुक्तमर्थस्य माहम् ॥

(पा० १-४-८९) उपसर्गो प्रयुज्यन्ते । तथा मृधो हिमकन्सप्रामोत्तुकान्युत्तु
त्सून्वाऽन्यानपि विर्नुदस्व विशेषेण तिरस्कृतिरिति ॥ ६ ॥

मृगशब्द निगमप्रसक्त निर्वक्ति—

मृगो मार्ष्टेऽन्तिकर्मणः ॥ ७ ॥

धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रद्धयै पठितोऽपि मृजधातु (अ० ५०) अत्र गत्यर्थे
प्रयुक्तः । (पा० ७-३-११४) तस्मात्कर्तरि “पुषि सज्ञायामि” (पा० ३-३-११८)
ति घ । बाहुल्यकान्मृजेर्द्विद्विदिति वृद्धभाष । “चजो” (पा० ७-३-५२) इति
कुलम् । नित्यं ह्यसौ मार्ष्टे गच्छतीति मृगः ॥

भीमो विभ्यत्यस्मात् ॥ ८ ॥

“भीमादयोऽपादाने” (पा० ३-४-६४) इति विभ्यते (जु० ५०) रपादाने
महः । किलाद् गुणाभावः । सर्व एव ह्यस्माद्विभ्यति प्राणिन इत्ययं भीमः ॥

भीमशब्दसारूप्यप्रसक्त निराह—

भीष्मोऽप्येतस्मादेव ॥ ९ ॥

उक्तवत्तिद्धिः । धातो पुमागमोऽत्र विशेषः ॥

कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् ॥ १० ॥

कुत्सितं कर्म नित्यं प्राणिवधाख्यं चरतीति कुचरः । मूलपिभुषादिव्हात्कः ॥
तदेव निगमप्रसक्तान्कां धिन्मृगादीमिरुच्यं कुचरशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेन पूर्वोपस्था-
न्तमर्थं सिंहायलोकितकेनाह—

अथ चेद्देवताभिधानम् ॥ ११ ॥

एतत् कुचर इति तदा—

कार्यं न चरतीति ॥ १२ ॥

देवताभिधानत्वे कार्यं न चरति सर्वत्र चरतीति नेदमपि देवताभिधानं
कुचर इति ॥

गिरिष्ठा गिरिस्थायी ॥ १३ ॥

इति च ॥

इन्द्रोऽपि हि मेघवाहैनत्वाद्विरिष्टः । विहोऽपि पवताध्ययत्वात्तथा चेद विह
विशेषणमुभयोरित्याह—

१. यदा नानाप्रकारेण प्रेरयस्व दूरमुत्तरागमाय । नुद प्रेरणे (जु० ५०) पदव्य-
स्ययदृष्टादस । “व्यवहितार्थे” (पा० १-४-८२) ति विशदस्वावापि सवन्धः ॥

२. अनेन निगमोक्तकुचरपदे कुचर “गोत्रा कु पृथिवी पृथ्वी” त्वमराभिधानदलाद्भू-
मिवाचीति निरुक्तदृष्टमुपपद्यते । तदपि विभुवादेवानां न विरुध्यते । सायणादयस्तु
यथाहुभधासाभिरप्यत्र (निगमव्याख्याशाले) उक्तम् ॥

३. तथाचामर “गुराणांमेघवाहन” इति ॥

४. गिरिष्ठा इत्येतदमुत्तन्त लेखनेनेदस्व सिंहाय च विशेष्यमिति यावः ॥

गिरिः पर्वतः ॥ १४ ॥

इति । एतच्च पर्यायाभिधानं व्युत्पत्तिसाधर्म्यप्रदर्शनामेत्युपरिष्ठाप्यकीमविध्यति ।
तदेव साधर्म्यं व्युत्पत्तिमुखेन तावदाह—

समुद्वीणो भवति ॥ १५ ॥

इति । सं-समस्त उद्वीणः । वान्त इव मृगो भवति । समुद्विरणं चान्
भूम्या एव ॥

पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानप्रसक्तं निराह—

पर्वेद्यान्पर्वतः ॥ १६ ॥

शिलाशिखरसंधिभिरसौ पर्वेद्यान्भवति । पर्वणि सन्ति यत्रासौ पर्वतः । “त-
त्पर्वमहर्ष्या” (पा० ५-३-१२१ वा०) मिति मतधीयस्तत्प्रत्ययः ॥

पर्वशब्दं विग्रहप्रसक्तं निराह—

पर्वे पुनः पृणातेः ॥ १७ ॥

पृणार्थस्य पृधातोः (व्या० ५०) “लामदिपयसिपृशक्रिभ्यो णिप्” (उ० ४-
१०९) इति णिपि साधुः । पृणन्ति पूरयन्ति हि ते शिलाशिखरसन्धयोऽखिलं
पर्वतमिति तानि पर्वणि ।

प्रीणात्तेर्घा ॥ १८ ॥

तर्पणार्थस्य प्रीधातोः (व्या० उ०) बाहुलकान् (पा० ३-३-१) णिपि ईका-
रस्याकारः सच पकारात्परः । प्रीणयन्ति स्वाश्रयमिति पर्वणि ॥

तापुनरेतत्—

अर्धमास-पर्वे ॥ १९ ॥

अमावासा वा पूर्णिमा वा । दस्यपूर्णमासेष्टयोः क्षुत्तौ ध्रुवेन तयोरेवान्
प्रेसकैः ॥

कुतः—

वेद्यानस्मिन्प्रीणन्तीति ॥ २० ॥

हविर्भिरिति शेषः ॥

तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यात् ॥ २१ ॥

तदुभयं शिलासन्धिकाठसन्धिरात्मकं सन्धिसामान्यात्सन्धित्वात्पर्वेत्युच्यते ।

१. कर्तृपदमेतत् । भूमिकर्तृकं पर्वतस्य समुद्विरणमिव लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

२. विधेयप्राधान्यावपुसकनिर्देशः । उत्पदेन हि शिलासन्धय एवोच्यन्ते । उद्देश्य-
प्रतिनिर्देशयथोक्तैयमापादयस्तत्पर्यवर्णनामपर्यायेण तच्छिद्विभागभवदीत्यसङ्गदबोचाम । एवं तु नपु-
सकमेव । “सन्धिर्ना पर्वपरुषी” इति बोधे । रूपभेदावपुसकत्वबोधे ॥

३. स्मृतौ तु “चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावासा वा पूर्णिमा । पर्वण्येतानि रात्रेन्द्र-
रविसप्तान्तरे च” इत्युक्तं विष्णुपुराणेऽपीदमेव ॥

प्रकृतीतरत्स्वरूपतो निम्नम् । सन्धित्वसाम्यारपर्वेति यावत् । तथाचामरामि-
धानम् । “ सपर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदशोर्यदन्तर”मिति । प्रतिपत्पञ्चदशोर्यदन्तर
॥ सन्धिः पर्वत्वन्वयः । यदाह रुद्रः “दशप्रतिपदोः सन्धौ ग्रन्थिप्रस्तावयोरपि ।
पर्वेऽङ्गीवे विजानीयाद्विपुवरप्रवृत्तिष्वपी”ति ॥

देवतामिधानपक्षे—

मेघस्थायी ॥ २२ ॥

गिरिष्ठा इत्यस्यार्थः ।

मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव ॥ २३ ॥

असावप्यन्तरिक्षलोके समुद्रीणो भवति समुद्रिरणसामान्यान्निरिः पर्वतो मेघ-
वेति ॥

देवतलक्षणं वदन्पूर्वोपक्रान्तमुपसहरति—

तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते
तदुपरिष्ठाद्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानीहेह ॥ २४ ॥ १ खं० ॥
इति यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे प्र० भा० पष्ठ पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १॥६॥॥॥

तत्—तत्र यानि नामानि अग्निादीनि देवपद्व्यन्तानि प्राधान्येन स्तूयन्त
इति प्रधानस्तुतयः कर्मणि क्तिन् । देवतास्तासां, तत् तानि सर्वाणि समुदितानि
सन्ति एतयंकया देवतामधिकृत्य कृत्वादेवैतमित्येतया सामान्यया प्रकरणस-
माख्येया सङ्ख्या आचक्षते आचार्या इति शेषः ॥ तत्पुनरेतद्वैवर्तं प्रकरण-
मुपरिष्ठात् (दे० का० ७-४-१) अस्य शास्त्रस्य व्याख्ययास्यामः । गुणपदेषु
हि व्याख्यातेषु प्रधानदेवतापदानि मुख्य व्याख्यास्यन्त इति ॥ यानि पुनर्नैघण्टु-
कानि गवादीनि, नैगमगानि जहादीनि तानि इह प्रकरणद्वये (नैघण्टुकयैकपदिके
च) व्याख्यास्याम इत्यनुवर्तते ॥ अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणार्थं परितोषार्थां वेदे-
हेति द्विरभ्यासः ॥ * ॥

इति नि० ल० विवृता नैघ० काण्डे प्रथमस्य पष्ठः पादोऽध्यायश्च
समाप्तः ॥ ७ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेष्टव्यं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखण्ड-
सूत्रमारचयति—

अथ निर्वचनम् ॥ १ ॥

१. नैघण्टुवमिदं देवतानामेतादि ॥ १ वाक्ये ॥

२. नैघण्टुकाश्चादिपठिते “अथ न त्वा वारचन्त” मिलादिमन्त्रवाक्ये ॥

३. निरुद्धादीममेवसिन्धैषण्टुक—(निघण्टुप्रोक्तः)—उद्दसमुदाये सञ्ज्ञेति भावः ।

४. समाख्या योगिकः सूत्रः ॥

५. तादेतानि त्रीणि प्रकरणानि, नैघण्टुकं, यैकपदिकं (नैगम), देवतमिति । अनेन
प्रकरणत्रयविभागप्रपञ्चेनेदमवस्थितं निरुक्त्याख्यमिति ॥

अथेत्ययं हेतौ, यतो ह्येते समुपपन्नान्ते (निरुक्तकर्मण्ये) प्रकरणे निर्वचनसं-
पन्नानुसारा व्याख्यातुमशक्ये अथ एतस्मात्प्रकरणान्निर्वचनं उक्तपक्षे व्याख्या-
स्याम इति शेषः । अपिहितस्वार्थस्य परोक्षवृत्तावपरोक्षवृत्तौ वा छन्दे निष्कम्प्य
विशेष वचन निर्वचनम् । स एव निर्वचनानुपाय उच्यते ॥

इह तावच्छब्दा द्विविधा समयस्तरसंस्कारा, असमर्थस्तरसंस्काराव । तत्राधान-
पिहितोच्यते—

तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्था प्रादेशिकेन गुणेना-
न्वितौ स्यातां तथा तानि निर्मूयात् ॥ २ ॥

तत् तत्रैवं सति येषु (तावत्) पदेषु स्वरसंस्कारौ, समर्था अर्धमव-
गमयितुं शक्ता तदेवाह—प्रादेशिकेन प्रदेशानभिधायिनाऽर्धमवगमयता गुणेन
धारुरूपेणान्वितौ सन्दर्भे (अनुगताभिधेयस्य धातुरूपे स्थितौ) स्यातां भवेता
तानि (तावत्) तथा (एव यजत्वध्वन) निर्मूयात् नैरुक्त इति शेष । उक्तप्र-
धानं हि व्याकरणमात्रभूताववतिष्ठते ॥

द्वितीयानपिहित वदन्ति—

अथानन्वितेऽर्धेऽप्रादेशिके विकारेऽर्धनित्यः परीक्षेत
केनचिद्वृत्तिसामान्येन ॥ ३ ॥

अथ पुनरर्धेऽनन्विते न्याय्यस्वरसंस्कारयुक्तेन छन्देनोपबद्धे । तदेवाह—वि-
कारे संस्कारे अप्रादेशिके प्रदेशानभिधायिन्यर्थमवगमयति सति अर्धनि-
त्योऽर्धप्रधानो भूत्वा, अर्धस्य प्राधान्येन स्वरसंस्कारावनाहृत्य शब्दसामान्यादर्थसा-
मान्य बैलीय इति न्यायेन केनचिद्वृत्तिसामान्येन कियागुणसामान्येन कथ-
मस्य धातोरपसामान्यमनास्तीति परीक्षेत । तत्स्वरुदित्वायसामान्य तेन
निर्मूयात् ॥

१ यत्र निपुणतरमन्विष्यमानोऽपि शब्दार्थाऽवमित्यमित्यवकल्पयितुं न शक्यते, अथ-
वेवाचोऽवतिष्ठते अन्वयेव च शब्दस्तत्र ॥

२ यथा मुद्रमित्यनेवास्य भोजनमित्युक्ते मुद्रमभानमिति गम्यत्र एवमिहापि बोध्यम् ॥

३ अर्धा हि प्रधान गुणभूताः शब्द इति ॥

४ वृत्तिरत्रापि । यथा प्रकीर्णकारिणि शब्दश्चा उत्पद्यतामर्थोभिधेयसंज्ञा सन्त
क्रियागुण सामान्य हेतुमात्रमात्रित्वान्वेष्येवार्थान्तरेषु वर्तन्ते । तद्यथा प्रकृत्यो वीणाया
प्रकीर्णो गाधर्मे । अथ यस्य मुखवृत्ति । स एव स्वनर्थ—(यभिधेय—) हान्धवनुत्पत्त्या-
न्यासपाटवमानसामान्यमाश्रित्य सवर्त्रवाभिप्रवृत्तः । यो हि यस्मिन्कृतयत्न उत्पन्नकोशलो
नपति स तत्र प्रवीण इत्युच्यते । तथाचाभिधानम् “प्रवीणे निपुणानिश्चिद्विज्ञानिष्ठात-
सिद्धिता” इति ॥ यथा प्रकीर्णो व्याकरणे प्रकीर्णो निरुक्त इति ॥ एव
प्रागारसत्रिपाताशकृतेव सारथेयोऽश्वोऽनृणा वदति स उद्गतास्वादुदारः । तत्र
समप्रसा वृत्तिरस्य शब्दस्य । ॥ एव उत्पत्त्यैव समर्थनाकृतावुक्तिवित्त्वमात्रमेव

सशयवत्यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति ॥ अथ केचिच्छब्दाः कचिदर्थेऽर्थसा-
मान्येन वर्तन्ते केचित् स्वरसामान्येन केचिद्वर्णसामान्येनेत्यतः—

यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ॥ ६ ॥

विभक्तीरपि यथार्थम् अर्थमनतिक्रम्यैव सन्नमयेत् पूर्वोत्तरप्रकरणाविरो-
धेन विपरिणमयेत् । यतस्तासामपि व्यत्ययो भवत्येव । यथाच दर्शयिष्यते ।
ह्रस्व शोको हृदयानि शोकैः (नं. का० १-३-१२) इत्येवमादि ॥

अथ यदुक्तं विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्तीति, तदर्थवशेन व्याकरणेऽपि शब्द-
विपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति—

प्रत्तमघत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते ॥ ७ ॥ १ सं. ॥

इत्येवमादि ॥ प्रोपसष्टादामः कर्मणि भावे वा के “दोदद्धो” रित्यनुवर्तमाने
“अच उपसर्गादि”-(पा० ७-४-४७) ति घोरचस्त्वस्य “झरोशरी” (पा० ८-
४-६५) ति लोपे दस्य “खरिचे”-(पा० ८-४-५५) ति चत्वंम् । ततश्च धातुप्रत्यय-
तकारयोः संयोगे प्रादिसमासः प्रत्तमिति । एवमवोपसष्टस्य दोऽवस्यञ्जन-(दि०
प०) इत्यस्य “ना देच उपदेश”-(पा० ६-१-४५) इत्यात्वेऽयत्तमिति पूर्वबद्ध-
ह्रस्वम् ॥ एवमनयोर्धात्योरादी एव शिष्येते । एवमन्येषामपि दृष्ट्वा यथासम्भ-
वमनुविधातव्यम् ॥ १ ॥

तदेवाह—

अथाप्यस्तेनिर्गृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति स्तः सन्तीति ॥ १ ॥

निवृत्तिरत्र गुणद्वयोरभिमतता, तस्याः स्थानेषु तथाच किरप्रसङ्गेषु “असोरद्धोप”
(पा० ६-४-१११) इत्यस्यधातोरादिलोपो भवति । अत्र धात्वन्त एव शिष्येते ॥

अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति ॥ २ ॥

निवृत्तिस्थानेष्विति वर्तते । अत्र गमेः क्ताप्रत्यये के च द्वितीयविभक्त्या “नु-
दात्तोपदेशे”-(पा० ६-४-३७) त्यादिना अनुनासिकलोपो भवति ॥

अथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरिति ॥ ३ ॥

अत्र गमे “रलोन्त्यात्पूर्वं उपधे”-(पा० १-१-६५) त्युपधासङ्गत्याकारस्य ग-
महने (पा० ६-४-९८) त्यादिना लोपो भवति ॥

अथाप्युपधाधिकारो भवति राजा दण्डीति ॥ ४ ॥

राजन् शब्दात्सी-“नोपधाया” इत्यनुवर्तमाने “सर्वनामस्थाने चासबुद्धावि”-
(पा० ६-४-८) त्युपधादीर्घत्वम् । एवं दण्डिन् शब्दात्सी “इन्द्रन्पूपायंम्णा घी-
सांचे”-(पा० ६-४-१३) त्युपधादीर्घत्वम् । “हृदयावि”-(पा० ६-१-६८) ति
मुलोपे “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्”-(पा० १-१-६२) ति पदत्वात् “न लोपः
प्रातिपदिकान्तस्ते” (पा० ८-२-७) त्युभयोरपि नकारलोपो भवति ॥ एवमुपधा-
धिकारो भवति ॥

१. विकारो हि भावरूपो लोपस्त्वभावरूप इति पृथगुक्तः । व्या० म० भाष्येऽपि-
लोपागमवर्गविकारसो हि सम्यग्बेदान् पालयिष्यतीत्युक्ती लोपादर्थविकारः पृथगुक्तः ॥

अथापि वर्णलोपो भवति, तत्रा यामीति॥५॥ (ऋ० सं० १-२-५१)

अत्र याचामीत्यर्थं यामीति चाञ्चन्दलोपद्वन्द्वस्य भवति । अत एवचात्मने पदव्यत्ययोऽपि ।

अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति ॥ ६ ॥

अत्र तिरुणामृचा समाहार इत्यर्थे “ऋकूपुरि”-(पा० ५-४-७४) त्यादिना ऽकारः समाप्तान्तः । “ऋचि त्रेहतापदादिलोपश्च छन्दसी”ति (पा० ६।१।३४) वार्तिकेन ऋकशब्दे परे त्रेः सप्रसारणमुत्तरपदादेर्ऋकारस्य लोपश्च “सप्रसारणा-वेति” (पा० ६-१-१०८) पूर्वरूपम् । इत्थं वर्णद्वयलोपो भवति ॥

अथाप्यादिचिपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो विन्दुर्चाट्य इति ॥ ७ ॥

घुत दीप्तौ (भ्वा० आ०) सस्माद्युतेरितिमादेव ज (उ० २-१११) इति इतिप्रुपधाग्रुणो दस्य ज इत्यादिभ्यापत्मा ज्योतिरेवं दन हिंसागस्यो (अ० ५०) अस्मात्पचाद्यपि इत्य घो व्यत्ययेनेति घनः । एवं मिदिर्षिदारणे (६० उ०) “भृष्टमिदि० मनिभ्ये”ति (उ० १-११) चाग्निदेरपि उः । भस्य वो व्यत्ययेनेति विन्दुः । भट भूतौ (भ्वा० ५०) सस्मात् ण्यति भस्य वो व्यत्ययेनेति वाच्योभ-स्यव्यः । अयं सर्वोऽपि व्यत्ययो बाहुल्य (पा० ३-३-१) बलेन समाधेयः ॥

अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्किते ॥८॥

भुतिर् धरणे (भ्वा० ५०) तस्य घुषोदरादित्वादाद्यन्तविपर्ययेण स्तोकाः ।

१. तत्रा यामि मक्षणा बन्दमानसदाशस्त्रे यजमानो हविर्भिः । अहेब्मानो यदनेह कोष्ठुरशस मा न आयुः प्रमोषीः ॥१॥ अनया त्रिष्टुभा युनः श्रेष्ठे वरुणमुद्राव इतिश्वन्-नखे वपाटत सन् । हे वरुण ! मुमुर्पुरह स्वा स्वा तव् आयुः यामि याचामि (याचे) कीदृशः । मक्षणा वेदेन बन्दमानोऽभिष्टुवान् । प्रौढेन स्त्रोत्रेण स्तुवन्वा । भय यजमा-नोऽपि तवायुरेव हविर्भिः मरुतीश्वरपुरोडाशातिभिराशास्त्रेऽभिकाङ्क्षति (पार्थिवते) तावाया भवन्तमेरुमेवार्थं याचावहे रगुतिनिहविर्भिश्च । त्व चेह कर्मणि समाहूत । अहेब्मानोऽनादरमं कुर्वन् कोधि असद्वेक्षित कुप्यस । हे वरुणास ! बहूनि स्तुत । नरेऽसदीयमायुर्मां प्रमोषीः मुषित भाङ्गु “भाङ्गि लुङि”-(पा० ३-३-१७५) ति लोङ्गं लुङ् । “न माङ्गो”-(पा० ६-४-७४) इत्यङ्भावा ॥ २ ॥

२. अतएव याचामाकर्मसु इमहे यामीत्यादिशब्दाः । (निष्० ३-७९) पठिताः ॥

३. छन्दसत्त्वादेव । पदव्यत्यय उपशब्दव्यत्यये सप्रमाणो बाहुल्यबलेन उत्तो-ऽधस्तात् ॥ (४८ पृ ३२५.) ॥

४. पचादिगणे निपातनात् ॥

१. अस्याहूत सन् । यजप्रणस्य प्रकृतार्थदात्वंनोपकृत्वात् । अनादरे हि हेष्टुषातुः (भ्वा० आ०) पठितः । तस्मादनञ्जानच् ऽप । आनेयुर् (पा० ७-२-७२) इति मुगागमः शबन्तस्य ॥

सुज विसर्गे (दि० आ० ५ तु० ५०) तस्मात्सुजेरसुत्वेति (उ० १-१६) उ ।
धातोर्मुगागमआदिसकारस्य लोपश्च स्कन्धे सलोपश्चे (उ० १-१५) सत सलोपश्चे
त्यनुवर्तनात् । यण् । सस्य जस्त्वम् रज्जुः । कस विकसने (भ्वा० ५०) इतजाय
न्तविपर्ययार्थाणादिक सिकताः । कृती छेदने (तु० ५०) तस्मात्कृतेराद्यन्तवि-
पर्ययश्चे (उ० १-१७) तु आदां तकारोऽन्ते च ककार । इत्येव तर्कु सूत्रादे
वर्तनसाधनम् ॥ २ ॥

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ ९ ॥ २ ख० ॥

व्यापत्तिर्विपर्यय इत्यनर्थान्तरम् ॥ २ ॥

तद्यथा—

ओघोमेघोनाधोगाधोवधूमभ्यति ॥ १ ॥

‘बह प्रापणे’ (भ्वा० उ०) तस्यान्तव्यापत्त्यौघः । “बह कप्पथी”णादिक ।
कित्तात्प्रसारण चाहुणो हस्य घ । उह्यतेऽसाधोष । मिह सेचने (भ्वा० ५०)
अस्य मेघः । पचायच् (पा० ३-१-१३८) न्यङ्नादित्तात्कुलम् । मेहति विभ्रति
वर्पणेन भूमिमिति मेघ ॥ ‘गह बन्धने’ (दि० उ०) तस्माद्गमि ह्य्यान्तव्यापत्तिर्ध-
नाधः । ‘गाह विलोडने’ (भ्वा० आ०) वर्मणि घम् गाह्यतेऽवगाह्यतेऽसौ गाधः ।
हस्योक्तवद् । ‘बह प्रापणे’ (भ्वा० उ०) ‘बहो धय’ (उ० १-८०) इयूप्रत्यय ।
ऊह्यते प्राप्यतेऽनी वधू । हस्य घ । ‘मद तृप्ता’ (दि० ५०) तस्माद्वाहुलका-
(पा० ३-४-१) दुप्रत्ययो धान्तादेस्तथ मधु । मायन्ति हि त्वन पातेन प्राणिन ।
इद तु स्कन्दन्यामिनो नियचनम् । वंयाकरणासु मन ज्ञाने (दि० आ०) इत्यम्या-
“मिदि”नि (उ० १-९) वर्तमाने “कळिपाटिननिमगिचनो गुरूपदिनाकिधतथे”-
(उ० १-१८) इयुप्रत्ययो धोऽन्तादेस्तथ मयतेऽतिघवेन जनेरिति मधु ॥ मननीय
मभ्यति भट्टभास्करमिध ॥

अथापि यणोपजन आस्यद्वारो भरुजेति ॥ २ ॥

उपजन भागम । तद्यथा आस्यत् अग्रामु क्षेपणे (दि० ५०) इत्यस्मादुहि
तिपि जाग्रामे “अस्यतिवषा” (पा० ३-१-१२) स्तद्धि “अस्यतेऽधुह”
(पा० ७-८-१७) इति धातोर्मुगागम ॥ चारो वरण “टृरु सभर्षी” (भ्वा० आ०)
घम’ अचा० णर्षी’ (पा० ७-२-११५) इति वृद्धिसकार सच “उरभपर” (पा० १-
१-५२) इति रपरस्वप्रत्ययवर्तत इति रफोऽग्राम एव । अत्रययतया विहित एव
ह्यग्रामो व्यपदिश्यते । दृश्यधमवयवस्तपन्तिप्रविषयताथनर नन्वा व्याकृतिप्रिये
वदन्ति ॥ भरुजेति भ्रष्ट पाठः (तु० उ०) इत्यस्य, “निदादिता” (१२।१०४) इति
बाहुल्येता (पा० ३।३।११३) रेकन्योदधायाधस्थान रुमागम अत्र सर्वत्र इतिस्कन्द
आपथ । उनाम्यप्राप्यवनादिमभ्यान्तलोप आदिमभ्यान्तमिद्वारो वर्णलोपो द्वि-

१ इत्यस्युये बहुलता उ सुत बहुल इत्यं क्षाणदिनामे । इत्येवमावृत्तिव मर्ग
बहुलता इतिद्वारा ॥

र्णलोप आदिविपर्यय आसन्तविपर्ययोऽन्तव्यापत्तिर्वर्णोपजनय छन्दसि भाषायां च यथासम्भवं द्रष्टव्याः । इष्टा च यथासम्भवंमन्ततो बाहुल्यवलेनानुविधेयाः । बहुलं छन्दसि । “उणादयो बहुल”मिति । तत्र हि—“सङ्गमु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्याद्व्यादनूबन्धमेतच्छ्रमुपादिषु ॥ १ ॥” इत्युक्तम् ॥ छन्दस्युक्त-
नधस्ताद्व्यत्ययस्थानम् ॥ (४८ पृ. ३२ पं.)

एवंमर्थवशेन लक्षणप्रधाने व्याकरणेऽपि शब्दविपरिणामो दृश्ये । त्रिभुत निरुक्ते यदर्थप्रधानमेव । तस्मात्साधूषं “विशयैवस्यो हि रसयो भवन्तीत्यनन्वितेऽर्थ-
ऽप्रादेशिके विकारेऽथलितः परीक्षेते”त्येवमादि ॥

अथ (अतः परं) सप्रसारणविन्वावर्तिष्यते तदर्थमिदमारभ्यते—

तद्यत्र स्वरान्तरान्तरान्तस्थान्तर्द्धानुभवति तद्विप्रकृतीनां स्थान-
मिति प्रदिशन्ति ॥ ३ ॥

त्रिविधा हि धातवः । सप्रसारणप्रकृतयोऽसप्रसारणप्रकृतय उभयप्रकृतयश्च । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु शास्त्रमिषयगतं यद्वक्तव्यं तत्—इवमुच्यत इति पर्युपगुक्त-
स्तच्छब्दः । तत्र तावदुभयप्रकृतिर्लक्षणमाह—यत्रेत्यादिना यत्र यस्मिन्धातो
स्वराक्षकारादेरन्तरा अव्यर्थदिता अन्तस्था यैरलक्षररूपा अन्तर्धानु-
धानुमथ्ये भवति तत्—एवंलक्षणं धातुरूपं द्विप्रकृतीनां द्विप्रभावानां शब्दानां
स्थानमाश्रय इति एवम् प्रदिशन्ति कथयन्ति आचार्या इति शेषः । तद्यथा-
यज—देवपूजादौ (५५० उ०) अत्र द्वेऽक्षरप्रकृती भवतः । सप्रसारणपक्षे ताव-
दिष्टा—इष्ट. इष्टवान् । एता शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असप्रसारणपक्षे तु यथा—यष्टुं
यष्टव्यम् इत्येताः ॥

तत्र सिद्ध्यामर्नुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् ॥ ४ ॥

तत्रैवंसति एकया रीत्या सिद्ध्यामर्थसिद्धावनुपपद्यमानायामितरया रीत्या

१. अथ यदुक्तमित्यादिना यत्राह (१०४१) प्रदर्शयितुमुपक्रान्तं तदुपसहरति—
यमित्यादिना ॥

२. लोपागमवर्णविकाररूपः । यत्परिज्ञानकलमुक्तं न्या म भाष्ये “लोपागमवर्णवि-
कारस्यो हि सम्प्रभेदान्पारविध्यतीति रक्षार्थं वेदानामभ्येयं व्याकरण”मिति ॥

३. अयचान्वयवशाच्चथाऽर्वा लभ्यते तथाभूतस्यानुवादः । आदिना विनकीरयि
यथार्थं तत्रमवेदिति ॥

४. अयवभाष च विनातीरैरेव भवतीति व्यञ्जना-तरितः परा. पूर्वो वा ॥

५. तदन्यतमः । अन्तस्थाशब्द आबन्तोऽपि । सपूर्वकापिष्ठतेः “स्यः कचे” (पा०
३-२-७७) रिति कष्टात् । स्पष्टोऽप्यन्तेरन्तर्यध्ये तिष्ठन्तीति तदर्थः । अन्तस्थान्तस्थामिथ्य
समुत्तम् । ईदृशपृष्ठमन्तस्थानामित्यादि सङ्गच्छते ॥

६. अत्र सिद्धायामिति पाठ्ये मुदितपुस्तके भूतोऽप्यनादृतोऽप्याभिरर्थासंगतेः ॥

(तल्लक्षणशास्त्रविहितेनार्थसाधनोपायेन) उपपिपादयिषेदुपपादयितुमिच्छेत् ।
अर्था हि प्रधाना यथैवोपपद्येते तथा यत्नं कुर्यात् ॥

तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति ॥ ५ ॥

तत्राप्येतस्मिन्पि सप्रसारणलक्षणे सति । एके धातवः अल्पनिष्पत्तयो
भवन्ति अल्पेषु शब्दरूपेषु सप्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते-तदेतदुपेक्षितव्यम्—

तद्यथैतद्वृत्तिर्मृदुः पृथुः पृथतः कुणारुमिति ॥ ६ ॥

तत् यथा एतदुदाहरणजातम्-अवनमूतिः । अवरक्षणादौ (भ्वा० प०)
तस्मात्त्रिष्या क्तिन् (पा० ३-३-९४) इति क्तिनि रूपम् । ध्रुो शब्दिलानुवर्तमाने-
“अवरत्नरे” (पा० ६-४-२०) त्यादिना ऊडिति वकारस्योकारोऽभिचपद्यते । एवं
अद मर्दने (भ्वा० आ०) तस्मात् “अभिमर्दिभ्रञ्जा सप्रसारण सलोपधे”- (उ०-
२९) ति उ । अत्र रेफ सप्रसारणमाणाङ्कार मृदुः । एवमेव प्रथमप्रधाने (भ्वा०
आ०) इत्यस्य पृथुः । उपदाहे (भ्वा० प०) इत्यस्य “ह्रैविरजिभ्यां णिदिति
(उ० ३-१११) अतच् । सच णिदिति सप्रसारण पूर्वस्वरूप ॥ कण शब्दे (भ्वा०
प०) इत्यस्य कुणारुम् । बाहुलकात्कारप्रत्यय-निर्लोभुणाभावः सप्रसारणच ॥
इति शब्द आद्यर्थः । एवमादयोऽन्येऽपि बहुष समूह्या ॥

तामेना कृतसु सप्रसारणचिन्तां वर्तयित्वाऽन्यमपि रिशेपद्रष्टव्यमागमशब्दनिर्व-
चनोपाय वक्तुमुपक्रमते—

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते ॥ ७ ॥

अथेति प्रकारान्तरोपक्रमे । अपीति वाक्यालक्षारे । अथापीदमपरमुपेक्षित-
व्यमनेनागमशब्दानिनुषता । यत्-भाषिकेभ्यः भाषायां प्रायेण प्रतिद्वप्रयोगेभ्यो
धातुभ्यो नैगमाश्छन्दोविषया कृतः इत्यल्लयान्ता- सन्दा भाष्यन्ते विवि-
यन्ते निरुच्यन्ते इत्यर्थः ॥

तद्यथा—

दमूनाः शेष्रसाधा इति ॥ ८ ॥

दम उपगमे (दि० प०) तस्य भाषाया दाम्यति अनङ्गान् दमयत्यनङ्गाहम्
(नस्योत करोवीत्यस्यथा च) दान्तोऽनङ्गान् । इत्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति ।

॥ इयो. संप्रसारणासप्रसारणप्रकृत्यर्थैवोपपद्यतेऽस्यैवोपपादयेत् । अथनोभय-
भाष्यनुपपदमानेऽर्थे स्वयमुत्पाद्य (निर्यात्यर्थ) वषायवोपपद्येतार्थेऽस्योपपादयेदित्यर्थः ॥

२. उपगम्य तद्याभूतेषु उपधेयु इयितव्यमाद्येतिवर्त्य नैरुच्येति शेषः । दिग्दर्शनाद्य-
मुदाहिषत च नयमेव म्यास्यामागोऽन्यथापि (अग्रे नद्यापीलेतच्छब्दपरिग) द्रष्टव्यः ॥

३. यद्यपि मुद्रितपुस्तकेषु “ह्रैविरजिभ्यां णिदि” इति पाठ उपलभ्यते तथापि दुर्गसंग्रहो-
द्वय पाठ । संवदसि धानुमर्थ “ह्रैविरजि विन्दुपृषता. पुनातो विपुषक्षिवन्ति” इति अमरोऽपि ।

अत्र ‘दि’ मुद्रितवत्तस्य वषायव-उपपद्यतेऽन्यथास्यस्यथा समर्थम् ॥

४. दिग्दर्शनाभ्यासजातिवत्त्वना । यथमन्यथापि ॥

५. तद्याप रिज्याविद्याराशौपनयशब्द इति भावः ॥

छन्दसि पुनर्दमूना अभिरुच्यते । स भाषासामान्येन केनचिद्वैकृत्यो दममना इत्येवमादिना । एवमेव साधोतेर्भाषाप्रायो वृत्तेः “सर्वधातुभ्योऽमुन्” (उ० १-८८) इत्यमुनि साधा इति । “मित्रं न क्षेत्रसाधसम्” (ऋ० ६-२-४-) इत्येवमादयो मित्रमिव क्षेत्रसाधसमित्येवमादिना प्रकारेण निर्वच्यन्ताः ॥

अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः ॥ ९ ॥

नैगमे छन्दसि ये प्रायो वृत्त्या प्रसिदास्ते नैगमास्तेभ्यः सामान्यं गृहीत्वा भाषिकाः कृतो भाष्यन्त इत्यनुवर्तते । तद्यथा—

उष्णं घृतमिति ॥ १० ॥

उप दाहे (भा. प.) एव प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः । “प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः” (य. सं. १-५) इत्येवमादौ । भाषाया पुनरुष्णमिति श्रूयते । स एव नैगमशब्दसामान्येन निर्वच्यः । एवं भाषाविषयेभ्यश्छन्दोविषयाश्छन्दोविषयेभ्यो भाषाविषयाः ॥

अथापि प्रकृतयः पदकेषु भाष्यन्ते विकृतयः एकेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥

एकेषु प्रदेशेषु प्रकृतयः एव धातुशब्दानां भाष्यन्ते विकृतयः एकेषु । धातोराल्ल्यातपदभावेन यः प्रयोगः सा प्रकृतिः । नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः सा विकृतिः ॥ ३ ॥

अथ कः प्रकृतयः एव भाष्यन्ते कः वा विकृतयः इत्येतदुपदर्शयितुं चतुर्थं खण्ड-सूत्रमारचयति—

शयतिर्गतिकर्मा कम्बोजेऽप्येव भाष्यते ॥ १ ॥

शयतिः शयधातुः । (भा. प.) “इक्षतिषी धातुनिर्देशे” (पा. ३-३-१०८वा.) स गतिकर्मा गत्यर्थः । कम्बोजेषु तु प्रामकेषु देशविशेषेषु (तद्देशभवेषु म्लेच्छेषु) एव प्रकृत्या भाष्यते आख्यातपदभावेन प्रयुज्यते शयतीति, गच्छतीत्यर्थः ॥

उदाहरणविशेषप्रसक्तः कम्बोजशब्दो निरुच्यते ॥

कम्बोजाः कम्बलभोजाः ॥ २ ॥

पृषोदरादिः (पा० ६-३-१०-९) से हि प्रायेण कम्बलमुपभुजते, हिमप्रधान-खातस्य देशस्य ॥

१. अत्र निर्वचनप्रकार उक्तः (६४ पृ. २१ पं.) स एवाभाष्यपुराणेष्वयः ॥

२. कम्बोजशब्दात्तद्वानप्रत्ययस्यो “कम्बोजस्य” (पा० ४-१-१७५) इति तुक्तिः कम्बोजदेशराजानोऽपि कम्बोजाः । “छत्रियसम्मानशब्दान्नवपदात्तस्य राज-वपत्यवत्” । (४-१-१६८वा.) इति छत्रान्वितितः । तद्वान्प्रत्ययस्य तद्वान् इत्यन्वर्थस्य हि “जनपदशब्दा-त्छत्रियावत्” (पा० ४-१-१६८) इत्येतदपले विद्विषानामनादीनां “ते तद्वान्” । (पा० ४-१-१७४) इत्यनेन निदिष्टा । तत्रात्र कम्बोजानां राजामपत्यानि कम्बोजा मनुष्या देशाश्च । देशशब्दा हि नियतबहुवचनान्ता एव प्रयुज्यन्ते । यथा अज्ञा वज्ञा. कश्चिद्वा इत्येवमादयः ॥

१. अत्र मानमाह तद्वानेत्यादिना । द्वि यतः ॥

नि. वृ. १३

कमनीयभोजा वा ॥ ३ ॥

कमनीयानि प्रार्थनीयानि द्रव्याणि उपभुञ्जते इति कर्मण्यण् ॥ प्रचुररन्नो हि स देशः ॥ कम्बलशब्दं विग्रहप्रसक्तं निर्बन्धीति—

कम्बलः कमनीयो भवति ॥ ४ ॥

कमनीयः प्रार्थनीयो हि स भवति शीतार्तैरिति शेषः । “कल” इत्यनुवर्तमाने “कमेर्बुक्” (उ० १-१०७) इति कलप्रत्ययो धातुर्बुक् च । कम्यतेऽभोप्सते इति कम्बलः ॥

विकारमस्थायेषु भापन्ते श्व इति ॥ ५ ॥

(श्वति विकारे गच्छतीति) आर्येषु जनपदेषु (आर्यावर्तेषु) अस्त्वैव श्वतेर्धिकारं सूतकनामधेयभूतं श्व इत्येवं भापन्ते प्रयुञ्जते । एवमेकेष्वाल्यातस्थ एव प्रयुज्यते, नामीभूत एकेषु । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च । अथवा चेतने गमनक्रियावति द्रव्ये एकेषु प्रयुज्यते । एकेषु पुनश्चेतनारहित एव । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

दातिर्लघनार्थं प्राच्येषु ॥ ६ ॥

दातिर्दाधातु- (अ. प.) राक्ष्यातस्थो लघनार्थं छेदनार्थं प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तद्यथा जीहीन् दाति यवान्दाति छिनत्तीत्यर्थः । अयमेव नामीभूतः—

दात्रमुदीच्येषु ॥ ७ ॥

उदीच्येषु जनपदेषु दात्रमिति प्रयुज्यते । वीयते छयतेऽनेनेति दात्रम् “दात्री” (पा० ३-२-१८२) लादिना करणे घृन् । यद्वा अनिलानुवर्तमाने— “दादिभ्यश्छन्दसी” (उ० ४-१६९) ति करणे घृन् ॥

एवमेकपदानि निर्गूयात् ॥ ८ ॥

१. आर्यावर्तलक्षणान्त्रं मनुनोक्तम्— (अ० २ श्लो० २२) “आसमुद्राद्यु वे पूर्वोदासमुद्राश्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरावावर्त्तं विदुर्मुधा” इति ॥ तयोः हिमवद्भिन्ध्ययोः । तथा चामरः “आर्यावर्तः पुष्यभूमिर्येष्व् दिन्ध्यहिमावयो” इति ॥

२. पूर्वोदाहरणे प्रकृतिविट्प्रतिभावाद्योर्द्धा सम्भवमुपपाद्य, प्रकृतिविकृत्योर्ध्वप्रातिघात- (१०९ पृ. १४ पं.) अर्थमेव मुख्यं भवेदनुच्यते ॥

३. शरावत्या अवधेः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः प्राच्यः । एवं पश्चिमसहित उत्तरो देश उदीच्य इति देशविभागोऽमरेणोक्तः । “शरावत्यास्तु योऽवधेदेशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर” इति ॥ शरावतीनाम् नदीनिशेषः । यामयिकूलोक्तनेष्टप्राचा देश- (पा० १-१-७५) इति एते कृत्तिट्ता, “प्राशुदधौ निनजते हंसः क्षीरोदके यथा । निदुर्गा शब्दसिन्धुर्यं सा नः पात्रु शरावती” इति ॥

१. हिमप्रधानोऽयः पर्वतो हिमागः । शाकपाणिनादित्वात् (पा० २-२-६० वा०) उत्तरपदलोपः । हिमाब्जयोरिति पाठे हिमेनात्त्वते भूष्यते इति कर्मणि षच् “भञ्ज भूषणारी” (व्या० प०) वर्तते ॥

एवमनेन प्रकारेण एकपदानि उच्चाव्यनुक्तानि च निर्ज्यूयात् (भाषा-नि-
गमव्यवस्थाया, देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन च) निर्धार्य ज्यूयात् ॥

एवमतद्धितसमासयोः पदानां निर्वचनोपायमुक्त्वा तयोरपि तद्वक्तुमुपक्रमते—

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं
पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ज्यूयात् ॥ ९ ॥

अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः “तद्धिताः” (पा० ४-१-७६) इत्यधिकृत्य
ये प्रत्यया विहितास्ते तद्धिताः । “समर्थः पदविधिः” (पा० २-१-१) इत्यधि-
कृत्य ये विहितास्ते समासास्तेष्वन्येष्वपि तद्धितसमासेषु । अविद्येयेणैकप-
र्वसु एकपदेषु अनेकपर्वसु अनेकपदेषु च (एकश्चो वाक्यालंकारे) पूर्वं
तद्धितार्थं समासार्थं च पूर्वमेव (पदार्थात्) अपरं पदार्थमपरं पदादेश (क-
मेण-पदार्थात्-समासाभावात्) प्रविभज्य विष्टम् निर्ज्यूयात् ॥

तत्रैकपदतद्धितोदाहरणम्—

दण्ड्यः पुरुषः ॥ १० ॥

इति । अत्र दण्ड्य इति पुरुषविशेषणम् । तत्र तावत्तद्धितार्थं निर्वचि—

दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा ॥ ११ ॥

कस्मिंश्चिदपराधे दण्डमर्हतीति दण्ड्यः । तदहंतीत्यधिकारे “दण्डादिभ्यो
यत्” (पा० ५-१-६६) इति द्वितीयान्तायत् । दण्डेन वा कार्पाषणादिना वा
संपद्यते निष्पद्यते (सयुज्यते) स दण्ड्यः । “तेन यथाकथा च हस्ताभ्या
ण्यती” (पा० ५-१-९८) इत्यतस्तेन यदित्यनुवर्त्य “संपादिनि” (पा. ५-१-
९९) इत्यनेन संपन्नार्थे यदिति साहचर्यमभिप्रेति । पाणिनीयास्तु तेनेत्येवावुवर्त-
यन्ति प्रत्ययस्तु “प्राग्वतेष्टन्” (पा. ५-१-१८) इति “तेन तुल्यमि-”
(पा० ५-१-११५) ति वृत्तिं यावद्व्येवासति विशेषेऽनुवर्तत इत्याहुः ॥

अथात्र पदार्थनिर्वचनम्—

दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणः ॥ १२ ॥

धारणार्थस्य ददातो. (भ्वा. आ.) कर्मण्याणादिके अति धातोरुन्मागमे दुराये च
दण्डः । धार्यते व्येपोऽपराधेषु राजभिः ॥ अर्थं लोकदर्शनं तावत् प्रमाणयति—

अङ्कुरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते ॥ १३ ॥

१. तद्धितं पदेषु समासे पदेषु च । तत्र तद्धितपद प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्धितान्तपरं
यदा तद्धितयुक्तपरमेव समासपद उपक्रम्य तदस्मिन्वाक्यार्थं पूर्वं तद्धितं तदप्यधेपरमेव
समासपदमपि ।

२. पर्यात्र पदं तदपि शक्यं न तु युजिष्यन्तरूपम् । तदेतदग्रे स्पृहीभविष्यति ॥

३. यद्यपि दद दाने दध धारणे इत्युदात्तावनुदात्तेतानात्मनेपदीनो भ्वादी पठ्येते ।
तथापीह दधसित्तादचर्वाद्दधिरपि धारणार्थे प्रयुक्तस्तान्दसत्वादात्तानामनेकार्थत्वाच्च ॥

४ अत्र ददतेर्धारणेऽर्थे वृत्तो तावत्प्रथमम् । लोकलोचनं व्यवहारे प्राप्यमिति
तमेवादी प्रमाणयति । यत्र त्वनिसंवादे धारणार्थे वृत्तिः स वेदस्तु नेह प्रमाणितः प्रयु-
क्तः

अकूरो नाम रात्रा गृण्य-धकाधिपति स मणिं स्वमतकनामान भक्ति-
द्वेन भगवता भास्करेण प्रदत्त ददते शिरसा धारयति इति-एर लोकेऽपि ददति
धारणा-यऽभिभाषन्ते शिष्टे ॥

अत्रैव मता-न्तररीत्या साधनान्तरमुपवर्णयति—

दमनादित्योपमन्यच ॥ १४ ॥

दमनादण्ड इत्योपमन्यच आचार्या मन्यत इति शेष । तेन हि अदान्तो दम्यते
राजमि । दाम्यत्युपशाम्यत्यनेनेति दण्ड । दम उपशमे (दि ५) “ममन्ताद्”,
(उ० १-११३) इति करणे ड ॥ अतएवादान्ता-दमयदण्डनेत्युक्त दण्डनीत्याम् ।
लोकेऽपि हि प्रसिद्धो य कन्दिदा-तो भवति तमधिकूल वक्तारो वदन्ति—

प्रयोगया सुगमत्वाच्च ह्यर्थे लोक एव प्रमाण सत्र किमिति वेदानुधावनम्-तत्र यथा
दिग्मात्रमुदाहरित—

“उतासि मित्रावरुणो वसिष्ठोर्वेश्या ब्रह्म-मनसोऽभिजातः । द्रष्टुं स्कन्धं ब्रह्मणा दैव्येन
विश्वदेवा पुष्करे वाददत् ॥ (ऋ० सं० ५-३-२४-११) इयं त्रिष्टुप् मित्रावरुण
योस्वशीमप्सरसं वृद्धा जले पतिताद्वेतसो वसिष्ठोऽपत्तिमभिनन्दतीति वसिष्ठस्तुतिरियम् ।
तथाचादितेर्मित्रावरुणौ ब्रह्मात इत प्रकृत्य (स्मृतौ) पठ्यते—“तयोरादित्ययो सत्रे
वृद्धाप्सरसमुवशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासवीवरे ॥ १ ॥ तनेव तु मुहूर्तेन
वीयवती तपस्विनी । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रयीं सबभूवतु ॥ २ ॥ बहुधा पतित रेत
कलशे च जल क्लृप्त । सल वसिष्ठस्तु मुनि सभूत ऋषिसत्तम ॥ ३ ॥ कुम्भे त्वगस्त्य
संभूतो जल मत्स्यो महापुति । उदियाय ततोऽगस्त्य शम्बापानो महातपा ॥ ४ ॥”
मानेन समितो यस्मात्तस्मा मा-व इहोच्यते । यद्वा कुम्भाद्विजात कुम्भनापि हि मीयत ॥ ५ ॥
कुम्भ इत्यभिधानं च परिमाणं च लक्ष्यते । ततोऽपि गृह्यमाणास्तु वसिष्ठ पुष्करे स्थित ॥
सर्वत पुष्करे त हि विश्वदेवा अधारयन् ॥” इति ॥

मन्नाधस्तु । उतापिच हे वसिष्ठ ! त्वं मित्रावरुणोऽसि मित्रावरुणयो पुत्रोसि । इ
महान् वसिष्ठ ! उवश्या अप्सरसो-मनसो ममाय पुत्र स्वादिवीदृष्टा-सवरपात् द्रष्टुं
द्वीभूत वनीभूत रेतो मित्रावरुणयोस्वशीदशनात्कनमासीत् । तस्मादभिजातोऽसि ।
तथा च वक्ष्यते । सत्रेह जातविषिता नमोमि कुम्भे रेत सिपिचतु समानम् । ततो
इ मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुवसिष्ठम् । (ऋ० सं० ५-३-२४-१२)
एव जात त्वा दैव्येन देवसंविधिना ब्रह्मणा वदराशिना अहमुवा ब्रुक विभेदेवा सर्वदेवा
पुष्करे पद्मवोशे अददन्त अधारयन्त । इति ॥

१ एव प्रसंग श्रीमद्भागवते (१० स्क० अ० ५६) द्रष्टव्य ॥

१ इयमत मन्नाधन्यारयाने सायणेन भूता ॥

■ सत्र बहुकृते यागे जातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ इषिताऽभ्येयितौ स्वयमन्येनै
नमोमि स्तुतमि कुम्भ वासवीवरे कलशे समानमेकदैव रत सिपिचतु अतिव्रता ।
ततो वासवीवरात्कुम्भा-मध्या-मध्यभागादगस्त्यो मुनि शमीप्रमाण उदियाय प्रादुर्भव ।
तत एव कुम्भादसिष्ठमप्युषि जातमाहु इति पदपूरण ॥ १३ ॥ इति सायण ॥

दण्डमस्याकर्पतेति गर्हायाम् ॥ १५ ॥ ४ खं. ॥

हे सभासदः । यूयमस्य दण्डमाकर्पत दण्डमसौ प्रयच्छत । तेन दण्डेन सम्पयतामयं ततो दान्तो भविष्यतीत्येवं गर्हायां दण्डः ॥ एवं दमनादण्ड इत्यौपम्यवो गम्यते इति संपुष्टितो वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

अथैकपदतद्धितस्यैव द्वितीयमुदाहरणमाह—

कक्षया रज्जुरभ्यस्य ॥ १ ॥

कक्षया इत्येष तद्धितः (तद्धितान्तम्) योज्यमभ्यस्य रज्जुः सप्तह्रनसाधनं “तत्र” इति भाषायो प्रसिद्धः स कक्ष्येत्युच्यते ॥ एवं कक्ष्याशब्दस्य तत्प्रमुक्त्वाऽधुना तद्धितार्थं प्रवीति—

कक्षं सेष्यते ॥ २ ॥

कक्षो बाहुमूलप्रदेशं “बाहुमूले उभे कक्षावि”त्यमरः । तं सेष्यते तत्र भवा वा । “तत्र भवाः” (पा० ४-३-५३) इत्यधिकारे “क्षरीरावयवावे—” (पा० ४-३-५५) ति यत् ॥

अधुनापदार्थं निर्वचि—

कक्षो गाहतेः ॥ ३ ॥

खिलोडनार्थस्य गाहधातोः (भा० आ०) अयं कक्ष इति निपात्यते पृषोदरादित्वात् ॥ गाहते खिलोडयति दृष्टव्यमर्थमस्मिन्निति कक्षः ॥

अत्र साधनप्रक्रियामाह—

पक्ष इति नामकरणः ॥ ४ ॥

पक्ष इत्ययं नाम (संज्ञाशब्दः) क्रियते निष्पाद्यतेऽनेनेति संज्ञाकरणः संज्ञा(त्वं) प्रयोजकः प्रत्ययभूतः शब्दः धातोश्च कादेशः । प्रत्ययावयवस्य च सस्य पक्ष “मादेशप्रत्यययो—” (पा० ८-३-५९) इति, एवं सर्वमन्यदाद्यन्तविपर्ययादियथासंभवमन्यत्रापि योज्यम् ॥

ख्यातेर्याऽनर्थकोऽभ्यासः ॥ ५ ॥

अक्षयनार्थस्य ख्याधातोः (भा. प.) अनर्थकोऽभ्यासो द्विर्भावः ककारः । कक्ष्यः सन् कक्ष इत्युच्यते । अत्र ख्याधातो “ततश्चोपसर्ग—” (पा० ३-३-१०९) इत्यत्रात इति योगविभागात्कममिधैति वैश्वः । “आतो लोप इति चे—” (पा० ६-४-६४) त्याकारलोपः ॥ ख्यातीवायमिति कक्षः ॥

१ अस्वाकर्पतेति क्रिययाऽभिधेयत्वापि सन्नन्धमात्रविनष्टार्थां शेषेष्वपि सतागतमिति वक्ष्य ॥ सद्भिर्गतमिति हि उदर्थः ।

२ यथोपदर्शितम् ।

३ पाणिनीयास्तस्य (ख्यातेः) साधनधातुकत्वाप्रतिपत्त्यर्थं मन्वते । चक्षिः ख्यामादेशस्य रुशदिभ्योऽनान्धाख्याने “सस्त्वान्तं नमःख्याने” इति वार्तिकरुडक्तस्य प्रयोजनस्य सस्त्वानो विज्ञातृत्वः स नेह भवति । ख्यायः सस्य यो येल्ल्यासिद्ध्याऽपि पाठेनालिङ्गत्वात्कुरोः परत्वाभावादिति पठञ्जलिना समर्थनात् । मतिस्तस्यार्थधातुकविपर्य-

यद्वाऽर्थवानेव ककार इत्याह—

किमस्मिन्व्यानमिति ॥ ६ ॥

एवं किमस्मिन्व्यानं स्थापनीयमस्ति ? । न किंचिदपि, अदर्शनीयत्वात् । गृह्णीयोऽयमित्यर्थः । स एष एवं कृत्वा किंल्यः सन् कक्ष इत्युच्यते ॥

कपतेर्घो ॥ ७ ॥

हिंसार्थकस्य कपधातोः (भ्वा. प.) “गृत्वदिह्निकमिकपिभ्यः सः” (उ० ३-५९) इति सः । यस्य कत्वं (पा० ८-२-४१) सस्य पक्षम् (पा० ८-३-५९) नित्यकालं ह्यसौ खेदशीलत्वात्कण्डं ददाति । ततो नखैः कप्यते इति कप-
णक्रियायोगात्कक्षः ॥ एवं श्रीकक्षं व्युत्पाद्य पुंलक्षं व्याचष्टे—

तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः ॥ ८ ॥

तस्य श्रीकक्षस्य सामान्यात्समानधर्मवत्तान्मनुष्यकक्षः पुरुषकक्षोऽपि कक्ष इत्युच्यते ।

बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ ९ ॥

अश्वस्यापि यो बाहुमूल इवप्रदेशः स कक्ष इत्युच्यते । तं सेवत इति कक्ष्या ॥ हत्येवमेकपदतद्वितोदाहरणे दिग्दर्शनार्थं द्विधा दर्शितं कुर्वेद्यं, सुखवर्धं तु ऋजुमतिभिर-
प्यूहितुं शक्यमिति नो दर्शितम् । एतेनानेकपदतद्वितोदाहरणादिकमपि सुखवेद्यतदै-
वोपेक्षितं तदस्माभिर्ऋजुमतीनामर्वाग्दद्यामुपयोगाय किंचित्प्रदर्श्यते—तत्र तावदने-
कपदतद्वितोदाहरणम्—गार्ग्यार्येण इति । अनेकानि त्वेपै पदानि स्वात्मन्यन्तर्णीय

त्वेऽस्यैव वृत्ता तत्तिष्ठेति चेन्न भावः ॥ योगविभागोऽपि भाष्यानुसारेण न संगृह्यते
वेलेक्षणैकचतुष्कैः । अयन्तु (यास्कः) लक्ष्यैकवृत्तिरिति नोपेक्षणीयमेतद्व्याख्यानमभिप्रेक्षितम् ।
पाणिनिस्त्वसादवाचीन इत्यपि दैवः ॥

१. दुर्गस्तु वार्ष्पायणिरित्युदाजहार विजग्राह च वृषस्यापत्यं वार्ष्पायः । वार्ष्पायपत्यं
वार्ष्पायणः । तस्यापि वार्ष्पायणिरिति । तदेतदसमञ्जसम् । तद्यथा “कौशल्यकामार्पा-
भ्याचि” (पा० ४-१-१५५) इति सूत्रे “छागवृषयोर्षी”ति वार्तिकं पठ्यते । अपत्ये हि
तेन किम् विधीयते सच “परमप्रकृतेरेवायमिष्यत” इति वृषशब्दादेव भवति । मत्स्यसत्रि-

१. तेषामयं भावः । श्वाकटायनगार्ग्यवार्ष्पायणादीनां व्याकृतिनिर्दिष्टं मतं यथाश्रानेना-
नूयते न तथा पाणिनेः नामनिर्देशमनुबदनमिच्छास्तीति ॥ पुराणप्रसिद्धः पाणिनिरिति तु
शुरुवः ॥ तदेतत् न स्यादेवेति प्रवृत्तखण्डे अतुर्वाभ्यावे “शेषः पाणिनये प्रादादि”त्वादिति
सरस्वतीभूषणसूत्रे द्रष्टव्यम् । शेषोऽज्ञानन्तः । यद्वदः पदवृत्तिः । अयं पण्डितखण्डेऽपि
(अ० २३-श्लो० १४) और्वः कालायनश्चैव कणादः पाणिनिस्त्वयेति पठ्यते ॥ एवं
देवीभागवतेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ अतएवात्र निरुक्ते (१-४-१) नैयाकरणानाञ्चैक
इत्युक्त्या पाणिनिमेव दृश्यति । एके प्रधानाः । “एक्योऽन्यार्थे प्रधाने चेति” कोटः ।
पाणिनिना सधिष्य “वृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” इत्येवमुक्तमेवार्थं यास्मिन् विवस्तारः ।
तदेतावत्तन्माध्यादी द्रष्टव्यम् ॥

प्रवर्तते तद्यथा गर्गस्य भोज्यापत्यं गार्ग्यः “गर्गादिभ्यो यञि”-(पा० ४-१-१०५)ति गोत्रे यञ् । आदिवृद्धिः । गार्ग्यस्वानन्तरापत्यं गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्य-
यणः “यञिगोत्रे”-(पा० ४-१-१०९) ति वृज्यपत्ये कङ् ॥ अत्र “समासेभ्य-
प्येकपदेषु चैवं निर्द्देश्यात् यथावक्ष्याम” । एकशेष एकपदसमासः । तथाच
पाणिनिसूत्रम् “सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ”-(पा० १-२-६४) इति । तद्यथा
पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्चेति पुरुषा इत्येव”मिति दुर्गा बभ्रा-
म” ॥ एकपदसमासस्तु नैव भवतीति स्फुटमनुपदम् ॥ एवं तद्वितनिर्वचनलक्षणं
सोदाहरणमुक्त्वा समासोदाहरणमुच्यते—

योगेन प्रकृतिरूप निपात्यते । तथा च वृषस्वापत्य वार्ष्णीयगिरिलेख विप्रदो न्याय्य इति ॥
गार्ग्यायणशब्दासु “अत इमि” (पा० ४-१-७६)ति इन् न भवति सट्ठि अपत्ये
विधीयमानो न वृत्ति, गोत्राद्यन्यस्त्रियामि” (पा० ४-१-९४) ति गोत्रप्रत्ययान्तादेव
तद्विधान । नापि गोत्रे “एकगोत्र-” (पा० ४-१-९३) इति नियमनात् ।
अपत्यसामान्ये (अगन्तरापत्ये) तु नैव स्वात्तत्वा“ऽपत्य वीत्रप्रभृतिगोत्रमि”-(पा०
४।१।१६२) ति गोत्रसंज्ञावक्ष्यभावात् ॥ तत्र चैकस्य पूर्व विधानेनापरस्य पुनर्विभाज-
नशक्यत्वात् ॥

२. पद गार्ग्यायणशब्दः । अनेकानि पदानि गर्ग-यम्-कङ् इत्येतानि । अन्तर्गी-
दान्तः प्रवेश्य ॥ पदञ्च शक्यमित्युक्तमभस्तात् ।

३. “समर्थः पदविधिः”-(पा० २-१-१) इत्यधिकृत्य वे विधीयन्ते ते समासा
इति प्रतिज्ञाविरोधात् । वस्तुतस्तु समर्थः पदविधिरित्येष वाचिकारः किंतु परिभाषा-
पदोद्देश्यकविधित्वमेवास्य प्रवृत्तिर्नीजम् । तत्र कृच्छ्रितसमासैकशेषसनाभ्यन्तधातुरूपपञ्च-
वृत्तिषु साधारणपरम्परया वास्तीति सर्वेषां समर्थविरपत्यम् । तत्रैकशेषस्य द्वन्द्वापवादभूतस्य
तद्देशतया सट्ठि विवक्षाविषयत्वं तत्सहचरिततया पदविधित्वं चेत्तस्मिन् समर्थपरिभाषाविषय-
त्वम् । तत्र पदविधिसहचरितोऽपि पदविधिशब्दे न गृह्यत इति हि भाष्यवृत्तावित्तरसः ।
अतएव चास्य समासमध्ये परिगणन कथञ्चित्स्य (दुर्गस्य) उपपद्यत इति वाद प्रतीतः ।
यास्कस्त्वैतमर्थं नाम्युपैतीति २५८मनुष्योक्त्या ॥

४. द्विपदस्यैव समासोदाहरणस्य भूतकृत्यामर्शनात् समासपदार्थनिर्दिष्टत्वा “राष्ट्र
इत्युक्ते सर्वं स्व गम्यते षष्ठीसामर्थ्यात्, तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी गम्यते निर्देशसा-

१. केपुचि “कर्मण्यभि”-(पा० १-२-१)लादिषु साक्षात्केपुचित्तत्त्वचरितेषु पदो-
द्देश्यकविधिपरितप्रपञ्चपट्यकत्वादिरूपपरम्परया।तेनैकशेषस्य।पि पदविधपवादत्वात्परम्परया
पदविधित्त्वोक्तिर्न विरुध्यते ॥ अतएव च माता गच्छति पिता भुङ्ते इत्येवमते “पितामात्रे”-
(पा० १-२-७०) लोकशेषेण पितरौ, मातापितरौ, मातरपितरावित्येव न भवति ॥
इति तत्त्वम् ॥

२. स्वतः हि षष्ठ्यर्थः । तत्र राजा निरूपितत्वेन, तच्चावयत्वेन पुरुषेऽन्वेदीति राज-
निरूपितत्ववानुपुरुष इति नम्यमते वाक्यार्थः । आश्वस्तु स्वामित्व षष्ठ्यर्थस्तत्रापेयतया
राजा विशेषण, तत्तु निरूपकतया पुरुषे । तथाच राजनिष्ठस्वामित्वनिरूपक. पुरुष इति
वाक्यार्थमाहुः ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ १० ॥

राजस्वामिकः पुरुषविशेषः समासार्थो न राजा नापि पुरुषमात्रम् । प्रधानो-
पसर्जने हि सहभूते विवक्षितमेकं कमप्यर्थं ब्रूतः । पुरुषोऽत्र प्रधानं राजा चोप-
सर्जनमतएव ततः “पष्टीशेषे” (पा० २-३-५०) भवति । उपसर्जनादेव हि तेन
सा विधीयते । यथाहुः—

“भेदभेदकयोर्धैव संबन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।

द्विष्टो यद्यपि संबन्धः पञ्चुत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ १ ॥” इति ॥

भेदकं व्यावर्तकं विशेषणमुपसर्जनमित्यन्तर्यान्तरम् ॥

एवमनेकपदसमासार्थमुक्त्वा पदार्थमाह—

राजा राजतेः ॥ ११ ॥

वीक्ष्यर्थस्य राजघातोः (भ्वा० उ०) “कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव”
(उ० १-१५६) इति कनिन् ॥ नान्तलक्षण उपधावीर्षः (पा० ६-४-८)
वीष्यते ह्यसावघ्नानां लोकपालानां वपुषा । तथाच स्मृतिः “अष्टामिर्लोकपा-
लानां मात्रामिर्जायते नृप” इति । मात्रा अंशः ॥

मर्ष्यात् । अभेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना
संयुनक्ति । तावुभावध्यन्योन्यविमिश्रणपदार्थकौ मिथः संसृष्टपदार्थौ समस्येते । अभेदानीं
राजपुरुषमानयेत्युक्ते न राजानमानयन्ति नापि पुरुषमात्रम् । नाभ्युभयम् । किंतु राजस्वा-
मिकं पुरुषमानयन्ति । इति स एव समासार्थः” इति तेनैव (दुर्गेण) व्याख्यानाच्च ॥

१. वाक्ये ।

२. पष्टी शेष इति सूत्रेण । सा-पष्टी ॥

३. भिनत्ति (भेदयति) व्यावर्तयतीत्येव आत्मना स्वविशेषयति भेदकम् । एवं
व्यावर्तयति भेदयतीति व्यावर्तकं, विभिनत्ति विशेषयति (व्यावर्तयति) इति विशेषणं
“नन्वादित्वा” (पा० ३-१-१३४) इत्युः । उपसृज्यतेऽन्यत्रासावित्युपसर्जनं कर्मणि
ल्युट् (पा० ३-३-१३३)

४. अनेकपदसमासाः पदं तथाच संमहः—

“द्रियुद्रन्दोऽन्यथीभावः कर्मभारय एव च ।

पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः पञ्चस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥ १ ॥” इति ॥

तत्र “संख्यापूर्वो द्रियुः” (पा० २-१-५२) पञ्चमूली पञ्चरथीत्येवमादि । पञ्चानां
मूलानां समाहार इत्यर्थे “तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारेणे—” (पा० २-१-५१) इति समासः ।
“अकारान्तोत्तरपदो द्रियुस्त्रियामिष्ट” (पा० २-४-१७) इति स्त्रीत्वा—“द्विगो—”
(पा० ४-१-२१) इति ङीप् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ १॥ “चार्थेन्द्रः” (पा० २-१-२९)
स पुनर्विभाषैकवद्भवति । द्विपदे बहुपदश्चेति । तद्यथा दुष्कृत्यग्रोपौ । अदिनकुलम् ॥ भी-
मार्जुनवासुदेवा इत्येवमादि ॥ २॥ उपसर्गनिपातादिपूर्वकोऽन्यथीभावः । तद्यथा उपमणिकम् ।
अनुसमुद्रम् । न्यग्रमित्येवमादि ॥ ३॥ तुल्यविभक्तिस्त्रिवोरन्यथोः पदयोः समानाधिकरणः
कर्मभारयः (पा० १-२-४२) तद्यथा कृष्णमृगाः रक्तादवः । श्वेतपताका । इत्येवमादि ॥ ४॥

पुरुष पुरिषादः ॥ १२ ॥

पू शरीरं बुद्धिर्ज्ञां तयोरसौ विषयोऽलम्ब्यर्थां सीदतीति पुरि सीदनात्पुरि-
षादः । स एवातिपरोक्षवृत्तिरामादित पुरुषः ॥ यद्वा—

पुरिषायः ॥ १३ ॥

तयोरसौ शेते विशेषेणास्य इति पुरिषाय सन्पुरुष इत्युच्यते ।

पूर्यतेर्ना ॥ १४ ॥

पूर्यस्य (पूरण-)यस्य पू धातो (जु० प०) “पुर कुपन्” (उ० ४-
७४) इति कुपन् प्रत्यये “उदोष्णपूर्यस्य-(पा ७-२-१०२) तुल्यमृकारस्य
तस्य (उकारस्य) च रपरत्वं “सुरणत्पर” (पा० १-१-५१) इति ॥ पूर्णमनेन
पुरुषेण सर्वगतत्वाज्जगदिदमिति पुरुष ॥

तदेतदर्थतोऽनुवदति—

पूर्यत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ॥ १५ ॥

अन्तरित्येयमन्तरपुरुषस्य मन्त्रणोऽभिप्रायेण ग्रामद्विकमुच्यते ॥

अत्र (वाक्यद्वयेनोक्तार्थं) निगम प्रमाणयति—

यस्मात्पर नापरमस्ति किञ्चिदस्मात्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकत्वेनेदं पूर्णं पुरुषेण संपन्नम् ॥ १ ॥

अनेवमथमान्तस्याप्यपदार्थे बहुमीदि । तथाच यजुम् “द्वेषो बहुमीदि” । “अनेक
मन्वपदार्थे” (पा० १-२-२४) इति । द्वेष इत्यस्य मन्वमन्त्र इत्यर्थः । अनेवोक्तार्थं
नामप्यथ भवति—सप्तधा प्राप्तेर्देवो ग्राम-ऊदरधोलङ्घान्-विश्वजरतीश्रुतिलेवमादि ॥५॥
प्रायेणोत्तरपदार्थमथान्तस्तत्पुरुषः । अथ तु प्रायेर्द्विपद एवेति स एव प्रसिद्धो राजपुरुष
इत्यत्र दर्शितः ॥ ६ ॥

१ तयोरित्येतत्पुर्णत्वेकयोस्तयान् एते निर्दिश्यतः । उभय व्याप्य तिष्ठतीति ॥

१ अथ प्राप्तमुक्तं यन्निष्ठ उदरप्रधानो वाक्यार्थः ॥ य कर्मकमाप्तिर्पुनरिति । म-
मात्तार्थरतुदककर्तृरप्राप्तिकर्मग्राम इति निरूप्यनिर्देशनात्मकत्ववदिति तुल्यपदत्वा वृत्ति
निप्रदयो, समानार्थत्वमित्युक्त्यादनीयम् । एवमुत्तरप्राप्ति बोध्यम् ॥

२ तत्पुरुषमेवावेकं दिग्वर्त्मधारवाङ्मिति यत्पुनरेव समास इति संख्याविदः ॥ एषां
स्थणानि देश- (अवाप्तरविशेषा-) आन्वयः दृष्ट-या । दिक्प्राप्यमयो-२२ । प्रायेणान्ध
पदार्थप्रधानो बहुमीदि । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्धवीभावः । प्रायेण चोभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्व इति ॥ तथाचायुः । योज्य समासा संज्ञादष्टाविशतिषा पुनः । नित्यानिन्द्ययोगन
श्रुतगुरुत्वेन च दिवा ॥ तथाचष्टा तत्पुरुष सप्तधा कर्मधारयः । सप्तधा च बहुर्वै दिग्वि-
राभाविनो दिवा ॥ द्वौपि दिविषो वेद्योऽन्धवीभावो दिवा नतः । तेषां पुनः समानानां
प्राधान्यं स्वाद्यनुविधितिः ॥

३. कचिदुदे अहनी जातस्य (यस्य-स) महत्ताव इति विवरस्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थमिच्छे
न एषदुक्तः । तथा च नाधिकम् । “उत्तरपदनं परिभाषिता दिव्ये सिद्धये बहुनां
तत्पुरुषस्योत्तरपदस्थान-” (पा० २-१-५) निः ।

इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥ ५ ख० ॥

अस्यार्थः । यस्मात्पुरुषात्परं परस्मादपरमथस्माद्वा न किञ्चिदस्ति । यस्माच्च न किञ्चिदणीयोऽनिययेनाणु “द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुना” (पा० ५-३-५७) इति विभक्त्ये उपपदे ईयसुनि “टे”- (पा० ६-४-१५५) रिति टिलोपः । नापि ज्यायोऽतिप्रशस्यं महदन्यदस्ति । अत्र “प्रशस्यस्य- । ज्यचे” (पा० ५-३-६१) ति ज्यादेशे “ज्यादादीयस” (पा० ६-४-१६०) इत्यात्म (स एव सर्वमित्यभिप्रायः) यच्च वृक्षश्च स्तब्धो निलसद्योचनिका-
शधर्मा दिवि योतनावति स्वात्मनि सर्वविभागेन तिष्ठति तेन पुरुषेणेदं सर्वं जगत्पूर्णमिति ॥ ५ ॥

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणमाह—

विश्वकद्राकर्पः ॥ १ ॥

विश्वकद्रमाकर्पतीति विश्वकद्राकर्पः ॥

अत्रावयवार्थाभिर्विषयान्तरादस्य प्रसिद्धार्पणाद्वि-पदं-कद्र-पदं च व्याख्य-
न्माध्यान्तरात्तं चकद्रपदव्याख्यानपर भाष्यमनुभाष्यते—

धीति चकद्र इति भ्रमती भाष्यते ॥ २ ॥

यि-इति-चकद्र-इति-च शब्दद्वयं श्रमिः साकं गतिर्यस्य तस्मिन्मनुष्ये
भाष्यते उच्यते । समासपटकतयेत्याशयः । कथम्—

द्रातीति गतिकुरसना ॥ ३ ॥

अत्र पुनर्द्रातिः-द्रा धातुः । “इक्षित्पौ धातुनिर्देशे” (पा० ३-३-१०८
वा) इति-अनेन गतिकुरसना कुत्सिता गतिरुच्यते इति शेषः । द्रा कुत्साया
गौ (अ० ५०) । इदं हि तस्य कुत्सितगतित्वं यदस्य श्रमिः सह गतिः ॥

कद्रातीति द्रातिकुरसना ॥ ४ ॥

इदानीं कद्रातीति द्रातिकुरसना कुत्सितगतिकुरसना उक्तवदर्थः । कृत्पू-
र्वेकेन द्राधातुना कुत्सितगतेरपि कुत्सना उच्यत इति ॥ अत्र “रधवदयोधे”
(पा० ६-३-१०३) ति चकाराद्वातावपि को. कदादेशः ॥ इदमपरे कुत्सिततर
यद्गत्वा श्रमिः सह निहन्ति तस्मात्कद्रातीति कुत्सितगतिकुरसनेत्युपपद्यते ॥

१ इदं हि निषण्डभाष्यं शाकपुण्यादिषु यास्करपूर्वतनेषु निरुक्तकारेष्वन्यतमेन
केनचित्कृतं यदनुवादोऽत्र यास्केन कृतः । एतेन हि (चण्डभूषणेन) कदशब्दोऽपि तेन
व्याख्यात एवेति कृत्वा । क्वचिद्विश्वकद्राकर्ष इत्येवमपि सद्विवादिषु पाठः स्यापमभि-
प्रेत्य भाष्यान्तरायाणां तथा व्याख्यानाभ्युपम इत्यप्यनेन प्रतिभाति ॥

२. गतिनिधायं कुत्साया, क्वचित्कुत्सायामित्येव पाठो धात्वर्थनिर्देशे । गतिरनु क्रियासा-
मान्यमिति कृत्वा धात्वर्थमाश्लिष्टत्वाच्च निदिश्य न निदिष्टा सादिति वाङ् प्रतीमः ॥
कुत्सा कुत्सनेत्युभयमनर्वान्तर भाववचनम् ।

चकद्वाति कद्वातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः ॥ ५ ॥

अधेदानी च इत्येव कद्वातीत्येवमेव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवाभ्यासः । यदेवोक्तं भवति कद्वातीति-तदेव चकद्वातीति ॥

तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्वा ॥ ६ ॥

तदस्मिन्निदितयमप्यस्ति । कुपितित्वं कुपिततरणित्वं च । तथाच कद्वाणं कद्वा मिदादित्वात् (पा० ३-३-१०४) अङ् । टाप् ॥ अस्मि सह कद्वा श्वकद्वा विविधा श्वकद्वा यस्य स विश्वकद्वा श्वजीवनं पुरुष । यद्वा श्वेव विश्वकद्वा । शुनां द्वि कद्वा श्वकद्वा विविधा । श्वकद्वा यस्येत्येवम् । यावद्विधा शुनां कुपिततरण गतं यस्ता सर्वा अप्यस्य सन्तीति भवति श्वेव विश्वकद्वा । त वस्मिन्निदितपराधे वर्तमानं श्वजीवनं, पादादिविकृतं मृगयानुगतं श्वान वा यं कश्चनाकपति स विश्वकद्वाकपे इत्युच्यते ॥

अधुना रूपसमासे दर्शयति—

कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्येवासा रूपम् ॥ ७ ॥

कल्याणवर्णं सुवर्णं तस्यैव रूपं यस्मात् सां कल्याणवर्णरूपः । अत्रित्यो वा कथि ॥

कल्याणादिष्वन्तराभिन्नमहप्रसक्तानिर्गन्तीति—

कल्याणं कमनीयं भयति ॥ ८ ॥

तदेवं कमनीयं प्रार्थनीयं भयतीति कल्याणं, कामयते कर्मेणि छद् “आयादय” (पा० ३-१-३१) इति मिटभावे “पार्वधानुके यमि”- (पा० ३-१-६७) ति-यत् आगमशास्त्रमनित्यं (पा० पा० १४) मिति आनेमुनि (पा० ७-२-८२) ति मुनि । मरारस्य छलं नस्य गत्व च पृथोदरादित्याद्यैः ॥

धर्मां धृणोतेः ॥ ९ ॥

आहुणोत्साधयमिति धर्मः । आहुपूर्वाद्भातो (स्वा० उ०) बाहुलका- (पा० ३-३-१) दीणाधिको नन्तु गुणो रपरत्तम् ॥ बाहुलकादेवोपसर्गलोपोऽपि ॥

रूपं रोचतेः ॥ १० ॥

तद्वि रोचते दीप्यते इति रूपम् । दवरीता (भ्वा० भा०) पित्तस्य बाहुलकं दीणादिके कर्मेणि यमि यस्मिन् पृथोदरादित्यात् ॥ अपोपसरति—

एवं तद्वित्तसमासाभिर्मूयात् ॥ ११ ॥

प्रथमनेन प्रसारेण तद्वित्ताय समासायैव रूपदिकाननेकपरिकांथ निधायैव्या-परणारित्युपसर्गवापि सनीयस्य मूयाभिन्नवचनध्वनेन निरुक्त इति वाच्यते ॥

तदेवं तद्वितसमास-नाम-निर्वचनलक्षणमुक्त्वा निर्वचनार्थं संप्रदायपरिरक्ष-
णाभ्युदयार्थं चंविद्विशेषमाह—

नैकपदानि निर्मूयात् ॥ १२ ॥

यान्येकपदानि जहादीनि नैगमकाण्डे वक्ष्यमाणानि तत्सदृशाभ्यन्यानि वाप्रक-
रणोपपदविरहितानि सन्ति, तानि केवलान्येव परेणामिदोद्बुद्ध्यां पृच्छमानानि
प्रकरणादिकमनभिज्ञायैव न निर्मूयात् निर्वचनानि । तेषां ह्यनवगतसंस्काराणामे-
कपदानां प्रकरणादर्यावधारणमुपपदाद्भौ भवति नान्यथा । अन्यथा तु ध्रुवाणः प्रल-

तत्स्यैव रूपं यस्येति बहुव्रीहौ इवपदलोपो वाचनिको वाचिककृदुक्तः “सप्तशुपमानपूर्व-
पदलोपोऽप्यपदलोपश्च (२-२-२४वा.)” इति । नहामाभ्युद्विस्तत्र (इवार्थगर्भबहुव्रीहौ)
पूर्वपदं स्वसम्बन्धोत्तरपदार्थसदृशे साधुणिकमिति इति बहुव्रीहिरिति । उष्ट्रः मुखं
यस्येत्येवम् । तथेवापि कल्याणवर्णः रूपमस्येत्येव विग्रहः । अथेव कल्याणवर्णशब्दस्य
कल्याणवर्णसम्बन्धिरूपसदृशमिति—छाणावलात् ॥ इयमेव दिगन्यथापीति ॥

१. पदान्तरासमभिन्यादुक्तानि ॥

२. निष्ठाप्रकर्षनिष्ठासया । ननु स्वोपाय ।

३. उहसा । आत्मनो विष्ठाप्रकर्षनिष्ठित्यापयिष्या ॥

४. यथाच वक्ष्यते (नैग० का० ४-१-१) तत्र जहा इत्यादिकं यत् (नै० प०
वा० १-१) उक्तं । तस्य निर्वचनाभ्युपायवि-स्तरेऽनवगतसंस्कारे हि तस्मिन् (जहादी)
न शयते प्रकरणोपपदमन्तरा कनस्य भासोरेव, किं हन्तेः (अ० ए०) उत—ओहाशु
लागे (जु० प०) इत्यस्य भासोः स्वात् ? इति । यथाच निगमः । कोनु मर्या
अनिमित्तः स्यात् स्यापममरीत् जहादी असरीयते ॥ (न० स० ६-१-४९-२)
विशोक्तस्य काण्वस्त्वैवमार्थं गायत्री । अस्माद्युचि जहेत्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदविशेष-
प्रकरणशब्दसारूप्यार्थावस्थितिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेवाविशेषेणाधोऽवनिष्ठो
न जहातेः प्रकरणोपपदवलात् । यथाच निगमः । नाम परस्मिन्नागति मा इवोदद विष्णु ।
वर्षाभां द्यु भूरिषु ॥ (न० स० ६-१-४८-८) हे द्यु इन्द्र ! गोलागेकमि-
ष्टानस्यपराये । “नागेऽपराधो मन्त्रित्व” लभरः । मा वर्षाभां हिंसीः । इवोदाग-
लोत्पि मा वर्षाभां विच विधागाभयि मावधीर्भूतिभ्यस्तस्मात्तेष्वप्यागम्य मावधीः ॥
५. तस्मिन्प्रकरणे ऋषीति—चोन्विधि—हे मर्या मनुष्याः । । युष्मानेव तावत्पृच्छानि ।
रोनु ८. उत अनिनिष्ठोऽनाकृष्टः पश्यमपि वा कश्चित्पुण्डः स्यात् समानरदानः
गस्यां गमानन्वानमेव सन्तम् (यथाभवतामहं दष्टेऽत्र समानन्वानः । एवं सन्तम्
असरीत्) । मृदासथा नूयमनाहवाः सुन्तो मा भून् नम वर्षाति । “जहा-
नोऽप्यपराध” अत्र वारकः “वर्षाभां विच विधागाभयि मावधीर्भूतिभ्यस्तस्मात्तेष्वप्यागम्य मावधीः
परादत्त” इति च भास्यम् । जहातापदवलात् उपपदभूतो जहातापदवलात्—परादत्त

वाये न योक्ष्यते । तथाच श्रूयते—“यो ह वा अविदितोऽयच्छन्दो देवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽभ्यापयति वा स्थाणुवलेति गते वा पयति प्रवामीयते वापीया-
न्भवति यातयामान्यस्य छन्दासि भवन्ति” इति । तदेवनिर्वचनलक्षणान्तमभिदधता मुनिना (यास्केन) सपरिकरे विषयप्रयोजने प्रतिपादिते । सप्रति यस्य निर्वच-
व्योऽयमुक्तनिर्वचनलक्षणः समाध्यायस्य अधिकारिणमनुर्वन्धेष्ववशिष्टं लक्षयति—

नाचैयाकरणाय भानुपसन्नाय नानिदं विदे वां ॥ १३ ॥

निर्द्वादित्यनुवर्तते ॥ नैयारुरेणो हि लक्षणज्ञो भवति । यः पुनरलक्षणऽस्तस्यै

भाष्यकारेण (यास्केन) जहाद्यब्दस्यार्थोक्तनानास्यसंगत्यर्थं कमह जातिविति च ।
तथाच—अपापकमनपकारिण सन् कमह जातु कदाचिदपि जहा—‘जघान (प्रमादितो
विह्वितचितोऽपि सन्) इति हन्त्रस्तान् (मा वधीरिति वदतः) प्राह । न कदाचिदपि
कश्चिदपापकं मया हतपूर्वः । पापक (पापकारिण) तु हन्मीलमिप्रायः । ते ययमपापका
एवाजन् भूवास्त न हो हनिष्यामि । यत्पुनरेतदुक्तं भवद्विभूतिष्वप्यागस्तु भासान्वधी-
रिति । कथमागरकारी न ह-येत । एव मते सर्वमसमञ्जसं स्यात् । किमेव द्वा पुरो-
डाद्यमवनिहृद्युपेन न हन्येत् ॥ अथ चेदेव मूय-मनुष्यान्वापानपि हस्येव त्वमिति ।
अत्र मूनः “रोऽसदीपते” इति । रोऽपापकारी जन्मत् असत् (भीत, सन्) ईपते
पलायते । न कश्चिद्व्यपापकारी मत्त उद्विग्नान् पलायते । स हि दृष्टेन चेतसाऽभि-
मुख एव मान-येति । य एव तु पापकारी भवति स यत्रमापरतपस्यद्वितया बुद्ध्याऽसतो
भीत, सन्पलायते इत्यभिप्रायः ॥ अत्रासत्विति पञ्चमीवजादीपते—(भा० आ०)
गतिस्सामान्यवाचिनोऽपि पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यस्माद्विभेति स तस्मात्पलायते
इति भीतशब्दोऽन्धादुक्तो भाष्यकारेण । न हानीत पलायते । इत्येव समस्तमकरणसार्थः ॥

१. न विदितानि आवैयच्छन्दो देवतब्राह्मणानि यम्य तथाभूतेन मन्त्रेणैवेवमर्धेनानेन
निगमवचनेनायैषानादेशदेवतादिज्ञानस्यैव याजनापूजयोगेन पुरुषार्थसाधनत्वमुच्यते ।
ज्ञानस्य तु प्रत्यक्षवाच्यत्वमत्र ॥

२. विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिलक्षणाश्रुतिविधा अनुव-धा ये पूर्वमुपकान्तास्तेषु यथा-
प्रतिज्ञाततुरीयामनुब-धनम् ॥ एतल्लक्षणादिकमुक्तमपलाय ॥ (२ अ. १३ १.)

३. व्याकियन्ते भातुप्रत्यवादिप्रविभागेण व्युत्पाद्य-ते-शब्दा अनेनेति -वाकरण
-वाचपूर्वात्त्यरोतेः “करणाधिकरणयोधे” (पा० ३-३-११७) ति प्युद् । -वाकरण
वेदेति वैयाकरणः । “तदधीते ह्येदे-” (पा० ४-२-५९) ति वेदिप्रवेऽण् । “न स्वा-

१. निदानाद्दीनरपार्थ जहाद्यब्दस्यार्थस्योपपत्तिश्च “अपापक” “कम्” अह
“जातु” इति सर्वमेतत्पदचतुष्टयमभ्याहन भाष्यकारेणेत्यर्थः ॥

२. अतपकोचमपुरुषे त्रिपुषपयतेऽन्वधा स्वक्रियाया पारोक्ष्य दुरुपपद्यम् । तथाचोक्त
(सि० को०) उच्यतेपुरुषे चित्तमिडेपादिना पारोक्ष्यम् । इति । “श्रुतोऽह किं विलभाये”ति ।
“रदु जगद पुरस्तात्तस्य मया किलाहमि”ति श्रुतादहत्तम् ॥

तदेवं तद्विस्तृतास-नाम-निर्वचनलक्षणमुक्त्वा निर्वचकव्यायं संप्रदायपरिरक्ष-
भायाभ्युदयार्थं कंचिद्विशेषमाह—

नैकपदानि निर्वेयात् ॥ १२ ॥

यान्येकपदानि जहादीनि नैयमकाण्डे वक्ष्यमाणानि तत्सदृशाण्यन्यानि वाप्रक-
रणोपपदविरहितानि सन्ति, तानि केवलान्येव परेणानिद्रोहबुद्धौ पृच्छमानानि
प्रकरणादिकमनभिप्रायैव न निर्वेयात्त निर्वचक्यानि । तेषां ह्यनवगतसंस्काराणामे-
कपदानां प्रकरणादर्थोपधारणमुपपदादौ भवति नान्यथा । अन्यथा तु ब्रुवाणः प्रत्य-

तस्मैव रूपं यस्मेति बहुव्रीहौ इवपदलोपो वाचनिको वास्तविकहृदुक्तः “सप्तगुपमानपूर्व-
पदसोत्तरपदलोपश्च (२-२-२४वा.)” इति । नहाभाभ्युदयिस्तत्र (इवार्थगर्भवद्व्रीहौ)
पूर्वपद स्वसम्बन्धसुत्तरपदार्थसदृशे छाद्यनिकमिति कृत्वा बहुव्रीहिर्दक्षिणः । उष्ट्रः मुरां
यस्मेत्येवम् । तथेहापि कल्याणवर्णः रूपमस्मेत्येव निग्रहः । अथेतु कल्याणवर्णश्चन्द्रस्य
कल्याणवर्णसुम्बन्धिरूपमदृशमिति-लक्षणावकाशः ॥ इवमेव दिगन्ववापीति ॥

१. पदान्तरासमभिध्यादितानि ॥

२. निपाप्रकर्षविधासवा । ननु स्वकोषाय ।

३. सहसा । आत्मनो विद्याप्रकर्षविविधमापयिष्या ॥

४. यथाच वक्ष्यते (नैय० का० ४-१-१) तत्र जहा इत्यादिकं यत् (नै० ध०
का० १-१) उक्तं । तस्य निर्वचनाभ्युपायविश्लेषेऽनवगतसंस्कारे हि तस्मिन् (जहादौ)
न दायते प्रकरणोपपदमन्तरा कानस्य भावोरेव, किं हन्तेः (अ० प०) उक्त-भोहाक
लागे (जु० प०) इत्यस्य भावोः स्यात् ? इति । यथाच निगमः । कोनु मयी
अनिधिष्ठः सत्या सदायममरीद जहादो नस्तदीपते ॥ (न० त० ६-३-४९-१)
त्रिचोक्तस्य काण्यस्येयमार्थं गायत्री । अस्माद्युचि जहेत्याय चन्द्रस्य पूर्वोत्तरपदातिरोप-
प्रकरणश्चन्द्राकृत्यापौपस्यिनिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेवामिदेषेणार्थोऽङ्गीकृते
न जहातेः प्रकरणोपपदवत्वात् । यथाच निगमः । मान परमिध्यागति मा हयोहव त्रिषु ।
वर्षामो शुद्ध भूतिषु ॥ (न० म० ६-१-४८-४) हे शुद्ध इन्द्र ! गोलागेकस्मि-
न्नागस्यवरापे । “जागेऽपरापो मनुस्ति” लनरः । मा वर्षामोहिहीः । इत्येतान्-
शौचि मा वर्षाहतापिच निध्यागस्यति जावपीभूतिभ्यसंस्कारातेभ्यप्यागस्तु नावपीः ॥
प्राक्निप्रकरणे मरीद-कोन्वि-हे मरी मनुष्याः । । पुष्यानेव तावापृष्टानि ।
यो नु ५. एत अनिधितोऽनामृतेः पक्षमति वा कश्चिन्नुक्तः सत्या समानस्त्वानः
मत्ताप समानरुदानमेव मन्त्रम् (यथाभवतामहं पदेऽत्र समानम्वानः । एवं एतन्
अमरीद) । मदावधा पूयमनाहता. सन्तो मा म्त्र मा वर्षीति । “जहा-
कोऽस्मदायन” अत्र वाक्यः “वर्षागात्रीयजमो-रावकं नवानकमहं जातु, -येऽमन्त्रीयः
पनायत” इत्याह स्यात् । नवापापकृत्त उपपदभूतो जहाचन्द्रागम)पादो

नाये न शोध्यते । तथाच श्रूयते—‘यो ह वा अग्निर्दिवाप्येवच्छन्दोदेवतवाङ्मयेन
मन्त्रेण राजयति वाऽप्याययति वा स्थाणुवर्षति मत्तं वा पयति प्रवामीयते पापीना-
न्भवति यातयामाच्यस्व छन्दसि भवन्ति’ इति । तदेवनिर्वचनलक्षणान्तमग्निदधता
मुनिना (वात्सेन) उपरिकरे विषयप्रयोजने प्रतिपादिते । सप्रति यस्य निर्वक्त-
व्योऽयमुक्तनिर्वचनलक्षण. समाधायस्वमधिकारिणमनुवैन्धेयवशिष्टं लक्षयस्ते—

नायेयाकरणाय नानुपसन्नाय नानिदंविदे वा ॥ १३ ॥

निर्मुखादित्यनुवर्तते ॥ नैयाकरणे हि लक्षणज्ञो भवति । यः पुनरलक्षणज्ञस्तस्मै

भाष्यकारेण (वात्सेन) पञ्चाशद्विंशत्येकोतनाथोऽर्थसंगत्यर्थः कथं ज्ञातिवति च ।
तथाच—अपापकमभयवारिणः सन्त्य कथं जानु कदाचिदपि जहा—‘जघान (प्रमादितो
शिक्षितयिषोऽपि सन्) इति इन्द्रस्तान् (मा नपीरिति नदत्) ॥ २८ ॥ न नपापिदपि
अधिरापको मया इत्युक्त्वा । पापक (पापकारिण) तु हन्मीत्यभिप्रायः ॥ ते यूपमापका
पराजल भूदास न को हनिष्यामि । याएनरेतदुक्तं भवद्विभूतिरप्यावरसु मास्मान्वर्षा-
रिति । यवमापक्यारी न हन्येत । एव मति सयमसमर्थः स्यात् । किन्तु इवा पुरो-
यासमवतिहृष्टगृहेन न हन्येत ॥ अथ चेदेव ध्व—अनुध्यायवापानपि इत्यत्र (वगिति ।
अथ नून, “कोऽसादीपते” इति । कोऽपापकारी असत् अस्तत् (मोद सन्) ईरते
पकायते । न कश्चिरप्यापकारी मत्तं जडिजमान. पकायते । स हि मुदेन चेतसाऽभि-
सृष्ट एव मायन्वेति । य एव तु पापकारी नपति स पकायपराशङ्कितया पुष्पाऽस्यो
भीत, ‘समन्तायते इत्यभिप्रायः ॥ अजागरिति यदानीकलीपते—(भा० भा०)
गोतृतामा-नवाचिनोऽपि पकायनेऽनस्तत्त्वम् । को हि यस्माद्विभेति स तस्यापकायने
इति भीतश्चोऽजाहृतो भाष्यकारेण । न ज्ञानीत्. पकायते । इत्येव समस्तप्रकरणस्यार्थः ॥

१. न विदितानि भाष्येवच्छन्दोदेवतवाङ्मयानि यस्य तथाभूतेन मन्त्रेणैवमर्थेनानेन
निगमवचनेनाप्येवतानायेच्छन्देवतादिज्ञानस्यैव यातापूपयोगेन पुनरार्थसाधनत्वमुच्यते ।
अज्ञानस्य तु प्रत्यक्षत्वमाभनत्वम् ॥

२. निषयप्रयोजनसक-शामिकारिलक्षणाश्चतुर्विधा अनुव-धा ये पूर्वमुपमान्तास्तेषु यथा-
मतिज्ञातगुरोवास्तमनुव-चनम् ॥ एतल्लक्षणादित्युक्तमप्युक्तम् ॥ (२५ २३ प.)

३. व्याक्रियन्ते धानुप्रत्ययादिप्रतिभाषणं व्युत्पाद्यन्ते—इत्यादि जननेति व्याकरण
व्याख्यानान्तोते. “वराधिवरमयोधे” (पा० ३-३-११७) ति स्तुद् । व्याकरण
वेदेति वैवाकरण. । “तदसीते तदेदे—” (पा० ४-२-५९) ति वेदिवर्जम् । “न स्वा-

१. निराकाङ्क्षीकरणार्थं जहाउ-दसापस्ताचोपरिहाय “अपापक” “जन्” अह
“जानु” इति सप्तमेत्यदञ्जुह्यय-वास्तं भाष्यकारेणैवार्थः ॥

२. जतदसोक्तमपुनरे हिउपपत्तऽन्या लज्जिवाया पारोक्ष्यं दुर्गुपादम् ; तथाचोक्त
(सि० को०) जतमपुनरे चित्तनिष्पेदिना पारोक्ष्यम् । इति । “मुतोऽहं निष्ठ निष्ठापे” ति ।
“रहु जगद प्रस्तापस्तं मत्ता फिलाहमि” ति नोदाहृतम् ॥

अवैयाकरणाय न निर्ज्यायतो ह्यसौ व्युत्पाद्य निरुक्त्यमानमेतन्नावबुध्येत । ततश्च व्ययं एव ध्रुमः स्यात् । तथा चेतन्निषेधति मनुः । 'विद्ययेव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना । आपद्यपि च घोराया न चैनामिरेणे वपेत्' इति ॥ "इतिणं शून्यमूपर" मित्यमरः । यथा तत्रोक्तं बीजं नोत्पद्यत इति नोप्यते तथैतस्मिन्ननधिकारिणि विद्यायि नो देयेतीति तद्भावः ॥ तस्मा अप्यनुपसन्नाय परां शिष्यवृत्तिमनास्थिताय न कित्वास्थितायैवेत्येवं व्यतिरेकमुत्तेनाधिकारितक्षणकथनं नमूदयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वेन तन्निबमनाय । एवं हि धर्मो न ह्रीयते ॥ तथाभूतायाप्यनिर्दंविदे-इदं निरुक्तशालं चेत्तो (वेदितुं शक्नोती) ति-इदंविद स न भवतीत्यनिर्दंविदसं इदं वेदितुमसमर्थायै न किन्तु संमर्थायैय निर्ज्यादित्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह—

नित्यं ह्यविद्यानुविंक्षानेऽसूया ॥ १४ ॥

यो हि न विजानाति (नावबुध्यते) तस्याविद्यानुविंक्षाने नित्यं (नित्यकाळमेव) नियमेनासूया गुणेषु दोषाधिकरणमुपजायते ॥ स हि अनवबुध्यमान आत्मीयं दोषमाचार्य एषावद्यमिति स्वयमेव तावदयं नं बुध्यते किमस्मान्बोधयिष्यतीति ॥ एतस्मात्कारणादश्रुतपूर्वान्यद्याद्यायाद्यिदमनये नेदं निर्ज्यादिति पुष्कलम् ॥

एवमधिकारिपरिज्ञानाजानधिकारिणमुन्मत्ता संप्रत्यधिकारिणमाह—

उपसन्नाय तु निर्ज्यायो यालं विद्यातुं स्यान्मेधायिने तपस्विने वा ॥ १५ ॥ १ छं. ॥

भ्यामि"—(पा० ७-१-१) ति यात्पूर्वमेजायमः ॥ उदि लघुणानि पाणिन्बहकादीनि जानासीति लघुनञः ॥

१. "भाकेल्लण्डील"—(पा० १-२-११४) इत्युक्ते "रन्येभ्योऽपि वृद्धयते"—(पा० ३-२-७५) इति तात्पर्ये किर ॥ विशिष्टे कर्षति ऋतमाह (वेत्ति शक्नोतीति) ॥

२ अथवा इदमित्यनेन योऽधिकविष्टार्थं निर्दिश्यते । देन ह्यन्यधिकमपि शास्त्र नापिगत तस्मा अनिर्दिष्टेऽनारकास्तिष्ठहरयकुह्नलयादेः निरुक्तशालं न निर्ज्यायत इतिरे तु निर्ज्यायत । यो हि शास्त्रान्तरविद्भवति स विद्यातस्तमुपसन्निधौ विद्यारान्तःकरणः शुभं माहविजुं शक्न इति तस्मै निर्ज्यायति पर्ववितोऽर्थः । अथवा इदमित्यनेन योऽर्थः स नववि—सावि-कृष्टवातसर्वस्य ज्ञायमा सन्निहृष्टव नवति । इदमर्थ सन्निहृष्टे सैद्धिरिदांविद आत्मनिरे योगिने । सद्यात्मज्ञानविभूतकर्मणोऽन्त्येनेव यत्नेन योऽहं एतन्मानसोऽप्यहं इति ज्ञाना इदं निर्ज्यादित्यर्थः संभवति ॥

३. आयेनवति ॥

१. वपति मज्जकरणे तात्पर्येण स्याति उचित्यन्तरा उत्पन्नकरण नीरवपन इति संचिरमानिर्दिता ॥

२. यथायुः—

"इदमपि उचित्ये सनीयतएवति नेत्रये रूपम् ।

अप्यपि विदहते तदिति वदंते विद्वन्निपः ॥ १ ॥" इति ॥

जन्मान्तरानुभावितप्रज्ञावान्मेधावी प्रहणधारणपटुस्तपस्वी प्रशस्ततपाः ।
प्रशंसाया—“मस्यामेधाक्षजोविनि-(पा० ५-२-१२१) रिति” विनिर्मलैर्धै ।
तस्मै । यो चाऽन्यः कधिदिदं विज्ञातुमलं पर्याप्तस्वस्मै दृढमाहिणे (स्थिरबुद्धये)
अर्धयाकरणायापि निर्ज्वयादेव परमुपसन्नाय । अनुपसन्नाय तु तपस्विनेऽपि मेधा-
विनेऽपि दृढमाहिणेऽपि वा नैव निर्ज्वयात् । उक्तं च मनुना “यधान्यायेन निर्ज्व-
याद्यधान्यायेन पृच्छति । तयोरन्यतरो मृत्युं विद्वेर्ष वाधिगच्छति ॥” इति ॥ ६ ॥

अथान्येतमर्थमधिकृत्योदाहरन्ति—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम ॥ १ ॥

विद्या वागधिष्ठात्री देवता । ह इति पुरात्तीते पादपूणे वा । वै इति निषये ।
सा किल कामरूपिणी भूत्वा ब्राह्मणं सुयतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थं कंचनोपा-
प्यायं विप्रंप्रति आजगाम । आगत्य च प्रहोभूतोवाच—

गोपाय माम् ॥ २ ॥

मां गोपाय रक्ष । गुरु रक्षणे (भ्वा. प.) “गुरुधूपस्विष्ठिपणिपनिभ्य आय”
(पा० ३-१-२८) इत्यायन्तस्य “सनाद्यन्ता” (पा० ३-१-३२) इति धातु-
लाभोद् । का लमतीति पृष्ठे बाह—

शेयधिष्टेमस्मि ॥ ३ ॥

ते तवाहं शेयधिर्निधिरस्मि “निधिनं शेवधिर्मेदाः पद्मपद्मादयो निधे”दिल-

१ तत्र हि—

“भूमनिन्दाप्रशंसानु निलयोगेऽतिशयने ।

सम्भेदस्तिविबध्नावा भवन्ति मनुवादयः ॥ १ ॥” शत्रुक्त्तम् ॥

प्रशस्ततपसा मेधाविना वा स्वयमपि वेदार्थोऽभ्युदितु शक्यते किमुतोऽन्यमानोऽह-
येदुम् ॥

२. अथर्व पूरंस्नाह्नेदार्थंकरतुल्यम् उपन्यस्तो मुनिना ॥

३. यपि समुपलभ्यमानमनुगृहीतुस्तुकेऽन्वधापाठ उपलभ्यते—यथा—

“अन्यायेन च यः प्राह यधान्यायेन पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रेति विद्वेर्ष वाधिगच्छति ॥ १ ॥” इति ।

तथान्येतस्मिन्साधनेन यथानिदिष्टनिक्षेपनिबद्ध तदनुसारीत्यादत्त्वा एतुमिदृशेः ॥

४. तथाभूतायेव हि गोवन्देदेवः फलिभ्यतीति । तथाभूत एव ब्राह्मणाब्राह्मण्या-
नुत्पादितः इत्यसंस्कारः प्रशस्ततपो मुख्यो ब्राह्मणपदार्थः । अन्यस्तु जात्येव ब्राह्मणः न
कथंता नापि क्षत्रेण । तथा-शोक बहानाम्भे पञ्चमिना—“तपः कृतं च बोधिक्षेलेतद्ब्राह्मण-
कारणम् । तपःपुत्राभ्यां चो होनो जाडिब्राह्मण एव सः ॥” इति ॥ ब्राह्मणकारणे
मुख्यब्राह्मणत्वम्पदेवकारणम् ॥

५. भिनीत्रासवी वरादिनीरेति भावः ॥

भरः । यथा निधिर्वनिना चिरादपि यथाहनि दृष्टमाणो नापक्षीयते किल्विरतं परिपूर्णरूपएव प्रस्फुरति । एवमहं विदुषा शश्वत्प्रदत्ताऽपि नापक्षतिमायामि किंतु वर्ध्नीम्येवेति बाग्देवी अहमस्मीति निगूढाभिसंभिरैवमार्हं ॥

ऊतः पुनस्त्वो रक्षामीति पृष्टेवाह—

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूयाः ॥ ४ ॥

तम् असूयकाय गुणेषु दोषाविष्कारेण परापवादशीलाय वा अनृजवे कुटिलवृत्तये (शठाय) यस्य वा मनोबाग्देहेष्वसमाः प्रवृत्तयस्तस्य । अयताया-सयतेन्द्रियाय (विप्रकीर्णेन्द्रियाय) यार्किचन कायाशुचये वा मा-मां न ब्रूयाः मा वद ॥

किं तथाकृते भविष्यति ?

वीर्ययती तथा स्याम् ॥ १ ॥ ५ ॥

तथासत्त्वं ते वीर्ययती-निमग्नानुग्रहसामर्थ्यभूता स्यां भवेयम् ॥ यस्मै त्वमनुग्रहाप्यसि तस्मै प्रभविष्यामि, यस्य वा त्विप्रहीष्यसि तं पराभविष्यामि । ततः पराभविष्यामि वा ॥

अधुना सिष्यनुपदिशति—

य आतृणस्यचितथेन कर्णावदुःखंकुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न ब्रुहोत्कृतमद्य नाह ॥ २ ॥ ६ ॥

यो गुरुर्भवतः कर्णावपिहिताविव सन्तावातृणत्ति आनिनति (विट्णोति) उ-
त्पदिद हिंसातादरयोः (६० उ०) “रुपादिभ्यः शप्” (पा० ३-१-५८) । केन ?
अपितथेन सत्वेन ब्रह्मणा वाचा । कथंपुनरातृणत्ति-अदुःखं दुःखाभावं कुर्वन् ।
अन्यो हि यः कथन कर्णावन्वद्वाऽऽतृणत्ति स दुःखयति । अयं तु न तथा ।
कित्यमृतममृतत्वं (मोक्ष-) प्राप्तिदेवज्ञानं संप्रयच्छन् ददत् । हेतावनोम-
यत्र यता । तं मन्येत पितरं मातरं च नेतरं मातापितरौ तौः (तथा समु-
दत्तं भवन्तं प्रभवतः) । उक्तं च—

उत्पादकप्रददात्रोर्गौरीयान्प्रददः पिता ।

ब्रह्मजन्म न विप्रस्य प्रेक्ष चेह च द्याध्वतम् ॥ १ ॥ (न० सं० २-१४६)

इति । अतस्तस्मै मातापितृभूताय गुरो कृतमद्यनाह कदाचिदपि (कष्टा-
यामप्यापरि) अहेति चेदे । न ब्रुहोत् नापकर्षात् । “कुपद्दहेभ्योसूयायांनो
संप्रति कोप” (पा० १-४-३०) इति वतुर्भा ॥

१. दुर्गरेण “गोपाय मा” रश्च नान् ततस्तेऽहं गुप्ता सती ते देवपिः दुःखनिषावं
भविष्यामन्यथेनाह । अत्रास्मीति वज्रेमानस्यमीत्ये द्रुकिः सद्यो नविष्यामीत्येवमर्थ-
मवगमयतीति वज्रावः ॥ “हस्ताचारो वदिते” (पा० ८।१।२०१) इति वत्ते एवम् ।

२. “निगूढसंभिरैः सह” रचनरः ॥

३. दुःखमपिप्रापकनिदाशुच दुःखं वा ।

अधुनेतरान्दुष्टशिष्यान्मिश्रण-तीदमाह—(विद्या)

अध्यापिता ये गुहं नाद्रियन्ते विप्रा चाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भाजनीयास्तथैव ताञ्च भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ ३ ॥ ७ ॥

ये विप्रा मेधाविनो द्वित्-मानोऽध्यापिता- सन्तो गृह्यतविद्या धाचा प्रिय-
वचनेन मनसा गुभाध्यायेन कर्मणा परिचरणेन गुहं गुप्त वेदरहस्य हवन्त
मुपदेष्टारं निजमध्यापकं नाद्रियन्ते गुरुप्रति नादर कुर्वन्ति । किं तेषामित्युच्यते
—यथैव ते शिष्यास्तस्य गुरोर्न भोजनीया न भोजनार्हा । न भोगदायिन ।
तथैव तान् शिष्यान् तत् गुरुपदिष्टं श्रुतं वेदशास्त्रादिकमपि न भुनक्ति न
पाठयति । श्रुतपठेन न सयुक्तोत्तराय ॥

अधुना यस्यैव वक्तव्या तस्य लक्षणमाह—

यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं मेधाविन ब्रह्मचर्यापपन्नम् ।

यस्तेन द्रुह्येत्कतमद्यनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥४॥इति॥८॥

हे ब्रह्मन् यमेव शुचिं सदाचारसप्तमप्रमत्तमवहितं यमं नियमेषु । मेधा-
विनं मेधावन्तं (ब्रह्मधारणसमर्थं) ब्रह्मचर्योपपन्नं विद्यां जानीया ।
किं यस्तं द्रुह्य कतमद्यनाह कदाचिदपि (सवास्तव्यापत्सु) न द्रुह्येत् न
द्रोहमुपगच्छेत् तस्मै निधिपायं निधिवद्रोप्ते मा मां त्वं ब्रूया. वदे । विधी-
च्छि ॥ इतिशब्द उक्तिसमाप्त्यर्थः । उक्तिसंस्मरणपरामर्शार्थको वा ॥

निधिश्चाध्यायमाह—

निधिं शेषधिरिति ॥ ९ ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्यास्त्रमुनिप्रणीतनिरुक्तगात्रे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥

अयमितिशब्द उपोद्घातप्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥

इति श्रीमद्यास्त्रमुनिप्रणीतनिरुक्तधिवृत्तो नेघण्डुककाण्डे
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ समाप्ता चेय सप्तपदिका यास्त्रनिरुक्तश्रुतिरिति ॥

श्रीमन्मुकुन्दशर्माऽवदातकर्म्माम्बिकापदाऽऽसेवी ।
परमाहावशाम्बुधिचन्द्र प्राणेष्टसद्विभृतिम् ॥ १ ॥

१ अत्र 'निधिपाय' शब्दादि त्वसाम्बासो लिखितपुस्तक इह ॥

२ यमाश्च पतञ्जलिना योगसूत्र उक्ता । "अदिसा सत्वासेवापरिग्रहा यमा" इति ।
निदमाश्च "शीघ्रसतोपतप स्वाध्यायस्यप्रणिधानानि विदमा" इति । यथा लक्षणानि
तत्तत्पदं द्रष्टव्यानि ॥

३ "धीर्धराणावदी मधा" इत्यमरः ॥

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
६५	१२	यलोपः	यलोपः नित्युपधाद्विः
६६	२०	संचास्कार	सचस्कार
॥	२१	योऽनु	यो योऽनु
६७	११	मिद्यते	भेद्यते
७२	२५	छन्दसीहि	छन्दसीति (पा. २।४।७६)
॥	२६	स्यते	इयते
७३	१९	तदेतदनर्थकं तदे	यदेतदनर्थकं तदे
७५	३२	मृधिर्हिसार्धं	मृधिर्हिसार्धं
८८	३	मविद्वासमाहार्द्धम्	माहार्द्धम्
९०	९	माणो तल	माणोतल
		दशशब्दं	दंशशब्दं
९८	३०	नलोपोन ॥	नलोपोन ॥ छान्दसोऽन विकरणच- लयः । “छन्दोवत्सूत्राणि भव- न्ती—”ति । यद्वा “दशि दंशने” (च. आ.) इदित्वाणिजभावे दंशतीति । आकुसीयमात्मानेपदं णिच्सत्रियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपेसखिसाहचर्यावन्वादेरेव प्र- हणमिति नेह भवति ॥
१०३	१	सानन्य	सानान्य
॥	७	यात	पात
॥	२५	वाशब्द	वा शब्द
१०९	२८	लृक्	लृक्
१११	२९	तद्यक्	तद्युक्
११८	१२	कद्रमा	कद्रमा
॥	१३	कद्र-पदं	कद्र-पदं
॥	२७	शाकपुष्पा	शाकपुष्पा
॥	२८	चकद्रशब्देन) रुद्र	चकद्रशब्देन) रुद्र